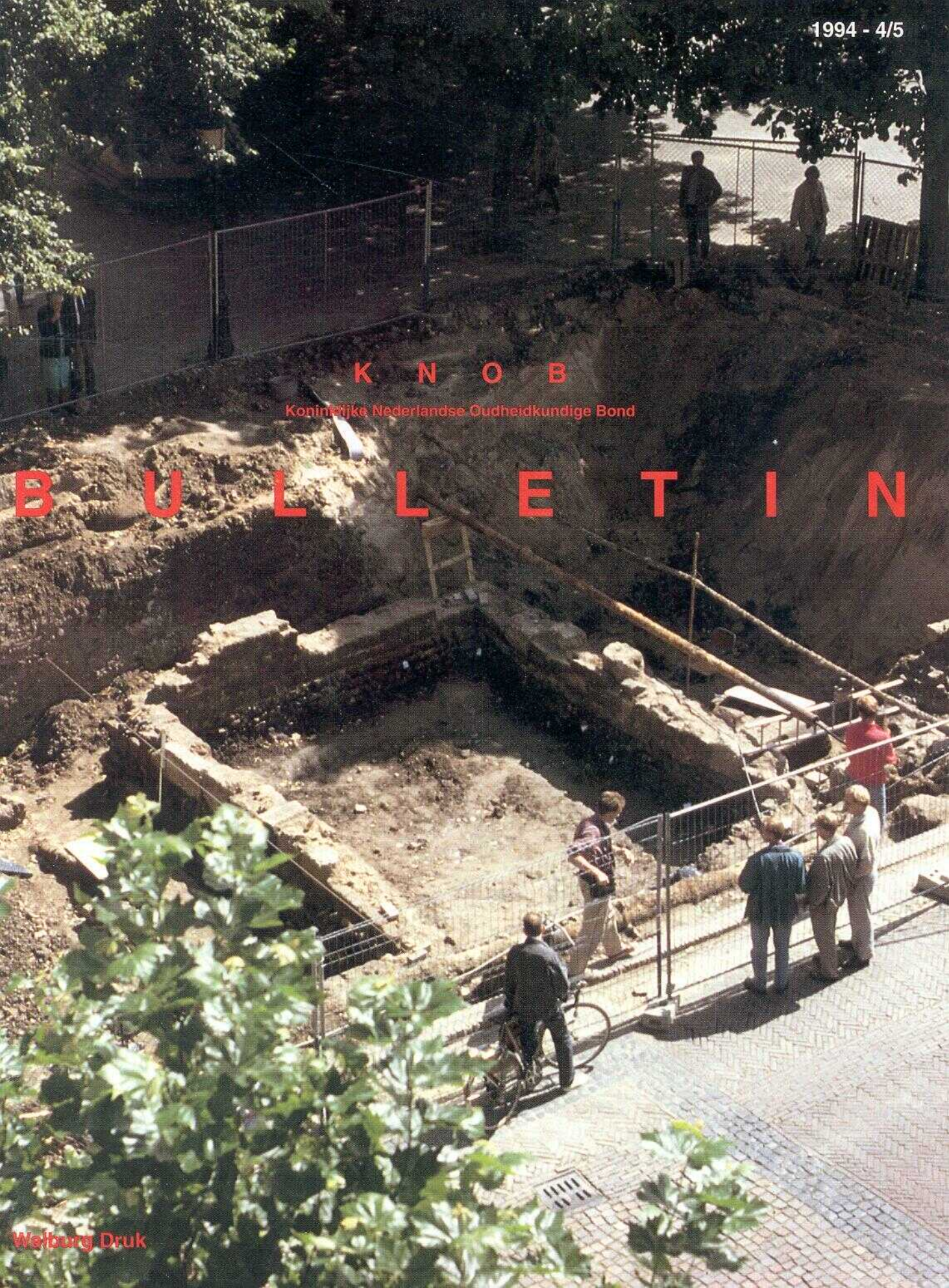

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan
van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

Dr. Riemer R. Knoop en
Drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. V.J.M.W. Vrijman.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,—
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,—;
f 50,— (tot 27 jr); f 125,— (instelling etc.).
Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-41522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

De oudste kerken van Utrecht, een inleiding van de redactie bij het themanummer over het Domplein	133
H.L. de Groot De Heilige Kruiskapel te Utrecht. Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt	135
Raphaël Rijntjes De <i>ecclesiola</i> in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel	150
Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?	162
R.J. Stöver De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen van de Monumenta van Van Buchel en in de collectie Booth: Toetsing en interpretatie aan de hand van opgravingsresultaten	169
Eelco van Welie Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie	186
KNOB	193
Summaries	193
Auteurs	195

Afbeelding omslag:

*Opgraving Domplein Utrecht 1993, dia H.L. de Groot,
Archeologisch en bouwhistorisch centrum gemeente Utrecht.*

BULLETIN KNOB

Jaargang 93, 1994, nummer 4/5

De oudste kerken van Utrecht

een inleiding van de redactie bij het themanummer over het Domplein

Het prille begin van het Christendom in de Noordelijke Nederlanden ligt op het huidige Domplein in Utrecht. In 695, volgend jaar 1300 jaar geleden, vestigde Willibrord zich als aartsbisschop onder de Friezen in het castellum Traiectum en bouwde daar twee kerken. De belangrijkste archivalische bron hiervoor is een brief uit 753 van Bonifatius aan Paus Stephanus II waarin vermeld staat dat Willibrord in Utrecht twee kerken had gesticht, de een gewijd aan St. Maarten, de ander gewijd aan St. Salvator. Tegenwoordig kennen wij ten zuiden van de huidige, gotische St. Maartensdom onder het wegdek nog de resten van twee zeer oude kerkgebouwen, de Heilige Kruiskapel en de St. Salvatorkerk, die beide respectievelijk in de 19de en in de 16de eeuw zijn gesloopt. De plattegronden van deze kerken zijn sinds de opgravingen in de jaren '30 en '40 van deze eeuw bekend en met contrasterende bestrating voor de wandelaars zichtbaar gemaakt. Als voorbereiding op de aandacht die van wetenschappelijke zijde hieraan besteed zal worden in 1995, werden drie kunsthistorische promotie-onderzoeken aan de Rijksuniversiteit Leiden gestart. Bovendien is in de zomer van 1993 opnieuw de fundering van de H. Kruiskapel gedeeltelijk door de gemeente blootgelegd om de aanwezige sporen nogmaals, met exactere technieken en methoden, te onderzoeken. Het vermoeden bestond immers dat deze de oudste voorganger van de huidige Dom was geweest, de bisschopskerk van Willibrord. Archeologen, kunsthistorici en historici hebben zich nogmaals in deze taak materie verdiept en de redactie van het Bulletin is verheugd nu de eerste resultaten te kunnen presenteren hoewel het onderzoek nog niet is afgerond.

Dit nummer van het Bulletin bevat in vijf bijdragen de bevindingen van drie disciplines, die onafhankelijk van elkaar hun conclusie op papier hebben gezet. En deze conclusies lopen ten dele nogal uiteen. De kern van deze problematiek ligt in het feit dat in het oudste document, de brief van Bonifatius, twee kerkstichtingen van Willibrord worden genoemd terwijl tegenwoordig op deze plaats drie religieuze gebouwen bekend zijn, de huidige St. Maartensdom, de H. Kruiskapel en de St. Salvatorkerk. In de onderstaande bijdragen worden verschillende hypothesen uitgewerkt met betrekking op de vraag welke twee van de huidige drie religieuze centra in oorsprong de stichtingen van Willibrord zijn geweest.

De eerste drie bijdragen gaan over de H. Kruiskapel. Over de latere naam van de kapel zijn geen meningsverschillen maar met betrekking tot het ontstaan hebben we ten minste drie verschillende uitkomsten. De Utrechtse stadsarcheoloog H.L. de Groot meent dat de bouw van de H. Kruiskapel teruggaat tot de tijd van Willibrord en dat we hier met de oudste St. Maartenskerk te maken hebben. Het was de herbouw van een verwoest, door de Frankische koning Dagobert (623-639) gesticht kerkje. Later ging dit patrocinium van St. Maarten over op de 11de-eeuwse kerk van bisschop Adelbold (1010-1027), die op de plaats van de huidige gotische Dom heeft gestaan. De theorie van De Groot wordt echter niet ondersteund door de C-14 dateringen van enige houtskoolmonsters van de H. Kruiskapel, die zowel in de richting van de Romeinse tijd als naar de 10de eeuw wijzen.

De bouwhistorische analyse van de kunsthistoricus Rijntjes levert binnen de H. Kruiskapel twee bouwfasen op. De zuidelijke annex is volgens hem te verbinden met een door koning Dagobert gestichte kleine kerk, een zogenaamde cella. Deze zou bijna een eeuw later opgenomen zijn in de door Willibrord gestichte kerk, die volgens Rijntjes aan St. Maarten was gewijd.

Volgens de historici Broer en De Bruijn dient het patrocinium op grond van de geschreven bronnen echter anders te worden geïnterpreteerd. Volgens deze auteurs moet de H. Kruiskapel, wanneer zij uit de tijd van Willibrord dateert, niet als de voorganger van de St. Maartensdom maar als de eerste St. Salvatorkerk worden beschouwd. Bonifatius heeft ten zuiden van deze kerk een tweede St. Salvatorkerk gebouwd. De oudste St. Maartenskerk van Willibrord moet in deze opvatting onder de huidige Dom worden gezocht.

De architectuurhistoricus Stöver richt zijn onderzoek op de St. Salvatorkerk. Hij analyseert de oude opmetingen die kort voor de sloop in 1587 werden vervaardigd. Deze tekeningen laten niet alleen de laat-middeleeuwse kerk op papier herrijzen maar tonen met gebruikmaking van oudere opgravingsresultaten de oudste, volgens Stöver door Willibrord gesticht St. Salvatorkerk.

De kunsthistoricus Van Welie beschrijft tot slot de positie van en samenhang tussen de vijf Utrechtse kapittelkerken in de hoge middeleeuwen. De onderlinge religieus-hiërarchische verhoudingen in de stedelijke liturgie

De Heilige Kruiskapel te Utrecht

Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt¹

H.L. de Groot

Inleiding²

Eeuwenlang heeft op het tegenwoordige Domplein te Utrecht een klein kerkje opgezien naar twee kerken die veel minder bescheiden van formaat waren gebleven. Dat kerkje staat bekend als de Heilige Kruiskapel. Op slechts enkele meters afstand van deze kapel stonden ten noorden de kapittelkerk van St. Maarten en ten zuiden die van St. Salvator (afb. 1). De laatstgenoemde kerk (en kapittel) is ook bekend onder de naam Oudmunster, terwijl de St. Maarten de Dom wordt genoemd. In de loop der tijd echter kwam het kleine kerkje steeds meer vrij te staan. Direct na de reformatie werd tussen 1582 en 1587 de St. Salvator rigoureus gesloopt: uit archeologisch onderzoek is gebleken dat zelfs van de funderingen nauwelijks sporen bewaard zijn gebleven. Op 1 augustus 1674 trok een zware wervelstorm over de stad waarbij veel gebouwen zwaar werden beschadigd. Daarbij verdween vrijwel

het gehele schip van de St. Maartenskerk, zodat nu ook aan de noordzijde de Heilige Kruiskapel vrij lag.

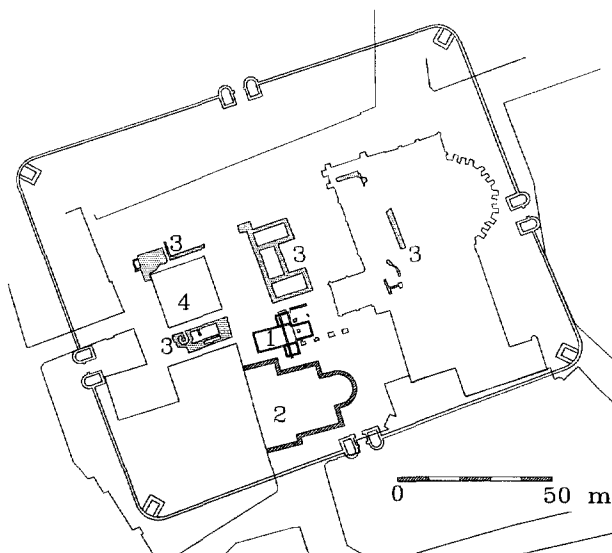
Nog anderhalve eeuw daarna heeft het kerkje het vol kunnen houden, maar tussen 1826 en 1829 werd het, in het kader van het opruimen van het ingestorte schip van de Dom, gesloopt. Sedertdien resten ons bovengronds alleen nog maar het koor, het transept en de toren van de St. Maarten.

Het was geen toeval dat in 1929, mede op aandrang van de nog jonge vereniging Oud-Utrecht, door het gemeentebestuur van Utrecht een onderzoek werd ingesteld om de precieze plaats vast te stellen waar de Heilige Kruiskapel had gestaan. De bedoeling was om de omtrekken van het kerkje op het Domplein in het plaveisel aan te geven. Het is een teken dat men het bijzondere karakter van dit kerkje onderkende. Die notie komt men in de loop der eeuwen steeds weer tegen.³ Precies honderd jaar na de sloop werden de overblijfselen van het koor al snel blootgelegd. Uit nieuwsgierigheid liet de toenmalige opzichter W. Stooker een dieper proefgat graven waarbij onmiskenbaar sporen uit de romeinse tijd te voorschijn kwamen. Vanaf dat moment zal decennia lang het archeologisch onderzoek op het Domplein vooral gericht zijn op het romeinse verleden van de stad. In 1929 werd het onderzoek uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen. Er zouden nog veel opgravingen volgen.⁴ Daarbij wordt duidelijk dat in de eerste eeuwen na C. in Utrecht een militair fort (castellum) heeft bestaan.

Het voert hier te ver om op de geschiedenis van dit onderzoek in te gaan. Een beknopt overzicht van de opgravingen op en rond het Domplein vindt men bij Ozinga.⁵ De overblijfselen van het castellum zijn waarschijnlijk nog grotendeels aanwezig⁶ en bevinden zich onder en direct rondom het Domplein.

Naar algemeen wordt aangenomen heeft, reeds in de zevende eeuw binnen de muren van het romeinse castellum een kerkje gestaan.⁷ Het is waarschijnlijk door de merovingische koning Theutbert II (586-612) of zijn opvolger Chlotarius II (584-629) gesticht. Vaak is evenwel aangenomen dat pas diens opvolger Dagobert I (629-639) de stichter van het kerkje moet zijn geweest, maar het is aannemelijker dat hij een reeds bestaand maar verwoest kerkje heeft hersteld.⁸

De bijzondere situatie dat drie kerkgebouwen op zeer

Afb. 1. Domplein en omgeving, waarop zijn aangegeven de ommuring van het castellum en de plattegronden van de verschillende kerken. Legenda: 1: Heilige Kruiskapel, met gedeeltelijk daaronder het romeinse hoofdgebouw (principia); 2: St. Salvator; 3: overblijfselen van de oude Domkerk (tiende of elfde eeuw); 4: Dومتoren. (Tekening: auteur)

korte afstand van elkaar voorkomen, gevoegd bij de vraag waar de eerste kerk van Utrecht heeft gestaan, heeft veel onderzoekers geïntrigeerd. Dit historische probleem staat bekend als de kathedralenkwestie.

Over het algemeen is men het wel eens over het ontstaan van de St. Salvator. Deze kerk, waarvan de ligging geen probleem vormt, zou door Willibrord omstreeks 695 zijn gesticht. Aan deze kerk verbond hij een klooster (later ook bekend onder de naam Oudmunster). Daarnaast herbouwt hij het 'Dagobert-kerkje' dat waarschijnlijk door Friezen was verwoest. Hij wijdt het (opnieuw?) aan St. Maarten, mogelijk als gebaar van erkentelijkheid aan de Frankische koning, wiens hofmeier Pippijn II hem in zijn missionering steunde.

Het is logisch dat men de plaats van dit kerkje vrijwel altijd zoekt binnen de plattegrond van de gothische Maartenskerk. Kerken worden immers vaak verbouwd, maar zelden verplaatst. Toch is er, ook bij het recente archeologische onderzoek in de Domkerk, nimmer een spoor van een kerkgebouw aangetroffen dat in de late zevende of vroege achtste eeuw kan worden gedateerd.⁹ Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat de vele verbouwingen en uitbreidingen, die de Maartenskerk in de loop der eeuwen heeft ondergaan, de sporen hebben uitgewist. Vooral ook de bouw van de vele grafkelders zal daaraan hebben bijgedragen. Toch is het opvallend dat de oudste sporen, die met het christendom in verband kunnen worden gebracht, niet in of rond de tegenwoordige Maartenskerk schijnen te liggen.¹⁰ Die zijn wel aangetroffen in het gebied waar de St. Salvator en de Heilige Kruiskapel hebben gestaan. Deze kapel werd in 1929 door van Giffen echter in de tiende eeuw gedateerd.¹¹ Die opvatting is sedertdien nimmer ter discussie gesteld. Dat was ook niet goed mogelijk,

Afb. 2. De opgraving vond in 1936 rond het koor van de Kruiskapel plaats; hier een overzicht vanuit het zuidwesten. Links in de profielwand zijn duidelijk de hergebruikte brokken romeins beton te zien: het is de zuidmuur van het koor. Daar voor liggen twee grote, samengestelde zuilbases van het romeinse hoofdgebouw. Hierop hebben ooit zuilen gestaan die de open binnenplaats hebben omzoomd. Tussen deze stiepen zien we de resten van de na-romeinse verbouwing. Zie ook Afb. 3

omdat de de gehele documentatie zeer lang bij Van Giffen thuis heeft berust en er tot op de dag van vandaag geen integrale uitwerking van de middeleeuwse gegevens van de opgravingen op het Domplein heeft plaatsgevonden. Enkele jaren geleden zijn de originele veldtekeningen en foto's van de opgravingen van Van Giffen binnen ons bereik gekomen. Uit de veldtekeningen en foto's blijkt, dat er alle aanleiding is om de datering van de Heilige Kruiskapel door van Giffen in twijfel te trekken. Een oudere datering, mogelijk in de tijd van Willibrord, lijkt veel waarschijnlijker. Deze twijfel, samen met het voor-nemen om de resten van de kapel permanent aan het publiek te presenteren, vormden de aanleiding om in de zomer van 1993 een deel van het kerkje opnieuw aan een onderzoek te onderwerpen. Dat was mogelijk omdat bij de vroegere opgravingen de resten van de Heilige Kruiskapel en – gedeeltelijk – van het romeinse hoofdgebouw (de principia) waren ontzien.

De vraagstelling bij dat onderzoek was dus tweeledig: konden aanvullende gegevens worden gevonden voor de veronderstelde oudere datering en zijn de overblijfselen van een dusdanige kwaliteit dat het zinvol is om ze blijvend in het zicht te brengen. Het onderzoek duurde van 19 juli tot en met 20 augustus.

In deze bijdrage zullen de resultaten van dat onderzoek worden gepresenteerd en de oudere gegevens opnieuw in beschouwing worden genomen.

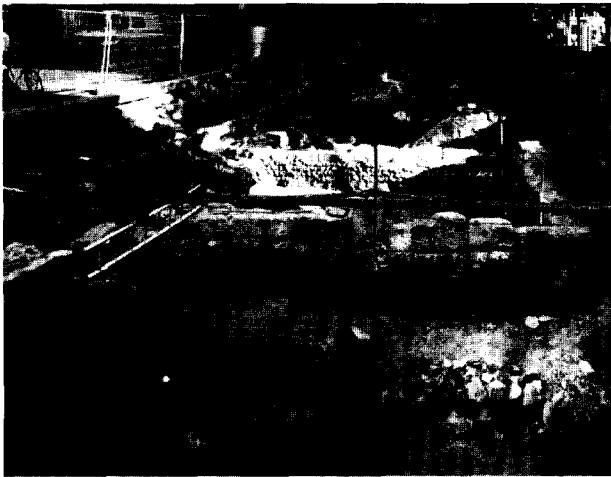
De opgraving van 1993

De bodem onder het Domplein is een wettelijk beschermd archeologisch monument. Dat betekent dat voor ieder grondverzet op deze plaats een vergunning van de minister van WVC vereist is. Die vergunning werd voor deze opgraving verleend op voorwaarde dat het monument niet verder werd aangetast.

In 1993 zijn het koor en delen van de zijarmen van de Heilige Kruiskapel opnieuw opgegraven. Deze keus is voornamelijk bepaald door het feit dat dit deel van het kerkje niet onder de rijweg ligt. Tijdens het onderzoek zou blijken dat kabels en leidingen het onderzoek bemoeilijkten. Vooral een hoofdwaterleiding maakte een goed onderzoek naar de zijarmen niet eenvoudig.

De Heilige Kruiskapel

Om te beginnen is het goed om vast te stellen dat de staat van de aangetroffen resten uitstekend kan worden genoemd. Een vergelijking met de documentatie en foto's van de opgravingen die in 1929 en 1936 plaatsvonden, wees dat uit (afb. 2 en 3). Slechts de ondiepe fundering van een kleine uitbouw van de noordelijke dwarsarm, waarschijnlijk een altaarnis, was niet meer aanwezig. Wellicht is deze tijdens de opgraving van 1929 reeds verloren gegaan. Alle andere overblijfselen bleken intact te zijn. Hoewel bij deze opgraving alleen maar het oostelijke gedeelte

Afb. 3. De opgraving van 1993, gezien uit het zuiden. De archeologische resten blijken goed bewaard te zijn. Op de voorgrond een grote romeinse zuilbasis. Daarachter het koor. Links is nog juist de altaarnis van de zuidelijke dwarsarm te zien. Het verschil tussen de fundering en het opgaande werk van de kapel is duidelijk herkenbaar. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

van de Heilige Kruiskapel kon worden onderzocht, bestaan er geen redenen om te veronderstellen dat de overige restanten van de kerk in een minder goede conditie zullen verkeren. Die opvatting wordt op gezaghebbende gronden gedeeld door H. Brunsting, die een blik kon werpen op de nu in het zicht gekomen restanten. Hij was in eigen persoon bij de opgraving van 1938 betrokken, waarbij een groot deel van het schip en een deel van de dwarsarmen van het kerkje werden vrijgelegd. Kwalitatief en kwantitatief zijn de overblijfselen van de Heilige Kruiskapel ruimschoots de moeite waard om permanent in het zicht te brengen. Hiermee is het gemakkelijkste deel van de vraagstelling waarmee het onderzoek begon beantwoord.

De constructie van het kerkje is eenvoudig. Vanaf het toenmalig maaiveld zijn funderingssleuven gegraven. Daarin werd romeins afbraakpuin gestapeld tot een gemiddelde hoogte van omstreeks 60 cm. Dat puin bestaat voornamelijk uit brokken tufsteen en voorts fragmenten van daktegels en veldkeien. Opmerkelijk was dat de aarde die zich tussen de gestapelde fundering bevond zeer donker van kleur was en dat er, vooral bij de zuidelijke koor-muur nogal wat grind aanwezig was.¹² Op deze fundering werden de muren gemetseld en wel in de vorm van zogeheten kistwerk. Daarbij werd de ruimte tussen een vlak buiten- en binnenblad met puin in mortel opgevuld. Ook voor deze muren werd uitsluitend romeins afbraakmateriaal gebruikt. Het bestaat grotendeels uit tufsteen, maar ook enkele brokken kolenkalksteen en trachiet zijn aanwezig. Opmerkelijk was het toepassen van grote bekapte stukken romeins beton (afb. 4).

In het metselverband, waarbij van mortel op kalkbasis¹³ gebruik werd gemaakt, was geen sprake van enige

regelmaat. De diversiteit van het materiaal liet dat uit de aard der zaak ook nauwelijks toe. Desondanks kon op deze wijze zeer stevig metselwerk worden verwezenlijkt.

De hoogte van het bewaard gebleven muurwerk loopt van plaats tot plaats sterk uiteen. In dat opzicht zijn het zuidertransept en een deel van de oostmuur van het koor er het best van afgekomen: reeds op een diepte van slechts enkele decimeters onder het huidige straatniveau werden zij aangetroffen. Elders bleef aanzienlijk minder van de muren behouden. Op zijn gunstigst kwamen die op een meter onder het maaiveld te voorschijn, maar doorgaans nog wat dieper.

De totale lengte van het kerkje bedraagt bijna 19 meter en de grootste breedte (over de dwarsarmen gemeten) 15,5 meter. De muren zijn met kleine variaties gemiddeld 50 cm dik en staan op een fundering van omstreeks 70 cm breedte. De lengte van het koor bedraagt binnenwerks 6 meter bij een breedte van 4,35 meter.

Een van de vragen die bij aanvang bestond, was of het kerkje in één keer tot stand was gekomen of dat er van verschillende perioden sprake was. Vastgesteld kon worden dat de beide zijarmen en het koor tegelijkertijd tot stand zijn gekomen. Niet alleen was de fundering één werk, maar ook de muurresten waren in verband gemetseld. Voorzover dat mogelijk was, werd geconstateerd dat ook de aansluiting van de noordelijke muur van het schip tot de oorspronkelijke opzet behoorde. Op de overgang van schip naar koor zijn restanten waargenomen van de fundering van een dunne muur, die waarschijnlijk ook bij de oorspronkelijke opzet hoort.¹⁴ Vooralsnog beschouwen wij die als een afsluiting tussen koor en schip. De overgang van fundering naar de gemetselde muren bevindt zich gemiddeld op 3,7 meter + NAP.

Van de altaarnis van de noordelijke dwarsarm was nauwelijks meer iets over. Het is niet duidelijk wanneer deze verloren is gegaan. Slechts een verlaging in de oostelijke

Afb. 4. De noordmuur van het koor in 1993. De grote stukken bekapt romeins beton zijn bijzonder opvallend. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

Afb. 5. De 'altaarnis' in de zuidelijke dwarsarm, gezien naar het zuidoosten. In de nis bevindt zich een onregelmatige klomp metselwerk, die vooralsnog wordt geïnterpreteerd als altaarfundering. (Naar een dia van de auteur)

fundering van de dwarsarm markeerde de positie van de nis. Het is mogelijk dat deze verlaging tevens het vloerniveau is geweest: de tufstenen waren met een dunne laag mortel vlak afgestroken. Bovendien kon worden vastgesteld dat de noordelijke zijwand van deze 'doorgang' uit schoon metselwerk bestond. De zuidelijke dwarsarm was nog net zo aanwezig als in 1929. Binnen de nis stond een stevig gemetselde fundering, vermoedelijk voor een altaar. Gedeeltelijk stond dit fundament op de doorlopende fundering van de oostmuur van deze arm (afb. 5). Deze beide funderingen werden gescheiden door een zeer dun laagje zwarte grond, waarop zich een even dun laagje

rood gruis bevond, naar alle waarschijnlijkheid rood zandsteen. Deze vaststelling, gevoegd bij de waarneming dat de altaarfundering koud tegen de oostmuur van de nis was gemetseld, leidt tot de conclusie dat de altaarfundering en altaarnis niet één werk zijn. Omdat deze fundering zowel in zijn constructie als in het gebruikte materiaal sterk overeenkomt met de rest van het kerkje, zal er niet veel tijdsverloop zijn geweest: we moeten veeleer denken aan een korte bouwpaauze.

De zuidelijke dwarsarm moet ver vóór 1829 reeds zijn gesloopt: op een tekening die Jan de Beyer in 1745 van het kerkje maakte, is hij al niet meer aanwezig (afb. 6). Wanneer die sloop heeft plaats gehad is niet duidelijk; wellicht gelijk met de totale sloop van de St. Salvator?

Op twee plaatsen zijn aan de binnenzijde van het kerkje nog restanten van pleisterwerk aanwezig. Deze pleisterlaag behoorde onmiskenbaar tot de originele opzet. Dat is het geval bij de oostmuur van het koor en de zuidmuur van de zuidelijke dwarsarm. De diepte tot waar het pleisterwerk aanwezig is, is een indicatie voor het vloerniveau. Opvallend is dat bij het koor de pleisterlaag 26 cm dieper bewaard is dan bij de dwarsarm.

De principia

Tijdens de opgravingen van 1929, 1936 en 1938 waren onder en rondom het koor resten van het stenen hoofdgebouw (principia) van het romeinse fort te voorschijn gekomen. Het ging daarbij om delen van de buitenmuren en van zware basementen waarop zuilen hebben gestaan.

Op basis van de veldtekeningen en de foto's van deze opgravingen mocht worden aangenomen dat, net zo als

Afb. 6. De Heilige Kruiskapel vanuit het zuidwesten getekend door Jan de Beijer in 1745. De zuidelijke dwarsarm is hier al niet meer aanwezig. Achter de kapel is de ruïne van het schip van de Dom zichtbaar. (Foto: Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, neg.nr.: C 37129)

Afb. 7. De meest zuidwestelijke romeinse zuilbasis. De twee zware bekapte stukken tufsteen (gezamenlijke breedte 1.4 m.) rusten op een regelmatig gestapelde fundering van tufsteen en veldkeien. Rechts ervan ligt de waarschijnlijk in 1936 grotendeels herplaatste slordige fundering van de verbouwde principia. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

bij de Heilige Kruiskapel, deze resten op grondhammen bewaard waren gebleven. Het onderzoek van 1993 heeft die veronderstelling bevestigd. Tevens was uit de documentatie gebleken dat tussen en over de zuilbases heen in een latere periode muurwerk was gebouwd. Over de datering van dit muurwerk bestond grote onduidelijkheid. Eén van de doelstellingen van het onderzoek was dan ook om, als dit muurwerk nog aanwezig zou zijn, tot een datering ervan te komen.

Aan de noordrand van de opgravingsput is een deel van de noordelijke buitenmuur van het hoofdgebouw gezien. Van het oorspronkelijke opgaande werk waren nog maar 2 lagen metselwerk bewaard. Het is gemaakt van regelmatig gevormde tufstenen met een gelijke dikte. Daarnaast zijn vier zuilbases van het atrium (de open binnenplaats van het hoofdgebouw) opnieuw in het zicht gebracht. Zij liggen twee aan twee zowel ten noorden als ten zuiden van het koor en hebben ooit de zuilen gedragen die de binnenplaats omzoomden. Deze imponerende constructies bestaan uit twee grote bewerkte blokken tufsteen die met ijzeren krammen aan elkaar hebben gezeten. De buitenwerkse maten van het best bewaarde exemplaar (de zuidwestelijke) zijn: 1.5 x 1.4 meter. Zij rusten op diepe funderingen van regelmatig en laagsgewijs gestapelde tufstenen¹⁵ (afb. 7).

Tussen deze basementen werd een slordig gestapelde fundering blootgelegd die vrijwel uitsluitend romeinse dakpanfragmenten bevatte. Op drie daarvan werd een rond VEXILLATIO-stempel gezien.¹⁶ Werd tijdens het onderzoek aangenomen dat hier de originele fundering in zicht was gekomen, een foto uit 1936 toont aan dat op deze plaats de grond vrijwel geheel tot op grote diepte is

weggegraven (afb. 8). De conclusie moet dan ook zijn dat deze 'fundering' vrijwel geheel moet bestaan uit romeins afbraakpuin dat aan het einde van de opgraving in 1936 min of meer op de plaats van de toen aangetroffen fundering is herplaatst.¹⁷

De verbouwde principia

Reeds bij het onderzoek van Van Giffen was gebleken dat de zuilbases ooit overbouwd waren geweest met een muur. Bij de opgravingen van 1929 en 1936 werd zelfs nog iets van het muurwerk aangetroffen. Toentertijd kon worden geconcludeerd dat naar alle waarschijnlijkheid bij een verbouwing het westelijke deel van het atrium van een ommuring was voorzien. Die muurrestanten bleken in 1993 niet meer aanwezig te zijn. Ook van de noordelijke tegenhanger, die in 1929 al was gesignaleerd, was vrijwel niets meer over. Wel werd, opnieuw, geconstateerd dat de fundering van de westelijke muur van die verbouwing gedeeltelijk doorsneden wordt door de noordelijke en zuidelijke funderingssleuven van het koor van de kapel. Die laatstgenoemde funderingen reiken overigens minder diep dan die

Afb. 8. De opgraving van 1936, gezien naar het noorden. Duidelijk is te zien dat de grond tussen de beide romeinse zuilbases tot op grote diepte is weggegraven. In de wand onder de muur van de Kruiskapel zijn de zwarte vullagen van de oudste romeinse waterput te zien.

van het verbouwde hoofdgebouw. Op deze niet onbelangrijke verbouwing komen wij nog terug. De bovenzijde van de basementen vormen het hoogste punt tot waar, althans in het in 1993 onderzochte gebied, resten van de principia in originele positie zijn bewaard: 3.30 m. + NAP.

¹⁴C dateringen

Eén van de verworvenheden van de laatste decennia in de archeologie en de bouwhistorie is de beschikbaarheid van natuurwetenschappelijke dateringsmethoden: de dendrochronologie en de radioactieve koolstofdatering (¹⁴C-datering). Dendrochronologische dateringen worden verricht aan hout dat voldoende jaarringen moet hebben; voor een ¹⁴C-datering moet organisch materiaal beschikbaar zijn. Tijdens het onderzoek van 1993 is geen hout aangetroffen. Wel konden op een aantal plaatsen houtskoolmonsters worden genomen. Op negentien plaatsen zijn in de mortel van het metselwerk van de Heilige Kruiskapel kleine hoeveelheden houtskool gevonden. De aanname is dat dit houtskool het residu is van de brandstof die gebruikt is om schelpen te branden. Tussen het branden van deze kalk en de verwerking daarvan zal maar een kort tijdsverloop hebben gelegen. In totaal zijn drie van deze monsters in het R.J. Van de Graaf-laboratorium van de Rijksuniversiteit Utrecht onderzocht.¹⁸ De uitkomst van de analyse is ronduit verrassend te noemen. Zij leveren gemiddeld een datering die (met 67 % waarschijnlijkheid) moet liggen tussen 888 en 982 na C. Bij een waarschijnlijkheid van 95% liggen de grenzen tussen 876 en 1008.¹⁹

Daarnaast zijn twee andere houtskoolmonsters gedateerd. Zij zijn respectievelijk afkomstig onder uit de funderingssleuf van de zuidelijke koormuur en onder de fundering vanromeins afbraakmateriaal tussen de beide zuidelijke zuilbasementen.²⁰ Het eerste monster, is met 67 % waarschijnlijkheid, gedateerd op 239-412 na C.²¹ Dat is dus aan het einde van of vrij kort na de romeinse bewoningsfase in Utrecht. Deze datering levert geen problemen op: het is heel goed mogelijk dat door opspit of vergraving tijdens de bouw van het kerkje een brok houtskool van zo'n oude datum in de funderingssleuf is terecht gekomen. De datering van het tweede monster (67 % waarschijnlijkheid) is tussen 50 v.C. en 72 na C.²² Daarmee bevinden we ons in het begin van de romeinse bewoning van Utrecht. Deze datering levert derhalve geen bijdrage aan een nauwkeuriger datering van deze verbouwing die in ieder geval jonger moet zijn dan het tot stand komen van het stenen hoofdgebouw in het begin van de derde eeuw.

Archeologische vondsten

Tijdens het onderzoek is de vrijkomende grond zorgvuldig op vondsten onderzocht. In het onderzochte gebied was weliswaar bij de voorgaande onderzoeken de bodem

danig geroerd, maar toch mocht worden verwacht dat de toen teruggeworpen grond nog de nodige scherven zou bevatten. Die veronderstelling bleek niet juist te zijn. Er is slechts een zeer gering aantal vondsten gedaan. Ook het gebruik van de metaaldetector is vrijwel zonder resultaat gebleven.

Belangrijker echter was of er nog vondsten in situ aanwezig zouden zijn. De kans daarop was het grootst tussen de stenen van de fundering van de Heilige Kruiskapel. Daar is dan ook zeer zorgvuldig gezocht naar scherven en andere zaken die voor een datering van belang zouden kunnen zijn. Naast de reeds besproken houtskoolmonsters is een aantal aardewerkscherven gevonden. Het overgrote deel stamt uit de romeinse periode. Slechts één fragment kan in de laat-romeinse tijd of de vroege middeleeuwen worden gedateerd. Het behoort tot het zogeheten Mayen-aardewerk, dat uit de vierde of vijfde eeuw stamt.

Onder de fundering die, zoals wij zagen, tot een verbouwing van de principia moet worden gerekend kwamen geen scherven te voorschijn.

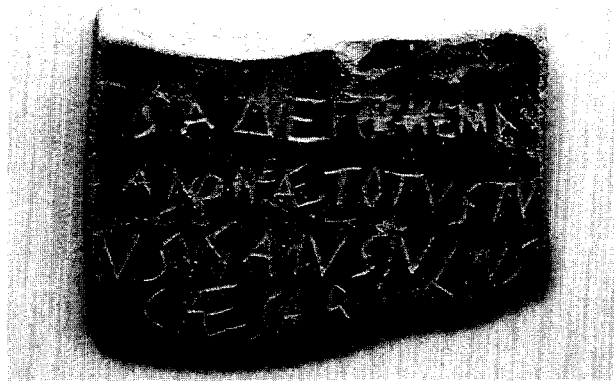
Een wel heel bijzondere vondst was een fragment terra sigillata waarop een inscriptie staat. Deze romeinse scherf werd gevonden in de geroerde grond binnen de zuidelijke dwarsarm. Dit deel van de kapel was tijdens de eerste opgraving in 1929 al in het zicht geweest. De scherf is oud, de inscriptie echter niet: 'SALVE FOCKEMA ANDREAETOTUS TUUS CAIUS IULIUS CAESAR' (Gegroet Fockema Andreae / geheel de Uwe / Caius Julius Caesar)²³ (afb. 9). Wie de werkelijke boodschapper is geweest zal wel nooit bekend worden.

Herbeschouwing van de vroegere resultaten

Van Giffens datering

In de inleiding werd vermeld dat op basis van de oude opgravingsgegevens wordt getwijfeld aan de datering van de Heilige Kruiskapel zoals die door Van Giffen is gegeven. Waarop baseerde hij zijn mening? In het verslag van de opgraving van 1929 schrijft hij over het niveau waarop enkele "vroeg- en laat-Karolingische scherven" zijn gevonden: tussen 3.58 en 3.84 m + NAP. En hij vervolgt: "Het bovenste gedeelte van de primaire, donker gekleurde, sterk met kalkmortel gemengde laag, wier oppervlak niet hoger dan 4.25 + NAP is gelegen, is dus blijkbaar op zijn vroegst omstreeks 800 gevormd. Waar nu voorts blijkt, dat het bewuste kapelfundament juist tot het niveau van deze vondsten teruggaat, daar is dit m.i. op zijn vroegst Karolingisch, doch ook dan laat-Karolingisch. Zeker is echter, dat het krachtens de vondsten en vondstomstandigheden niets te doen heeft met de kapel van Willibrord of Bonifacius ...".

In deze passages wordt het grote probleem duidelijk dat telkenmale bij de herbeschouwing van de oude documentatie opduikt: zowel van Giffen als Vollgraff geven zelden of nooit de precieze plaats van hun vondsten aan.

Afb. 9. Terra sigillata scherf met inscriptie: 'SALVE FOCKEMA ANDRAE TOTUS TUUS CAIUS IULIUS CAESAR' (Gegroet Fockema Andreae / geheel de Uwe / Caius Julius Caesar). De scherf moet tijdens de opgraving van 1929 in de grond terecht zijn gekomen. (Naar een dia van de auteur)

Zo ook hier: er zijn "vroeg- en laat-Karolingische scherven²⁴" gevonden op een bepaalde diepte, maar of die scherven zich in duidelijk waarneembare grondsporen bevonden (kuilen, greppels, o.i.d.) wordt niet vermeld, laat staan dat gecontroleerd kan worden of dergelijke verschijnselen op enige wijze gekoppeld kunnen worden aan de overblijfselen van het kerkje.

Maar ook de beschrijving van de grondlagen is nogal verwarrend. Het is niet duidelijk of de onderzoeker bedoelt dat het niveau waarin de scherven zijn gevonden tot 4.25 m. + NAP reikt. Dat de fundering van de kapel tot op het niveau van de vondsten reikt, is aantoonbaar onjuist gebleken. Op de tekening van de profielen die Van Giffen in 1929 presenteert²⁵, is te zien dat van de binnenzijde van het koor alleen het bewaarde opgaande werk is gezien: de eigenlijke fundering is hier (nog) achter een dun grondpakket verborgen dat van 3 tot ongeveer 3.7 m + NAP reikt.

Op deze profielen staat, uitzonderlijk genoeg, een aantal vondsten aangegeven. Helaas blijkt uit de vondstbeschrijving dat bijna alle vondstnummers betrekking hebben op grondmonsters. Slecht de nummers 19 en 35 bevatten dateerbaar materiaal. Zij helpen ons echter niet verder: alle scherven stammen uit de Romeinse periode.

In hetzelfde verslag geeft Van Giffen een samenvatting van de opgraving. Op p. 17 en 18 probeert hij tot een datering van de Heilige Kruiskapel en de daaronder liggende Romeinse en post-Romeinse resten te komen. Daarbij verwijst hij naar een Karolingische scherf die in een kuil binnen het koor is gevonden.²⁶ Onder dit vondstnummer zijn echter meer scherven geregistreerd. Uit een hernieuwde determinatie blijkt dat daarbij twee fragmenten tot categorieën behoren die in Utrecht gewoonlijk in de twaalfde, en op zijn vroegst in de elfde eeuw voorkomen.²⁷ Bovendien kan niet worden vastgesteld dat deze kuil de funderingssleuf van de Kruiskapel snijdt of door

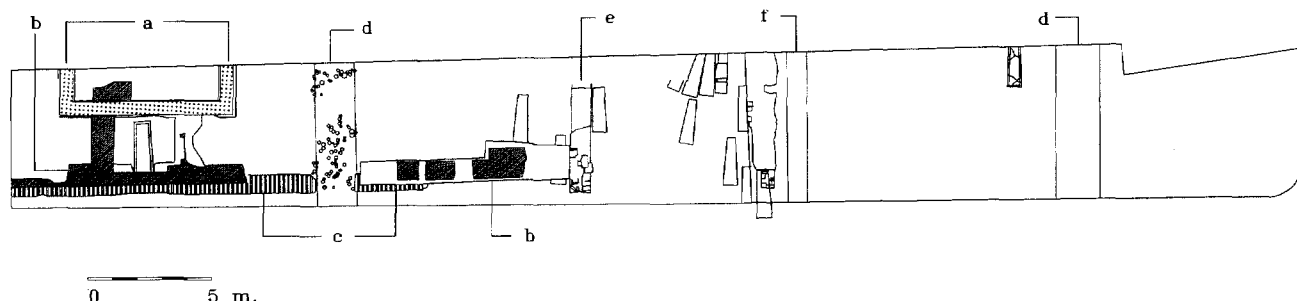
deze gesneden wordt. Op deze basis kan het vondstcomplex dan ook niet als daterend criterium worden gebruikt. Op basis van de Karolingische datering plaatst Van Giffen, hoewel hij enige reserve inbouwt, de verbouwing van de principia, die zich onder en rondom het koor van de Heilige Kruiskapel bevindt omstreeks 800. Ook deze aanname kan, gezien het voorkomen van jonger aardewerk, geen stand houden. De enig zuivere conclusie die op basis van deze gegevens kan worden getrokken is dat op zijn vroegst omstreeks 1100 binnen het koor van de Heilige Kruiskapel een kuil is gegraven, die zich boven de resten van de verbouwde principia bevindt. Die verbouwing is derhalve ouder dan het graven van de kuil.

De plattegrond van de Heilige Kruiskapel is door Van Giffen weergegeven in de vorm van een kruis, met een rechtgesloten koor. Aan de noord- en zuidzijde van het schip bevinden zich twee kleine zijarmen. In de diverse publicaties die nadien zijn verschenen, is deze plattegrond steeds overgenomen, waardoor de indruk ontstaat dat we te maken hebben met een eenschepig bouwwerk met een – zij het bescheiden – transept.²⁸ Het is denkbaar dat de vorm van deze plattegrond mede tot de datering in de tiende eeuw heeft geleid. Toch is bij de opgraving van 1938 wel degelijk geconstateerd, getuige de originele veldtekeningen, dat de fundering van het schip ter plaatse van de dwarsarmen doorloopt. Vermoedelijk was het een eenvoudig zaalkerkje met aan weerszijden een dwarsarm. Deze armen hadden aan de oostzijde een kleine uitbouw, vermoedelijk een altaarnis.

Het muurwerk ten westen van de kapel

De opgraving die in 1933 onder leiding van Vollgraff werd uitgevoerd, bracht de westzijde van de kapel in het zicht. Verder zuidwaarts in de put kwamen de schamele overblijfselen van de St. Salvator te voorschijn. Ten westen van de kapel bleek bovendien nog tufstenen muurwerk aanwezig te zijn.²⁹ Het is nu juist dit muurwerk dat van groot stratigrafisch belang is, omdat het tot nu toe de enige mogelijkheid biedt om tot een relatieve chronologie van de kapel en de verschillende fasen van het muurwerk van de daar ten zuiden van gelegen Salvator te komen (afb. 10, a t.m.f.).

Uit de gegevens van 1933 blijkt dat koud tegen de westmuur van de Heilige Kruiskapel (afb. 10,a) twee tufstenen muren zijn gebouwd die één werk vormen met een lange noord-zuid verlopende muur, eveneens ten westen van de kapel (afb. 10,b).³⁰ Deze laatste muur rust gedeeltelijk op een oudere muur die iets westwaarts versprongen ligt en minder ver naar het zuiden doorloopt (afb. 10,c). Deze oudste muur is bewaard tot een hoogte waarop het opgaande werk van de kapel begint (3.7 + NAP). Vollgraff suggereert, op basis van de 'geelachtige specie', dat hij uit de bouwtijd van de kapel stamt.³¹ Dat is zeer aannemelijk, temeer daar een foto de indruk wekt dat de funderingstechniek en het gebruikte materiaal met die van de

Afb. 10. Vereenvoudigde tekening van funderingen ten westen en zuiden van de Kruiskapel (opgraving 1933 en 1934), het noorden ligt links. Langs de huizen aan de westzijde van het Domein legde Vollgraff funderingen uit verschillende perioden bloot. Legenda: a: westzijde van de Heilige Kruiskapel; b: jongere muur; c: oudere muur; d: uitbraaksleuf laatste St. Salvator; e: noordelijke muur van schip van oude Salvator; f: zuidelijke muur van idem. Tussen e en f is een aantal kalkstenen sarcophagen te zien. (Tekening: auteur)

kapel overeenkomen. Bovendien zijn de aanlegdiepten vrijwel gelijk: 3.00 + NAP. Direct op deze muur staat de jongere muur die gedeeltelijk bewaard is tot een hoogte van 4.70 + NAP. De versnijding, d.w.z. de overgang van fundament naar opgaand werk van deze muur, ligt bij de kapel en de Salvator op 4.50 + NAP. De laagdikte van de tufstenen is omstreeks 20 centimeter bij een onregelmatige lengte (afb. 11). Dat duidt in ieder geval op een datering vóór de twaalfde eeuw, waarin veeleer stenen van 10 cm dikte worden toegepast. Evenmin lijkt de muur in de elfde eeuw te passen. Uit die periode kennen we in Utrecht namelijk de funderingen en muren van de kapiteltelkerken. Die funderingen zijn duidelijk anders. Zij bestaan vrijwel uitsluitend uit veldkeien, al dan niet met specie verbonden.³² Bovendien worden in die tijd tufstenen van opvallende lengte (tot zo'n 50 cm) gebruikt.

Afb. 11. De opgraving van 1933: het muurwerk ten westen van de Heilige Kruiskapel, gezien naar het oosten. Achteraan is de westzijde van het schip van de kapel zichtbaar (afb. 10, a). Daarvoor ligt de roodzandstenen sarcofaag. Op de voorgrond zien we het jongere muurwerk (afb. 10, b) en, gedeeltelijk, de oudere muur (afb. 10, c). Vooral bij de linker aansluiting van het jongere muurwerk op de westmuur van de kapel is goed te zien dat het een latere aanbouw betreft (z.g. koude naad)

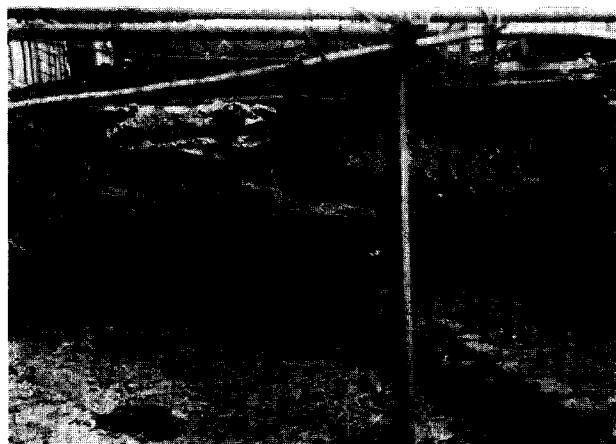
Voorlopig lijkt een datering van deze muur in of omstreeks de tiende eeuw het meest aannemelijk. Tevens is geconstateerd dat hij over een kalkstenen sarcofaag ligt die tot een hoogte van 4.40 + NAP reikt. Bij de bouw van de romaanse Salvator zijn beide muren doorbroken: de restanten van de fundering en de uitbraaksleuf van deze kerk liepen er dwars doorheen (afb. 10,d).³³

Deze muur eindigt strak tegen een oudere fundering, die, net als de kapel, lijkt te zijn gemaakt van romeins bouwpuin (afb. 10,e). In 1935 heeft Vollgraff een tweede, gelijksoortige fundering aangetoond die hiermee parallel liep (afb. 10,f). Hun aanlegdiepte zou blijkens de gegevens en tekeningen van Vollgraff vrijwel gelijk zijn: omstreeks 3.50 + NAP. Uit een foto uit 1933 kan evenwel worden afgeleid, dat in ieder geval de oostelijke muur enkele decimeters dieper is gefundeerd en bijna tot op het jongsteromeinse loopvlak reikt (afb. 12). De foto suggereert bovendien dat ook hier romeins bouwpuin is toegepast. De afstand tussen deze funderingen was 7.85 meter.³⁴ Het is naar mijn mening zeer aannemelijk dat dit overblijfselen zijn van de oude St. Salvator.³⁵ Daarmee zou de hiervoor beschreven, mogelijk tiende-eeuwse muur, de enige fysieke verbinding zijn van de Salvator met de Heilige Kruiskapel. Het is zeer verleidelijk om hierin de hand van Balderik te zien.

Maaiveldhoogten

De reconstructie van de maaiveldhoogten in de diverse perioden en de vergelijking daarvan met de hoogte waarop het opgaande werk van de kapel zich bevindt, is van groot belang. We mogen er immers vanuit gaan dat de onderzijde van het opgaande werk vrijwel de maaiveldhoogte ten tijde van de bouw weerspiegelt.³⁶ Daarnaast is het aannemelijk dat de oorspronkelijke vloerhoogte binnen de kerken gelijk aan of iets boven het grondoppervlak buiten de kerken heeft gelegen.

Wij zagen reeds dat het opgaande werk van de Heilige Kruiskapel omstreeks 3.7 m. + NAP begint. Een betrouwbare schatting van de hoogte van het maaiveld aan het

Afb. 12. De opgraving van 1933; de schamele resten van de fundering van de (oudste?) Salvatorkerk (afb. 10, e), gezien naar het noorden. De fundering loopt van links naar rechts en bestaat vrijwel zeker uit hergebruikt romeins bouw materiaal. Erachter zien we de oudere van de twee muren die de verbinding met de Kruiskapel vormen (afb. 10, b). Deze muur staat koud tegen de fundering van de Salvator. Rechts op de voorgrond ligt de stenen fundering van een van de romeinse soldaten-barakken uit de laatste periode (derde eeuw na C.). De fundering van de Salvator ligt vrijwel tot op dit niveau

einde van de romeinse periode komt bij de zuidelijke toegangspoort van het castellum op 3.5 tot 3.6 m. + NAP.³⁷ Daarnaast is vastgesteld dat de westelijke muur van het romeinse hoofdgebouw is omgevallen.³⁸ Deze muur ligt op een diepte van 3.55 m. + NAP. De bovenzijde van de muur ligt op 3.65 + NAP. Bovendien is uit de profieltekeningen en foto's van het onderzoek uit 1938 duidelijk af te leiden dat voor de fundering van een deel van de zuidelijke dwarsarm van de Heilige Kruiskapel van deze omgevallen muur gebruik is gemaakt. Het hoogste punt waarop een spoor van de verbouwde principia is waargenomen ligt op 3.38 m. + NAP.³⁹

Het spreekt welhaast vanzelf dat tijdens de opgravingen zowel binnen als buiten de voormalige St. Salvator en de Heilige Kruiskapel begravingen uit diverse perioden zijn aangetroffen. Zij varieerden van eenvoudige bijzettingen, vermoedelijk in houten kisten, via kalkstenen sarcophagen uit één stuk en het type dat is samengesteld uit tufstenen platen, tot gemetselde grafkeldertjes uit de late middeleeuwen. De eenvoudige begravingen werden vrijwel allemaal buiten de kerkgebouwen gevonden. Dergelijke begravingen zijn, bij gebrek aan grafstenen, bijzonder moeilijk te dateren. Ook een ¹⁴C-datering van de skeletten behoort niet tot de mogelijkheden: het is niet duidelijk waar zij zijn gebleven. Die onbekende verblijfplaats hebben zij gemeen met de meeste kalkstenen sarcophagen die bij de St. Salvator zijn gevonden. Toch zijn het juist deze sarcophagen die ons iets over het toenmalige maaiveld vertellen. Naar tegenwoordig wordt aangenomen, heeft de bovenzijde van dergelijke grafkisten gelijk

met, of vlak onder het vloerniveau van de kerk gelegen.⁴⁰ Die bovenzijde reikt van 4.1 tot 4.4 m. + NAP, waar de onderzijde varieert tussen 3.4 en 3.7 m. + NAP.⁴¹ Het probleem is echter de datering van deze sarcophagen. Lammeren plaatst ze vanaf de achtste eeuw tot in de elfde eeuw. Deze lang doorlopende traditie baseert hij op een interpretatie en een daaruit voortvloeiende datering van het muurwerk en funderingen van de Salvator die in 1933 en 1934 door Vollgraff zijn blootgelegd. Naar onze mening is die interpretatie nogal aanvechtbaar.⁴² Laten wij zijn "Utrechtse" argumenten buiten beschouwing, dan blijkt dat elders alle exemplaren van dit type door hem in de achtste en negende eeuw worden gedateerd.

Tussen de Heilige Kruiskapel en het aan de westzijde later toegevoegde muurwerk is in 1933 een roodzandstenen sarcofaag gevonden. Deze lag met de bovenzijde vrijwel gelijk met de overgang van fundering naar opgaand werk van de kapel. Het is waarschijnlijk dat deze sarcofaag hergebruikt is, en daarom geen betrouwbaar gegeven voor de bepaling van een oud maaiveld is.⁴³

Tenslotte dienen hier de samengestelde tufstenen sarcophagen te worden genoemd. Dit type, dat niet alleen bij kapittelkerken maar ook bij de parochiekerk van St. Nicolaas en de Buurkerk (de oudste parochiekerk) zijn aangetroffen, moeten van jonger datum zijn: in Utrecht komen zij vooral in de elfde en twaalfde eeuw voor.⁴⁴ Het ontstaan van de Buurkerk wordt door Dekker in de elfde eeuw geplaatst.⁴⁵ De Nicolaaskerk stamt zeker uit het midden van de twaalfde eeuw, maar mag misschien nog in late de elfde eeuw worden gedateerd. Nimmer is bij deze parochiekerken een sarcofaag uit één stuk aangetroffen, in alle gevallen ging het om de uit tufstenen platen samengestelde variant. Dit type sarcofaag werd bij de onderzoeken op het Domplein rondom en binnen de beide kerkgebouwen gevonden. Uit opgravingen is bekend dat dergelijke grafkisten duidelijk aanzienlijk dieper dan het bijbehorende maaiveld hebben gelegen, iets wat uit de aard van hun constructie ook al volgt. Twee ervan lagen even ten noorden van het koor van de Kruiskapel direct boven elkaar. Een gedeelte van beide sarcophagen bestond uit fragmenten van de zogeheten 'Albiobola-steen', waarop een tot op heden onontcijferde inscriptie voorkomt. De bovenste sarcofaag reikte tot een hoogte van 4.10 + NAP en de onderste tot 3.80 + NAP. Bij een veronderstelling van een begraving diepte van zeker 50 cm. levert dat, met het grootst mogelijke voorbehoud, voor de elfde of twaalfde eeuw een bijbehorend maaiveld van zo'n 4.5-4.6 m. + NAP op.

Tenslotte vormen de resten van de bepleistering van de Heilige Kruiskapel een aanwijzing over een oorspronkelijk vloerniveau van dit kerkje. Aan de binnenzijde van de zuidmuur van de zuidelijke dwarsarm reikte deze tot een diepte van 4.20 + NAP; aan de binnenzijde van de oostmuur van het koor echter tot 3.95 + NAP.⁴⁶ Bovendien heeft het onderzoek van 1993 nog een gegeven ten aanzien van een vloerniveau opgeleverd. Hoewel er, zoals

wij reeds zagen, van de noordelijke altaarnis weinig was behouden, troffen we hier waarschijnlijk wel het originele vloerniveau aan op een hoogte van 3.87 + NAP. Dit verschilt niet veel met de onderzijde van de pleistering in het koor. Op basis van deze gegevens willen wij voorlopig de hoogte van de oudste vloer van de Heilige Kruiskapel op 3.90 à 3.95 m. + NAP stellen.

Samenvattend kan bij benadering een maaiveldhoogte in de loop der tijden worden geschat (afb. 13).

- In de laatste periode van het castellum ligt dat op 3.50 tot 3.60 + NAP.
- De daaropvolgende tijd is er nauwelijks van enige ophoging sprake geweest: het maaiveld van de verbouwde principia ligt waarschijnlijk op vrijwel gelijke hoogte.
- Het bij de Heilige Kruiskapel behorende maaiveld ligt omstreeks 3.70 + NAP. De hoogte van de vloer van de kapel wordt geschat op 3.90-3.95 + NAP.
- De sarcofagen uit de achtste en negende eeuw wijzen op een niveau van 4.10-4.40 + NAP. Misschien dat in de tiende eeuw gerekend mag worden met een vrijwel vergelijkbare hoogte: 4.50 + NAP; de 'verbindingsmuur' tussen kapel en Salvator duidt in die richting.
- Op basis van de samengestelde tufstenen sarcofagen is voor de elfde en twaalfde eeuw een loopvlak van minimaal 4.50-4.60 aannemelijk.

Identificatie: argumenten en gegevens

Voor een datering van de Heilige Kruiskapel en de verbouwde principia is in de loop der tijd een aantal gegevens en argumenten van verschillende aard beschikbaar gekomen. Zoals wij zagen, mag getwijfeld worden aan de interpretatie die Van Giffen aan zijn gegevens gaf. De vraag is of het met de nieuwe gegevens en interpretaties mogelijk is een antwoord te vinden op de vraag of deze kapel mag worden geïdentificeerd met het kerkje dat Willibrord om-

streeks 695 herbouwde. Achtereenvolgens zullen de historische (de geschreven bronnen), de archeologisch-stratigrafische, de bouwkundige en topografische en de natuurwetenschappelijke argumenten de revue passeren.

Schriftelijke bronnen en gegevens

De historische bronnen geven geen duidelijk antwoord over de stichtingsdatum van de Heilige Kruiskapel. De eerste keer dat in de schriftelijke bronnen de naam 'Heilige Kruiskapel' voorkomt is in 1105. Bij gebrek aan ouder bronnenmateriaal is het niet verwonderlijk dat veel onderzoekers, die zich direct of indirect met de kathedraal-kwestie hebben bezig gehouden, de archeologische datering die van Giffen in 1934 voorstelde, zonder meer hebben geaccepteerd. Hij kwam, zoals wij zagen, wellicht tot zijn datering mede op basis van een karolingische scherf die binnen het koor van de kapel in een grote kuil werd gevonden.⁴⁷ Een nauwkeurige beschouwing van de originele veldtekeningen en foto's heeft echter geen direct verband kunnen aantonen met de kapel. Het is wel zeker dat deze ingraving in later tijd heeft plaatsgehad: juist binnen kerken is ten gevolge van de vele begravingen de bodem sterk geroerd geraakt. Hoe het ook zij, de Heilige Kruiskapel wordt over het algemeen gezien als een grafkapel die, behorend bij het kapittel van St. Salvator, in de tiende eeuw zal zijn gebouwd. De datering van Van Giffen bleek, zoals wij zagen, op basis van zijn gegevens echter niet bewijsbaar.

Er bestaat nauwelijks discussie over het feit dat Willibrord aan het einde van de zevende eeuw een kerkje herbouwde op de plaats waar er reeds eerder een had bestaan. Bovendien bouwde Willibrord een tweede kerk: de St. Salvator. De regelmatige invallen van de Vikingen zijn er de oorzaak van geweest dat vanaf het midden van de negende eeuw de bisschopszetel via een omweg in Deventer terecht komt. In deze periode zal er in Utrecht wel niet veel zijn gebouwd. Pas in 922 keerde bisschop Balderik in Utrecht terug. Hij herstelde de door de Noormannen zwaar beschadigde kerken en bouwde muren met hun verdedigingswerken, een brug en poorten.⁴⁸ Met die muren is de ommuring van het Romeinse fort bedoeld. Daarnaast heeft deze zelfde bisschop een begin gemaakt met de splitsing van de kapittels van St. Maarten en St. Salvator. Bovendien besloot hij dat vanaf dat moment de bisschoppen niet meer in de St. Salvator maar in de St. Maarten zullen worden begraven. Voorts is bekend dat hij een aantal relieken wist te vergaren, die alle in de Maartenskerk werden ondergebracht.⁴⁹ Het zijn tekenen die erop duiden dat Balderik de St. Maarten een hogere status wilde verlenen. Hoezeer in de loop der tijd het kapittel van St. Salvator zich op zijn beurt van St. Maarten wil onderscheiden en vooral zijn oude wortels wil benadrukken wordt door Staal duidelijk gemaakt.⁵⁰

Eén van de heiligen die binnen St. Salvator in hoog aanzien stond was Odulphus. Hij was kanunnik van

GEGEVENS	HOOGTE	RECONSTRUCTIE MAAIVELD
versnijding jongere muur west van kapel	4.50	maaiveld 10de eeuw of later
bovenzijde sarcofagen 8ste-9de eeuw	4.40	
top bovenste "Albiobola"-sarcofaag	4.10	oudste vloerhoogte kapel
onderzijde bepleistering koor	3.95	
drempelhoogte noordelijke dwarsarm	3.90	
bovenzijde fundering kapel	3.70	oudste maaiveld buiten kapel
bovenzijde omgevalen muur principia	3.60	laatste periode castellum
loopvlak zuidelijke toegangspoort castellum	3.50	

Afb. 13. Schematische weergave van de maaiveldhoogten in diverse perioden en de gegevens waarvan zij zijn afgeleid (Tekening: auteur)

St. Salvator en zou omstreeks 865 zijn overleden.⁵¹ In een serie "Utrechtse overleveringen" die onregelmatig tussen 1930 en 1953 in het *Maandblad Oud Utrecht* verscheen, wordt het verhaal van St. Odulphus kort verteld.⁵² De auteur Staal meldt in zijn artikel terloops dat deze Odulphus in de Heilige Kruiskapel is begraven.⁵³ Er bestaat echter geen zekerheid over: een graf in de Salvator lijkt ook mogelijk. In een recente bijdrage geeft Klinckaert daarvoor een aantal argumenten.⁵⁴ Zij sluiten mijns inziens een graf in de kapel echter niet uit. Het feit dat jaarlijks een memoriedienst voor deze heilige in de Kruiskapel werd gehouden zou daar wel degelijk op kunnen wijzen.⁵⁵ Hoe dan ook wordt de Kruiskapel genoemd als mogelijke laatste rustplaats van een hier zeer vereerd heilige. Of Odulphus direct na zijn overlijden in de Kruiskapel of Salvator is bijgezet weten wij niet. Utrecht bevindt zich dan immers ten gevolge van de invallen van de Noormannen midden in een periode van grote onrust, waarbij de bischopszetel zelfs tijdelijk is verplaatst.

Maar er is nog een andere aanwijzing voor de status die de Heilige Kruiskapel moet hebben gehad. In een oorkonde uit 1294 staat dat de kapel behoort tot het Kapittel van St. Salvator en van daaruit bediend en beheerd wordt. Bovendien, en dat is opmerkelijk, hebben naast de kanunniken van St. Salvator die van St. Maarten het recht om zich in de kapel te laten begraven.⁵⁶ Zou dit recht misschien zijn terug te voeren tot de tijd dat deze kapittels nog niet waren gesplitst? Zo ja, dan zou dit sterk pleiten voor een identificatie van de kapel als het oude St. Maartenskerkje.

Archeologisch-stratigrafisch

Aangetoond is, dat het stenen romeinse hoofdgebouw na het vertrek van de Romeinen is verbouwd. De overbouwing van de zuilbases maakt dat duidelijk. Een scherpe datering voor die verbouwing kan niet worden gegeven. De rommelige wijze waarop haar fundering tot stand is gekomen, duidt zeker niet op romeins werk. De fundering van de verbouwing moet echter ouder zijn dan de bouw van de kapel, omdat een deel ervan doorsneden wordt door de fundering van het koor van de kapel. Hoe lang dat hoofdgebouw nog in gebruik is geweest, is een vraag die wel nimmer precies zal worden beantwoord. Het gegeven dat een deel van de kapel direct op de omgevallen westmuur staat, doet evenwel vermoeden dat een aanzienlijk deel nog lange tijd overeind heeft gestaan.

Zoals wij zagen, bestaat de fundering van de kapel uit romeins afbraakpuin dat in een funderingssleuf is gestapeld. Op één plaats werd deze wijze van funderen onderbroken, omdat daar – zoals uit de tekeningen van Van Giffen blijkt – een deel van de zuidelijke arm direct op de omgevallen westelijke muur van de principia is gebouwd. Daarmee wordt enerzijds een groot tijdsverloop tussen het teloor gaan van de principia en de bouw van deze kleine kerk minder waarschijnlijk, anderzijds kan het een vin-

gerwijzing zijn naar de voorganger van deze kerk. In ieder geval mogen we ervan uit gaan dat ten tijde van de bouw van de kapel de resten van de principia nog duidelijk zichtbaar zullen zijn geweest. Onder de omgevallen muur zijn twee scherven gevonden die in de vierde of vijfde eeuw moeten worden gedateerd.⁵⁷ In die tijd zal dus nog een aanzienlijk deel van de principia overeind hebben gestaan.

Ook de gereconstrueerde maaiveldhoogten wijzen op een vroege datering van de kapel. Een datering in de tiende eeuw is veel minder aannemelijk, omdat het maaiveld dat bij de kapel hoort zich op een vermoedelijke hoogte van 3.7 + NAP bevindt. Het maaiveld uit de elfde en twaalfde eeuw lag, zoals wij zagen, op ongeveer 4.5 + NAP. Dat zou betekenen dat in twee eeuwen tijd het terrein van de Salvator en de kapel met ongeveer 80 cm. zou moeten zijn opgehoogd. Daartoe ontbreken tot nu toe de aanwijzingen. Het zou bovendien betekenen dat de kalkstenen sarcophagen, die vermoedelijk in de achtste en negende eeuw moeten worden gedateerd, ruim boven het tiende eeuwse maaiveld zouden hebben uitgestoken. Dit nu lijkt eveneens onwaarschijnlijk.

Bouwkundig en topografisch

Binnen de plattegrond van de gotische Maartenskerk tot nu toe niets gevonden dat geïdentificeerd zou kunnen worden met de vroeg-middeleeuwse voorganger van deze kerk. De oudste sporen met een christelijke signatuur op het Domein wijzen juist naar de Heilige Kruiskapel en de St. Salvator.

Het is opmerkelijk dat de Kruiskapel zich gedeeltelijk bevindt op de plaats van het hoofdgebouw van het romeinse fort: de principia. De principia was het belangrijkste gebouw binnen de muren van het fort. Zij had een binnenplaats (atrium), alwaar zich een waterput bevond.⁵⁸ Het koor van de Heilige Kruiskapel ligt op de plaats van die waterput, die overigens in de vroege middeleeuwen reeds was dichtgegooid. Het komt vaker voor dat in de vroege middeleeuwen een kerk verrijst op een plaats die in de romeinse tijd ook van bijzonder belang was. Eén van de duidelijkste voorbeelden daarvan in ons land is de kerk van Elst (Betuwe). Daar is reeds omstreeks 726 een aan St. Maarten gewijd kerkje gebouwd op de plaats van een romeinse tempel. Er is zeer weinig van bewaard gebleven, maar uit de beschrijving blijkt dat de constructie zeer sterk met die van de Heilige Kruiskapel overeenkomt. Ook hier is uitsluitend romeins afbraakmateriaal gebruikt: op een gestapelde fundering staat een muur van kistwerk. En ook hier is, waar dat mogelijk was, gebruik gemaakt van nog aanwezige romeinse muren en funderingen. Zo staat de oostmuur van het koor direct op een muur van de romeinse tempel.⁵⁹ De reconstructie van de plattegrond wijst voorts op een eenvoudig zaalkerkje met een rechthoekig koor en komt vrijwel overeen met de kerk die door Willibrord in 706 in Echternach is gesticht.⁶⁰

De plattegrond van de Heilige Kruiskapel wijkt daar echter vanaf: het schip heeft immers aan beide zijden een uitbouw gehad. Op basis daarvan is, zoals reeds eerder betoogd, de oorspronkelijke plattegrond van dit kerkje meestal beschouwd als een kerk met twee transeptarmen. De geringe afmetingen doen echter eerder denken aan een porticus: een bescheiden uitbouw, voorzien van een eenvoudig zadeldak.⁶¹ Juist onder de oudste angelsaksische kerken komen dergelijke eenvoudige zaalkerkjes voor, die aan weerszijden een porticus hebben en die bovendien in het bezit zijn van een rechthoekig koor.⁶² Dergelijke kerken worden zeker in de gehele achtste eeuw nog gebouwd.

Bovendien moet worden opgemerkt dat de grootte van het koor van de Heilige Kruiskapel ten opzichte van het schip opvallend is: de lengte is vrijwel de helft van die van het schip. Dit wijst wellicht op een collegiaal (= kapittel) gebruik.

Mijns inziens duidt ook het uitsluitend hergebruik van romeins bouw materiaal en de wijze van funderen op een hoge ouderdom van de kapel. Eerder werd al verwezen naar de kerk van Elst, die in begin van de achtste eeuw wordt gesticht en die in dit opzicht sterk vergelijkbaar is.

Tijdens het onderzoek door Vollgraff in 1934 en 1935 zijn, zoals wij zagen, ter plaatse van de St. Salvator funderingsresten waargenomen die tot een oudere (pre-romaanse) fase van deze kerk moeten behoren. Er lijkt een grote overeenkomst met de resten van de Heilige Kruiskapel te bestaan. Het gebruikte materiaal en het feit dat de funderingen tot op het romeinse niveau reiken duidt daarop. Bovendien ligt de as van dit oude bouwwerk gelijk met die van de latere Salvator. Een uitgebreid onderzoek naar de bouwgeschiedenis van deze kerk wordt momenteel verricht.⁶³

De oriëntatie van het romeinse hoofdgebouw, de Heilige Kruiskapel en de St. Salvator (zowel de oudere periode alsook de romaanse kerk) is vrijwel parallel. Dat kan niet gezegd worden van de romaanse en gotische St. Maarten: zij komen onderling wel overeen maar wijken duidelijk af van de eerste drie. Zien wij hier enerzijds een aanwijzing dat de voorganger van de Heilige Kruiskapel een – mogelijk verbouwde – principia kan zijn geweest, anderzijds duidt het wellicht op een gelijke hoge ouderdom van kapel en St. Salvator.

Op het Domplein zijn in het plaveisel de omtrekken aangegeven van de St. Salvator, de Heilige Kruiskapel en van het verdwenen schip van de gotische Dom. Van deze kathedraal en van de St. Salvator is bekend dat zij in de loop der tijd verbouwd en vergroot zijn. Wat nu zo opmerkelijk is, is dat men daarbij altijd zorgvuldig de Heilige Kruiskapel ontzien heeft. Aangezien de kapel op het grondgebied van Salvator lag, is dat voor de Dom voor de hand liggend. Het blijft echter verwonderlijk dat indien deze gotische kerk zou zijn voltooid, zij deels op het grondgebied van Salvator zou hebben gelegen. Het lijkt erop dat men de Heilige Kruiskapel als oud en eerbiedwaardig heeft ervaren.

Natuurwetenschappelijke dateringen

Wij zagen reeds dat de ¹⁴C-bepalingen van de houtskool die in de mortel werd aangetroffen, duiden op een datering zoals die door Van Giffen is voorgesteld. Een datering tussen 888 en 982 wijst onmiskenbaar naar een bouw door Balderik (917-976). De vroeg-middeleeuwse scherf die in de fundering van de kapel is gevonden sluit een dergelijke datering niet uit. Alle andere gegevens wijzen mijns inziens echter op een veel hogere ouderdom van de kapel. Het probleem is levensgroot: zijn de interpretaties van de archeologisch-historische gegevens onjuist of kloppen de schijnbaar spijkerharde koolstofdateringen niet. Het is bekend dat in de achtste en negende eeuw de referentiecurven, waaraan radioactieve koolstof bepalingen worden gecalculeerd, een zeer grillig verloop hebben. Regelmatig vinden bijstellingen plaats. Het valt niet uit te sluiten dat dit in de toekomst opnieuw zal gebeuren.⁶⁴ Het is onduidelijk of de directe omgeving invloed op de houtskool heeft uitgeoefend, waardoor de datering te jong zou zijn uitgevallen.

Conclusies

Willibrord herbouwt een verwoest kerkje dat door Dagoberth, of wellicht door een van diens voorgangers was gesticht. Wat moeten we ons bij dat kerkje voorstellen? Er zijn archeologische argumenten om aan te nemen dat het oudste Utrechtse kerkje heeft bestaan uit een verbouwde(?) romeinse principia. Direct op dit verbouwde, en later verwoeste, hoofdgebouw verrees de Heilige Kruiskapel: een eenvoudige zaalkerk met twee bescheiden dwarsarmen en een naar verhouding opvallend groot rechthoekig koor. Met uitzondering van de ¹⁴C-dateringen pleiten mijns inziens alle hiervoor gepresenteerde aanwijzingen en gegevens voor een bouw ten tijde van Willibrord. Als de natuurwetenschappelijke dateringen echter juist zijn, zou bisschop Balderik de bouwheer zijn. Hij zou dan een geheel nieuw kerkje, naar een verouderd model, hebben gebouwd, op de plaats van een verwoeste voorganger. De schriftelijke bronnen zeggen dat hij de twee zwaarbeschadigde kerken van St. Maarten en St. Salvator heeft hersteld: van nieuwbouw wordt niet gesproken, ook niet van een kapel. Bovendien besloot Balderik om de Maartenskerk tot begraafplaats van de bisschoppen te verheffen. De kleine kapel lijkt daar niet mee in overeenstemming, al wordt zij vaak als grafkapel beschouwd.⁶⁵

Wij zagen dat er ten zuiden van de Kruiskapel twee parallelle funderingen zijn gevonden die tot een voorganger van de romaanse St. Salvator zullen hebben behoord en die uit dezelfde periode kunnen stammen als de kapel. Het zijn de oudste bouwsporen die binnen de Salvator zijn aangetroffen. Dat gegeven maakt het naar onze mening eveneens onwaarschijnlijk om in de Heilige Kruiskapel de herstelling van dat kerkje door Balderik te zien.

Bovendien is het om die reden niet waarschijnlijk dat de kapel vereenzelvigd mag worden met een oudere St. Salvator.

Maar ook de relatieve chronologie, zowel van de gereconstrueerde maaiveldhoogten als ook van het ten westen en ten zuiden van de kapel aangetroffen muurwerk zou bij een datering in de tiende eeuw ernstige problemen opleveren. Bovendien ontstaat dan een groot probleem ten aanzien van de maaiveldhoogte die bij de sarcofagen uit de achtste en negende eeuw moet hebben behoord: het looppniveau zou dan in de tiende eeuw zeker een halve meter lager hebben gelegen. Dit nu lijkt onwaarschijnlijk.

Wanneer wij echter uitgaan van een stichting aan het eind van de zevende of begin van de achtste eeuw, zijn alle argumenten en gegevens logisch verklaarbaar. De chronologie en de gelijke plaats van het Romeinse hoofgebouw, de verbouwing daarvan en de kapel is dan geen probleem, net zomin als het in de verschillende perioden gebruikte bouw materiaal en de wijze waarop dat is toegepast. Dit geldt eveneens voor de muren ten westen van de kapel en die van St. Salvator. De vorm van de kapel, met zijn opvallend groot koor wijst enerzijds ook op een vroege datering, anderzijds wellicht op een collegiaal gebruik.

Maar ook in de ontwikkeling die heeft plaatsgehad waardoor de Maartenskerk veel belangrijker werd dan de Salvator, een streven waarmee Balderik was begonnen, past de Kruiskapel als oude Maartenskerk zonder moeite. Het gegeven dat de kapel op het grondgebied van Salvator lag is daar niet mee in tegenspraak. Juist ook dit gegeven gecombineerd met de eenvormige constructiewijze van de oudste funderingen binnen de St. Salvator enerzijds en die van de kapel anderzijds duidt erop dat wij hier met de twee oudste kerken van Willibrord hebben te maken.

Vooralsnog menen wij dan ook, ondanks de tegenspraak van de radioactieve koolstof-dateringen, dat de Heilige Kruiskapel het kerkje is dat Willibrord (her)bouwt en (opnieuw?) aan St. Maarten wijdt. Dat impliceert evenwel dat het patrocinium van St. Maarten te enige tijd moet zijn overgegaan op een nieuw gebouwde kerk. Het lijkt niet ondenkbaar dat Balderik, die lange tijd aan het bewind is geweest, ook hierin de hand heeft gehad. Zoals wij zagen is ten westen van de kapel muurwerk gevonden dat zeer goed uit de tiende eeuw zou kunnen stammen. Zou dit een glimp kunnen zijn van Balderiks St. Maarten⁶⁶?

Hoe dit ook zij, uit de herbeschouwing van een klein deel van de documentatie en van de vondsten van de oude opgravingen die mede aan deze bijdrage ten grondslag liggen, zijn twee conclusies van algemenere aard te trekken. Ten eerste is het van groot belang dat, na de bewerking en publicatie van de gegevens van de opgravingen op het Domplein uit de Romeinse periode, ook die uit de (vroege) middeleeuwen op afzienbare termijn op een gelijksoortige wijze aan bod komen. Dat zou verrassende conclusies kunnen opleveren.

Ten tweede is het belang aangetoond dat de documentatie en de vondsten van opgravingen voor toekomstige generaties worden bewaard. Het is het enige dat van het vaak weerbarstige bodemarchief overblijft en, zeker zo belangrijk, de enige mogelijkheid om eerdere conclusies te controleren. Het hernieuwde onderzoek naar de Heilige Kruiskapel toont aan, dat de discussies over het selecteren bij het bewaren van archeologische vondsten, die momenteel tot op ministerieel niveau worden gevoerd, met de grootst mogelijke kritische zin begeleid moeten worden.

Noten

- 1 Deze uitspraak van A.E. Van Giffen werd door W. Glasbergen regelmatig in zijn Amsterdamse colleges aangehaald.
- 2 Mijn dank gaat uit naar de medewerkers van het Archeologisch Bouwhistorisch Centrum Utrecht en die van de opgraving op het Domplein in 1993. De kritische discussies met en commentaren van Tarq Hoekstra heb ik bijzonder gewaardeerd.
- 3 In 1105 wordt de Heilige Kruiskapel voor het eerst vermeld door Theofridus van Echternach. De dichter verbindt er de legende aan dat zij door Willibrord als doopkapel is gesticht. C.J.A.C. Peeters, 1966, pp. 107-108: De oudste bisschopskerken van Utrecht in: Feestbundel F. van der Meer, Amsterdam-Brussel 1966, pp.73-126. Haslinghuis en Peeters schrijven dat deze (in hun ogen) fantasie door vele latere geschiedschrijvers herhaald zal worden. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* dl II, 1e stuk 2e afl., 1965.
- 4 Het onderzoek in de jaren 1933-1935 stond onder leiding van C.W. Vollgraff en G. van Hoorn en dat van 1936, 1938, 1939, 1943 en 1949 weer onder leiding van A.E. van Giffen.
- 5 L.R.P.Ozinga e.a. (ed.), *Het Romeins Castellum te Utrecht* 1989, pp. 19-24.
- 6 Een berekening heeft uitgewezen dat 5 % van het gebied binnen de ommuring van het castellum archeologisch is onderzocht. Het zal duidelijk zijn dat later bouwactiviteiten een deel van het bodemarchief zullen hebben aangetast. Op grotere diepte zal waarschijnlijk echter nog veel zijn bewaard.
- 7 Zie I.H. Gosses, 'De oude kern van het bisdom Utrecht', in: *Verspreide Geschriften*, Groningen-Batavia 1946, p. 119-129; voorts: C.J.A.C. Peeters o.c. [n.3] en ook: Haslinghuis en Peeters, o.c. [n. 3], p.159 en: E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst Deel II, eerste aflevering*, 1956, p. 9.
- 8 Deze opvatting vinden we onder meer bij Gosses (o.c.), [n. 7] en Peeters (o.c.), [n. 3].
- 9 Tijdens de campagne van 1949 zijn temidden van de gothische pijlers van het schip van de Maartenskathedraal resten van de Romeinse voorganger opgegraven. Ook tijdens de restauratie van de Domkerk is door Hoekstra in 1984-85 het nodige van dit Romeinse bouwwerk in kaart gebracht. De mening van Van Giffen dat er sprake moet zijn geweest van twee pre-Romeinse perioden is inmiddels door Hoekstra duidelijk weerlegd. T.J. Hoekstra, 'De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)' in: Mekking, A.A.J., *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, 1988.
- 10 Vooral binnen de omtrekken van de St. Salvator, maar ook binnen en ten zuiden van de Heilige Kruiskapel is een aanzienlijk aantal sarcofagen gevonden. Voor het grootste deel zijn het monolithen van kalksteen. Zoals wij nog zullen zien stammen zij uit de vroege middeleeuwen.

- 11 A.E. van Giffen, 'Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929'. In: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht; Wetenschappelijke verslagen I & II*, 1934. Op p. 18 komt van Giffen tot deze (voorlopige) conclusie, die sedertdien als vrijwel vaststaand heeft gegolden. In 1948 schrijft Van Giffen: "...dat de voortgezette opgravingen, beslister nog dan de voorafgaande, geen overblijfselen van de vroegst-middeleeuwse Godshuizen aan het licht hebben gebracht." A.E. van Giffen, 'Inheemse en Romeinse terpen. Opgravingen in de dorpswierde te Ezinge en de Romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg en Vechten', in: *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 1944-48, p. 16.
- 12 Een verklaring voor dit fenomeen kan niet worden gegeven. In ieder geval kan het niet samenhangen met een eventuele brand; slechts op één plaats werd onder de fundering een kleine hoeveelheid houtskool gevonden. Het grind zou wel eens afkomstig kunnen zijn van het plaveisel van de principia zoals die door Ozinga en De Weerd worden verondersteld (Ozinga 1989, o.c. [n. 5], p. 71). Van Giffen nam in 1929 een kiezelpakket van zo'n 20 cm dikte waar (van Giffen 1934, o.c. [n. 11], pp. 4-5).
- 13 Getuige de aanwezigheid van kleine fragmenten van schelpen is schelpkalk als bindmiddel gebruikt.
- 14 Deze muur werd bij de eerste opgraving in 1929 reeds aange-toond. Haslinghuis en Peeters spreken over een enkelsteens muurtje (Haslinghuis en Peeters 1956, o.c. [n. 3], p. 156). Van enig opgaand werk is in 1993 echter niet gebleken. De funde-ringstechniek was gelijk aan die van de rest van het kerkje.
- 15 De delen van de Romeinse boog die in 1929 in de waterput bin-nen het koor zijn gevonden zijn van een vergelijkbare allure. Zij maken deel uit van de onlangs vernieuwde opstelling van de His-torische afdeling van het Centraal Museum. Het is het enige ro-meinse architectuurfragment uit Utrecht dat daardoor op betrek-kelijk eenvoudige wijze is te zien.
- 16 Dit was een afdeling van het Nedergermaanse leger.
- 17 Volgens Ozinga, o.c. [n. 5], p. 97 en afb. 56, is de gronddam tus-sen de basementen in 1936 doorgraven teneinde de daarachter-liggende waterput in het zicht te krijgen. De afbeelding sugge-reert zelfs dat de zuidelijke koormuur van de kapel zou zijn doorgraven. Het onderzoek van 1993 heeft aangetoond dat dit niet het geval is: de koormuur bleek nog aanwezig te zijn. Overi-gens zijn links en rechts tegen de fundamente van de zuilbases smalle stroken grond blijven staan.
- 18 De monsters zijn afkomstig van drie verschillende plaatsen: uit de mortel van het opgaande werk van de oostmuur van de noor-delijke dwarsarm (twee stuks) en de noordmuur van het koor. Alle monsters bevonden zich aan het oppervlak van de specie en lagen daarin ingebed.
- 19 De drie dateringen zijn: UtC-2975: 1100 BP $\pm$ 60, wat overeen-komt met een datering tussen 888 en 1011; UtC-2976: 1110 BP $\pm$ 70 (883-1011 AD); UtC-2977: 1150 BP $\pm$ 60 (820-842 en 859-979 AD).
- 20 Zoals reeds gezegd was de grond tussen de Romeinse stiepen in 1936 grotendeels vergraven. Het monster is vlak tegen de weste-lijke zuilfundering genomen uit een vrijwel zeker niet vergraven gedeelte.
- 21 UtC-3072: 1730 BP $\pm$ 70 (239-412 AD).
- 22 UtC-3071: 2010 BP $\pm$ 60 (50 BC- 72 AD).
- 23 Dr. J.P. Fockema Andreae was van 1911 tot 1933 burgemeester van Utrecht. Hij heeft zich mede beijverd voor het onderzoek op het Domplein in 1929.
- 24 De determinatie van deze scherven is juist gebleken. De datering van dit aardewerk wordt in het algemeen gesteld tussen 750 en 900 na C.
- 25 Van Giffen 1934, o.c., [n. 11], p. 5, fig. 2. De profielen A t.m. C tonen de aanzichten aan de binnenzijde van het koor.
- 26 Van Giffen 1934, o.c., [n. 11], p. 18; noot 1.
- 27 Van Giffen herkent deze twee scherven als: "...en twee van dito oranjegelen, klinkend hard gebakken bollen pot met afgesneden convexen bodem (VIII/IX)." De ene scherf is echter duidelijk te herkennen als 'pingsdorf', de andere is een fragment van een 'lensbodemp' en behoort tot het zogeheten 'andenne-aardewerk'. Pingsdorf komt in Utrecht voor van de late tiende tot de late twaalfde eeuw, terwijl andenne hier pas in de late elfde of twaalfde eeuw wordt gesignaleerd.
- 28 Peeters o.c. [n. 3], p. 97 is een van de weinigen die duidelijk maakt dat de dwarsarmen géén doorlopend transept hebben ge-vormd.
- 29 C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, De opgravingen in juni en juli 1933. In: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht; Wetenschap-pelijke verslagen I & II*, 1934, pp. 36-38, Pl. XXIII en XXIV, speciaal de doorsneden AB en GH.
- 30 Deze muur wordt door Vollgraff en Van Hoorn, o.c. [n. 29], weergegeven op Pl. XXIII met 'b'.
- 31 Vollgraff en Van Hoorn, o.c. [n. 29], p. 37.
- 32 Zie bijvoorbeeld Hockstra, o.c., [n. 9], afb. 10 en T.J. Hoekstra, 'Janskerkhof (Janskerk)', in: *Archeologische Kroniek Gemeente Utrecht* 1976/1977, 1980, pp. 8-11.
- 33 Hoewel Vollgraff en van Hoorn de funderingen uitgebreid heb-ben beschreven trekken zij nergens de meer dan logische con-clusie dat niet alleen de oudere muur (Pl. XXIII, b), maar ook het jongere muurwerk daarboven door de Romeinse Salvator zijn doorsneden. De documentatie en foto's van die opgraving laten daar echter geen twijfel over bestaan. Vollgraff en Van Hoorn, o.c. [n. 29], Pl. XXIII.
- 34 C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, 'De opgravingen in juni en juli 1934', in: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht; Weten-schappelijke verslagen III*, 1936, p. 79.
- 35 Vollgraff en Van Hoorn baseerden op de twee oude parallele muren binnen de Salvator een basifica en schreven deze toe aan bisschop Balderik. Van deze bisschop weten we dat hij de twee kerken op het Domplein juist herstelt. Van een nog oudere fase is tot nu toe echter geen spoor gevonden. Vollgraff en Van Hoorn 1936, o.c., [n. 34].
- 36 Een poging om op deze wijze tot een relatieve chronologie te ko-men werd in 1936 door Vollgraff reeds ondernomen. Vollgraff en Van Hoorn 1936, o.c., [n. 34], pp. 83-84.
- 37 Ozinga, o.c., [n. 5], p. 97. Daaruit kon worden afgeleid dat de muurhoogte zeker vijf meter was geweest. De hoofdgebouw moet zeker voor onze streken een imponerend formaat hebben gehad.
- 38 Ozinga, o.c., [n. 5], p. 83 e.v.
- 39 Ozinga, o.c., [n. 5], p. 83, afb. 41 en afb. 44. Op deze laatste af-beelding is direct ten noorden van het koor nog duidelijk een deel van deze overbouw te zien.
- 40 Het relateren van een oud oppervlak aan de hoogte waarop de bovenzijde van sarcophagen zich bevinden, is wezenlijk anders dan de wijze waarop Van Giffen zijn Karolingische niveau be-paalde. Het is immers niet duidelijk uit welke context zijn vond-sten afkomstig zijn. Scherven en andere archeologica uit iedere periode kunnen door begraven of vergraven op alle mogelijk diepten in de bodem terecht zijn komen. De vondstdiepte zegt daarom niets over de hoogte van het maaiveld op het tijdstip dat het voorwerp in de grond terecht kwam. Slechts een nauwkeuri-ge onderzoek naar de relatieve ouderdom van de grondsporen kan hierin klaarheid brengen. Het is juist het vrijwel ontbreken van de koppeling tussen grondsporen en de daaruit geborgen vondsten die de controle op de Domplein-opgravingen zo moei-lijk maakt. Van de sarcophagen mag men aannemen dat zij zich, toen zij werden ontdekt, in situ bevonden. Omdat een directe re-latie met een oud oppervlak zeer waarschijnlijk is, mag dit ar-

cheologische argument worden gebruikt.

- 41 Vollgraff en Van Hoorn 1936, o.c., [n. 34], p. 80 e.v.
- 42 S. Lammers, 'Medieval Christian Interments in Stone: Monolithic Limestone Sarcophagi', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jaargang 39, 1989, (verschenen in 1992), pp. 377-434. Alle Utrechtse exemplaren behoren tot zijn type 'B' (Lammers, p. 390). Het voert buiten het kader van dit artikel om uitgebreid op zijn interpretatie van het muurwerk in te gaan. Hij is van mening dat de twee parallelle oude muren die binnen de Salvator zijn gevonden uit de tijd van Balderik stammen (pp. 402-403). Indirect vloeit naar zijn mening hier dan uit voort dat de kalkstenen sarcophagen nog tot in de elfde eeuw in zwang zijn geweest.
- 43 Vollgraff en van Hoorn 1934, o.c., [n. 29], p. 38, beschrijven deze sarcofaag. Uit een verslag heet van de naald van Evers in het maandblad Oud-Utrecht blijkt echter dat aan het hoofdeinde een slordig afgewerkt diehoekig stuk zandsteen is aangetroffen, dat waarschijnlijk de zadeldakvormige bedekking van deze grafkist heeft gesteund. Daarmee lijkt dit graf veel eerder op de samengestelde tufstenen sarcophagen. G.A. Evers, *Maandblad Oud-Utrecht* 1933-7/8, pp. 49-56, ook verschenen in: *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, 1993, pp. 60-63.
- 44 A.F.E. Kipp, 'Buurkerkhof/Zadelstraat 11 en 13', in: Hoekstra, T.J. en A.F.E. Kipp, *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1986*, Gemeente Utrecht/ Broese Kemink 1987; T.J. Hoekstra, 'Nicolaaskerkhof', in: T.J. Hoekstra, *Archeologische kroniek Gemeente Utrecht 1978/1979/1980*, 1981; J.W.C. van Campen, 'Vondsten in en nabij de kapittelkerk van St. Pieter', *Maandblad Oud-Utrecht* 1964-3, pp. 28-30 (ook in: *Archeologische en Bouwhistorische kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972 z.j.*, p. 211). Hoewel hiermee niet kan worden bewezen dat dit sarcofaagtype niet al eerder in gebruik kan zijn geweest, lijkt het gebruik ervan vooral in deze eeuwen voor te komen. Na de twaalfde eeuw neemt het gebruik van tufsteen in Utrecht in snel tempo af.
- 45 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen, Een institutioneel-geografische studie*, 1983, p. 309.
- 46 Een verklaring voor dit verschil in diepte kan niet worden gegeven. Het is denkbaar dat de onderzijde van de pleisterlaag in de zuidelijke dwarsarm is geschonden. Wij gaan ervan uit dat het oorspronkelijke vloerniveau van het koor minstens gelijk aan, maar zeker niet dieper dan die van het schip (en de dwarsarmen) is geweest.
- 47 Van Giffen, o.c. [n. 11], p. 18. Deze scherf is de enige die door hem expliciet wordt genoemd. Verder spreekt hij alleen in het algemeen over vondsten: "Blijkens de vondsten kan het (kerkje) niet ouder zijn dan de 10de, hoogstens midden 9de eeuw en niet veel jonger dan $\pm$ 1000 zijn".
- 48 S. Muller en A.C. Bouwman (eds), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, Utrecht 1920, no. 104, pp. 108-109.
- 49 Peeters o.c., [n. 3], p. 90.
- 50 Casper H. Staal, 'De kleuren van de liturgische gewaden in twee Utrechtse kapittelkerken, de Dom en de Oudmunsterkerk' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1993, pp. 19-44, noot 10. Hij toont op boeiende wijze aan hoe zeer het kapittel van Oudmunster gehecht was aan oude tradities, waarschijnlijk om zich duidelijk van St. Maarten te onderscheiden en zijn voormalige belangrijkeheid te beklemtonen. Opvallend in dit verband is ook dat in 1301 door de abt van Echternach enkele relieken die afkomstig waren uit het graf van Willibrord aan het kapittel van St. Salvator schenkt. De originele brief van de abt is bewaard in het archief van Oudmunster. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, 1864, p. 118, en zijn bijlage II.
- 51 M.P. van Buijtenen, *Langs de Heiligenweg*, 1977.
- 52 *Maandblad Oud-Utrecht* 1934 pp. 19-20. De bron wordt helaas niet vermeld; wellicht dat men het verhaal heeft ontleend aan de zeventiende eeuwse historicus A. van Buchell. Het verhaal wil dat Odulphus' cel, waarin zijn wandelstok was blijven staan, in vlammen op ging. Na de brand werd zijn stokje onbeschadigd teruggevonden. "Hetzelve stokje hebben zijne broeders na zijne aflivigheid boven op zijn graf gestoken, hetwelke aldaar tot den tijd van bisschop Radbodus (899) toe is blijven staan." Wat direct opvalt is de overeenkomst met het verhaal in de *Annales Egmondenses* over de brand in de kapel in 1148 waarbij het kruisbeeld gespaard zou zijn gebleven (Haslinghuis en Peeters, 1965, o.c., [n. 3], p. 153).
- 53 Staal 1993, o.c., [n. 50], noot 10. Zie over het graf van Odulphus: J.A.F. Kronenburg, *Neerlands Heiligen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1899, p. 50.
- 54 Jan W. Klinckaert, 'Een laat middeleeuws Odulpusbeeld te Utrecht', in: *Madoc, tijdschrift over de middeleeuwen* 1994-2, pp. 2-11. In zijn artikel maakt hij bovendien duidelijk hoe belangrijk de verering van deze heilige binnen St. Salvator is geweest. Naar zijn mening is Odulphus echter reeds tussen 854 en 857 overleden (p. 5).
- 55 Klinckaert, o.c., [n. 54], p. 10, noot 14. De oorspronkelijke vermelding bij: A. van Buchell, *Monumenta passim in Templis ac Monasteriis Traiectinae*, GAU inv.nr. hs. 1840, f. 34.
- 56 *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht V*, no. 2631. Zie ook: Haslinghuis en Peeters 1965, o.c., [n. 3], p. 154 en Peeters o.c., [n. 3], p. 108.
- 57 Ozinga, o.c., [n.5], p.85 (vondstnr 404) en ook p. 152.
- 58 In feite gaat het om twee waterputten die na elkaar in gebruik zijn geweest en naast elkaar waren gelegen.
- 59 J. Bogaers, *De Gallo-Romeinse Tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage, 1955.
- 60 H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals' in: Besteman, J.C., J.M. Bos en H.A. Heidinga, *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena* 1990, pp. 199-218.
- 61 Het woord porticus komt in deze betekenis vooral voor in de engelse literatuur. Op het vasteland van Europa bedoelt men er bijna altijd een zuilengalerij mee.
- 62 Richard Gem, 'Architecture of the Anglosaxon Church, 735 to 870: from archbishop Ecgbert to archbishop Ceolnoth', in: *Journal of the British Archaeological Association* volume CXLVI 1993, pp. 29-66. Als voorbeeld kunnen dienen: St. Pancras in Canterbury. All Saints in Ledsham (West Yorkshire) en St. Andrew in Bishopstone (Sussex).
- 63 Zie de bijdrage van Drs. J. Stöver in dit nummer.
- 64 De referentiecurve die tot enkele jaren geleden in gebruik was, sloot, naast een datering in de tiende eeuw, een datering in het begin van de achttiende eeuw niet uit.
- 65 Peeters, o.c. [n.3], pp. 107-109. Hij is van mening dat bisschop Ansfried (995-1010) de bouwheer van de kapel is geweest. Om dezelfde redenen waarom wij een stichting door Balderik onwaarschijnlijk achten, kan een toeschrijving aan Ansfried nog sterker worden betwijfeld.
- 66 Hoekstra, o.c. [n. 9], komt vooral op basis van de eenvormigheid van de funderingswijze in combinatie met historische gegevens tot de conclusie dat de romaanse Dom het werk van Adelbold II (1010-1026) moet zijn en niet van Balderik kan zijn, zoals Haslinghuis en Peeters 1965, o.c. [n. 3] menen.

De *ecclesiola* in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel

Raphaël Rijntjes

1. Inleiding¹

Dat de in 1826 afgebroken Heilig-Kruiskapel op het Domplein in de kern een hoge ouderdom bezat, is reeds in de middeleeuwen benadrukt: de chroniqueurs Beka en Heda brachten haar in verband met de Angelsaksische missionaris Willibrord.² Ook de Utrechtse geleerde Aernout van Buchell wees aan het einde van de zestiende eeuw op haar hoge leeftijd: "het heiligdom is klein maar bewonderenswaardig om de ouderdom; want ik meen dat het gebouw (...) bijzonder oud (...) is".³ In hoeverre deze opvattingen ingegeven waren door de uiterlijke verschijning van de kapel of door overleveringen die over de kapel de ronde deden, is niet meer na te gaan. Pas in de negentiende eeuw werd de vermeende ouderdom expliciet gebaseerd op kenmerken van het gebouw, in het bijzonder de plattegrond.⁴ Ingeklemd tussen de St. Maartensdom en de Salvatorkerk moet de kleine kapel een nederige en 'archaïsche' indruk gemaakt hebben die in overeenstemming was met de veronderstelde hoge ouderdom.

De opgravingen in de jaren dertig van deze eeuw vonden plaats naar aanleiding van een verzoek van de Vereniging Oud-Utrecht om de omtrek van de Heilig-Kruiskapel vast te stellen en in het plaveisel weer te geven. Deze opgravingen hebben vooral de Romeinse wortels van Utrecht aan het licht gebracht.⁵ De resten van de middeleeuwse bebouwing op het Utrechtse Domplein, zoals die bij de diverse opgravingscampagnes vanaf 1929 zijn aangetroffen, hebben lang op aandacht moeten wachten. De nadruk die vanaf het begin op de Romeinse vondsten heeft gelegen, heeft een tweede gevolg gehad: boven de Romeinse niveaus is de documentatie van de opgravingen onvolledig en inaccuraat. Het materiaal is bovendien nog niet volledig gepubliceerd.

Het lopende onderzoeksproject naar de kerkelijke bebouwing op het Domplein zal slechts ten dele in dit gemis kunnen voorzien, aangezien volledige publikatie van de middeleeuwse sporen en herbestudering van de vondsten, hoe wenselijk ook, niet tot de doelstellingen van het project behoren.⁶ Wel wordt bij de reconstructie van de vroegste fasen van de bebouwing zoveel mogelijk gebruik gemaakt van dit materiaal, dat bestaat uit tekeningen, vondstbeschrijvingen en foto's.

Tegen deze achtergrond was het een gelukkige omstandigheid in de zomer van 1993 aanwezig te kunnen zijn bij de vrijlegging van een deel van de fundering en het opgaande muurwerk van de Heilig-Kruiskapel door de stadsarcheoloog van Utrecht, H.L. de Groot. De resten van de kapel zelf, de belangrijkste primaire bron, waren bij eerdere opgravingen niet bouwhistorisch onderzocht. De documentatie van het muurwerk bestond slechts uit overzichtsfoto's en globale beschrijvingen.

Nieuwe hypotheses over een mogelijke hoge ouderdom van de kapel vormden de belangrijkste aanleiding tot deze hernieuwde opgraving. Van Giffen, de archeoloog die vanaf 1929 een groot deel van de opgravingen op het Domplein heeft geleid, dateerde de Heilig-Kruiskapel in de negende of tiende eeuw; de meeste auteurs na Van Giffen baseerden zich grotendeels op diens argumentatie en plaatsten de bouw in de periode tussen het einde van de negende en het begin van de elfde eeuw.⁷

2. Beschrijving

De delen van de kapel die in 1993 opnieuw konden worden bestudeerd waren het rechthoekige koor en de oostelijke helft van de noord- en zuid-annex (afb. 1).

Afb. 1. Bovenaanzicht put.

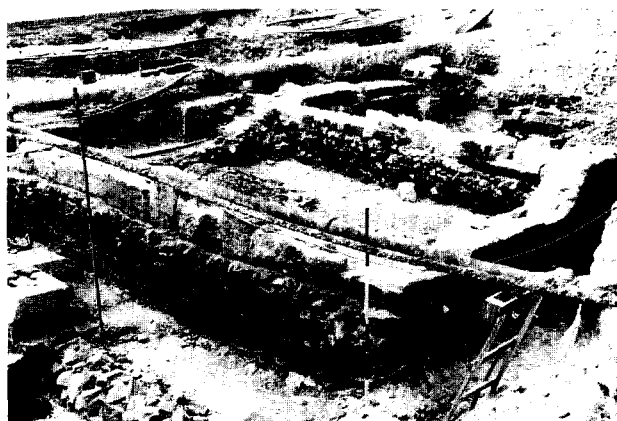
2.1 Situering

De Heilig-Kruiskapel is georiënteerd en heeft een kruisvormige plattegrond. Het kerkje, een zaalkerk met ingesnoerd, rechtgesloten koor en twee op het schip aansluitende dwarsarmen of annexen, is gelegen in de zuidelijke helft van het Romeinse castellum; de oostelijke helft van de ruimte ligt gedeeltelijk over de westzijde van de principia, het Romeinse hoofdgebouw. Deze principia bestond uit vijf ruimtes, aan de noordzijde begrensd door een rechthoekige open binnenplaats of atrium. Het koor van de kapel steekt in de korte kant van de westzijde van het atrium en ligt tussen twee grote tufstenen basementen van pijlers of zuilen van de naar de binnenzijde geopende gang. Van het derde, tussenliggende basement is bij een eerdere opgraving slechts een restant van de funderingslaag aangetroffen. Binnen de omtrek van het koor werden toen ook twee Romeinse waterputten aangetroffen met een houten wandbeschoeiing. De put in de zuidoostelijke hoek van het koor behoorde tot de vroegere fasen van het castellum; de andere, noordelijk daarvan gelegen, is waarschijnlijk later aangelegd, en na het verlaten van het castellum door de Romeinen in ± 270 in onbruik geraakt. In deze put werden enkele tufstenen blokken gevonden, die bij elkaar hoorden en een segment van een rondboog vormden; waarschijnlijk gaat het om een boog van het atrium van de principia. De aanwezigheid van de put hield mogelijk verband met een altaar dat midden in het atrium lag; van dit altaar werd slechts de helft van het basement teruggevonden.

Bij de vrijlegging in 1993 werden net als bij vorige opgravingen op die plaats de restanten aangetroffen van funderingen, die gedeeltelijk over de tufstenen basementen van het atrium zijn aangelegd. De vrij smalle funderingen bestaan uit onregelmatige blokken kalksteen, tuf en Romeinse dakpannen. De onderzijde van het fundament van de noordmuur van het koor van de Heilig-Kruiskapel raakt aan een deel van deze fundering, die reeds door Van Giffen in verband is gebracht met secundair – na-Romeins – gebruik van delen van de principia.

2.2 Materiaal

Het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel bestaat uit een grote verscheidenheid aan hergebruikt Romeins materiaal: tufsteen, kalksteen, dakpannen, tegels, beton en mergel, in de fundering aangevuld met zwerfkeien en enkele stukken graniet (afb. 2). In de noordelijke koorwand is een blok bewerkt trachiet in het opgaande muurwerk opgenomen, dat voorzien is van een bijna kwart-hol profiel. Opvallend zijn de zeer grote brokken beton, die in de onderste laag van het opgaande muurwerk zijn verwerkt. Deze grove brokken zijn oorspronkelijk waarschijnlijk in het zicht geweest, getuige de resten van een dunne pleisterlaag op een dergelijk fragment, aan de buitenzijde van de zuidelijke koorwand (afb. 3). De stukken beton komen

Afb. 2. Koor vanuit zuidoosten.

voor in de noord- en de zuidwand van het koor en op enkele aansluitpunten tussen koor, schip en noord-annex.

Bewerkingssporen die wijzen op aanpassing van het Romeinse restmateriaal voor het nieuwe gebruik zijn nergens aangetroffen; de rechte afwerking van de wanden van de zuidelijke annex doet echter vermoeden dat de tufsteen die voor deze ruimte is gebruikt, voor of na plaatsing is bijgehakt. Het formaat van de gebruikte tufsteenblokken komt overeen met dat van de Romeinse tufsteenbekleding van de castellummuur, zoals deze rond het Domein bij opgravingen is aangetroffen. Op enkele plaatsen – de noordoosthoek van de noord-annex en de binnenzijde van de noordelijke koorwand – zijn enkele tufblokken in hun oorspronkelijke Romeinse verband verwerkt, inclusief de originele specie (afb. 4). Deze specie is witter en harder en bevat dus meer kalk, dan de specie van het overige muurwerk, die gelig, bros en zanderig is.

Afb. 3. Koor, buitenzijde zuidwand. Midden: bepleisterd beton.

Afb. 4. Noord-annex, noordoosthoek. Op de hoek Romeins beton met tuf bekleding.

2.3 Fundering

Het bestaan van doorlopende koppel- of spanfunderingen ter hoogte van de openingen van de annexen op het schip was reeds aangetoond. Dergelijke funderingen hangen altijd samen met boogvormige overspanningen of openingen in het opgaande werk. Hoewel ten dele vergraven voor de toegang van een laatmiddeleeuwse grafkelder in het koor, is ook ter hoogte van de scheiding van het koor en het schip een koppelfundering aangetroffen (afb. 5). Hieruit kan worden afgeleid dat alle drie de ruimtes, het koor en de twee annexen, met bogen op het schip waren geopend. De bogen van de openingen naar het koor en naar de noordelijke annex liepen via muurdammen tot op vloerniveau door, zoals volgt uit de weinige maar onmiskenbare resten van opgaand werk op de scheiding van beide ruimtes met het schip. Het koor en de noord-annex waren dus niet over hun gehele breedte op het schip geopend; de precieze dikte van de muurdammen is echter niet meer te reconstrueren. De opening van de zuidelijke annex op het schip kon niet worden vrijgelegd. De eerdere opgravingsverslagen laten zien dat de fundering daar grotendeels vergraven is.

Wat betreft de funderingstechniek is er een duidelijk onderscheid tussen de zuid-annex en de overige delen van het gebouw. Alle funderingen bestaan uit los gestorte tufsteen, keien en dakpanfragmenten, waarop een laag specie is aangebracht om de fundering enig verband te ge-

ven. Bij de zuid-annex is hierop recht omhoog gemetseld, zonder sprong bij de overgang van fundering naar opgaand muurwerk. Alle overige muurdelen vertonen deze sprong wel (afb. 2, 5 en 6). Een tweede onderscheid betreft de vorm van de fundering: de buitenzijde van de funderingen van de zuid-annex – de binnenzijde is niet vrijgelegd – wijkt naar de onderzijde licht naar binnen. De overige funderingen hebben rechte kanten. Het lijkt of dit terugwijken het gevolg is van de vorm van de oorspronkelijke funderingssleuf waarin de fundering gestort is. Ook bestaat – gezien de compacte structuur van het fundament van de zuidelijke annex – de mogelijkheid dat deze tegen de wand van een kuil is gestapeld of opgemetseld. Aangezien zoals gezegd de binnenzijde niet tot en met de fundering is vrijgelegd, is het niet mogelijk om meer te zeggen over de toegepaste techniek. De fundering van de overige delen van de Heilig-Kruiskapel is beter in het zicht geweest. Deze is los gestort in sleuven met rechte, vrij scherp gestoken kanten (afb. 6).

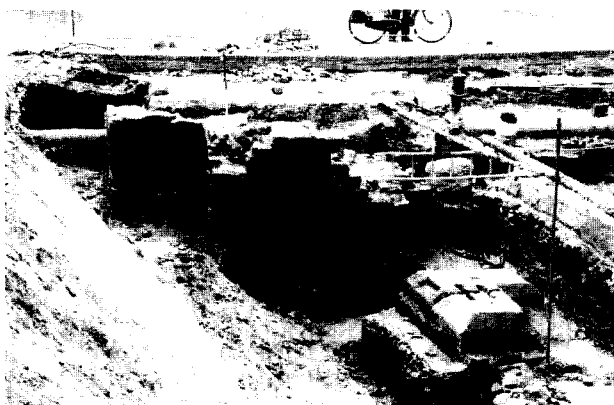
De zuidelijke annex is tevens minder diep gefundeerd dan het koor en het schip van de Heilig-Kruiskapel; het profiel van de fundering op de plaats van de aansluiting met het koor laat zien dat deze niet doorloopt (afb. 13). De fundering laat een aansluiting zien van twee delen, waarbij de naad een globaal verloop heeft van linksboven naar rechtsonder. In het opgaande werk wordt het verband tussen beide bouwdeelen alsnog tot stand gebracht door een groot blok Romeins beton, dat precies in het verlengde ligt van de zuidelijke schipmuur en de daarop aansluitende koppelfundering.

2.4 Opgaand muurwerk

Het opgaande muurwerk van de noord-annex en het koor maakt door de verscheidenheid in formaat en materiaal een 'sordige' indruk. Het metselwerk bestaat uit kistwerk: een vulling van puin en mortel, aan beide zijden bekleed met tufsteen. Hier en daar is dit kistwerk onderbroken door grote fragmenten beton en een enkel stuk trachiet, die de muurdikte geheel of gedeeltelijk innemen.

Afb. 5. Koor en zuid-annex vanuit noordoosten.

Afb. 6. Zuid-annex vanuit oosten. Rechts vooraan: Romeins basement van het atrium van de principia.

Mede door het genoemde verschil in formaat van het bouw materiaal is het verband van de muur zwak (afb. 7).

De tekeningen van eerdere opgravingen van de Heilig-Kruiskapel laten rechthoekig uitgebouwde nissen zien aan de oostzijde van de noord- en zuid-annex. De heropgraving heeft enige twijfel opgeroepen over de juistheid van deze weergave. Aan de oostzijde van de noordelijke annex is deze nis namelijk niet aangetroffen. Wel is in het opgaande muurwerk op twee plaatsen een oostwaarts gerichte muuraanzet bewaard. Tussen deze muuraanzetten is het opgaande werk slechts één steen hoog en aan de bovenzijde afgewerkt. Dit wijst op een doorgang of opening op deze plaats; een gelijke situatie als aan de zuidzijde is echter ook mogelijk (afb. 8). Hoewel op de aansluiting van het koor en de noord-annex slechts één laag van het opgaande werk bewaard is, toont deze hoek aan dat koor en noord-annex in een keer zijn opgetrokken, en dus tot dezelfde bouw fase behoren (afb. 9). Ditzelfde geldt voor de aansluiting van de koppelfundering van het schip aan de noordzijde: de vulling van het kistwerk van dit muurwerk vormt één geheel met de vulling van de muur waarop wordt aangesloten.

Afb. 8. Noord-annex vanuit oosten.

Afb. 7. Koor, binnenzijde zuidwand.

Het opgaande muurwerk van de zuidelijke annex is van een andere, betere kwaliteit. Hoewel bewerkingssporen niet zijn gevonden, wijst zoals gezegd de zeer rechte afwerking van de wanden op bekapping van de secundair verwerkte tufsteenblokken (afb. 10). De formaten vertonen onderling minder afwijkingen en de grootste blokken zijn in de hoeken verwerkt. De toegepaste metseltechniek bestaat ook hier uit kistwerk met een tufstenen bekleding. Het verband is echter beter en de herbezigde blokken lijken met zorg in elkaar gepast tot een zo 'hecht' mogelijke wand, een manier van samenvoegen die doet denken aan de techniek die men aantreft bij muren die in natuurlijke (breuk-)steen zijn opgetrokken (afb. 11). De rechthoekig uitgebouwde nis in de oostwand van deze annex is in verband gemetseld met deze wand en behoort tot dezelfde bouw fase.

Aan de binnenzijde van de nis van de zuidelijke annex bevindt zich een gedeeltelijk afgebroken rechthoekig blok, in dezelfde metseltechniek – tufstenen bekleding, vulling van puin en mortel – opgetrokken als het overige muurwerk van de kapel (afb. 12). Bij nadere bestudering bleek de onderzijde van dit blok te rusten op twee uiterst

Afb. 9. Aansluiting koor met noordelijke annex.

Afb. 10. Zuid-annex vanuit zuidoosten; fundering nog niet geheel vrijgelegd.

dunne lagen, de bovenste laag rood, de onderste zwart gekleurd. Hoewel de lagen zeer dun zijn kunnen deze sporen wijzen op oudere vloerniveaus, waarop het blok is geplaatst. De achterzijde van het blok staat koud tegen restanten bepleistering van de binnenzijde van de nis aan. De vierkante gemetselde 'pijler' behoort op basis van deze twee gegevens niet tot de oorspronkelijke aanleg en moet zeer waarschijnlijk als het fundament, de *stipes*, van een altaarmensa worden gezien.

Een volgend bouwspoor is zichtbaar aan de oostwand van het koor, waar voegwerk in een wat afwijkende kleur en substantie lijkt te wijzen op dichtzetting van een opening. Aan de buitenzijde tekent zich in de noordelijke helft van de wand een vrij groot en tamelijk onregelmatig vlak af. Aan de binnenzijde is mede door een grijze pleisterlaag niets te zien van eventuele sporen. Een mogelijke doorgang of opening lijkt op deze plaats, de oostzijde van het koor, niet direct voor de hand te liggen; wellicht gaat het slechts om herstellingen.

Een laatste spoor is een dunne zwarte lijn die zich aftekent aan de binnenzijde van de oostelijke wand van het koor. Deze lijn markeert de overgang van de fundering naar het opgaande werk. Een dergelijke lijn kan het gevolg zijn van een bouwstop tussen het leggen van de fundering en het opmetzelen van de muren.

3. Interpretatie

In de voorafgaande beschrijving is terwille van de duidelijkheid hier en daar de interpretatie van de beschreven sporen al vermeld. Waar dat niet is gebeurd, volgt de interpretatie in de paragrafen hierna.

3.1 Interpretatie van de fundamente in de principia

De aangetroffen funderingen in het atrium van de Romeinse principia tonen aan dat de ruimte van de binnenhof na het vertrek van de Romeinen in ongeveer 270 is

aangepast aan een nieuwe functie. Dit moet zijn gebeurd in een fase waarin het Romeinse castellum tenminste gedeeltelijk in een vervallen toestand moet hebben verkeerd. Het is geen Romeins gebruik om Romeinse dakpannen voor funderingen te gebruiken. Waartoe deze funderingen hebben gediend valt bij gebrek aan verdere gegevens niet met zekerheid te zeggen. Op basis van de weinige sporen kan men zelfs niet zeggen welke ruimte hiermee werd afgescheiden voor een nieuw gebruik: de open binnenplaats of de galerij eromheen. Indien de binnenplaats werd ommuurd is het verder de vraag of het een gebouw met een dak of de ommuring van een open plek betrof. De funderingen zijn over de tufstenen basementen aangelegd; dit betekent dat de bijbehorende dragers – pijlers of zuilen – reeds verdwenen waren en daarmee ook het oorspronkelijke dak van de halfopen galerij om het binnenterrein. Het is daarom ook mogelijk om te denken aan de afperking van de binnenhof van de principia, wellicht in verband met het gebruik als heidense cultusplaats.

Door de aanwezigheid van een altaar en een waterput moet de open ruimte al in de Romeinse periode een sacrale functie hebben gehad. Na het vertrek van de reguliere Romeinse troepenbezetting van de *limes* kan deze cultusplaats opnieuw in gebruik zijn genomen, hetzij door latere Romeinse aanwezigheid, hetzij bij ingebruikname van het

Afb. 11. Zuid-annex, zuidelijk deel oostwand vanuit oosten.

Afb. 12. Zuid-annex, binnenzijde nis.

castellum door de Friezen. De Romeinse put kan daarbij geen rol meer hebben gespeeld: deze was volgestort met Romeins puin, waaronder boogfragmenten die zeer waarschijnlijk afkomstig zijn van de arcade rond de binnenhof. Hieruit volgt dat de put niet meer bruikbaar was in de tijd van de aanleg van de post-Romeinse funderingen over de basementen van dezelfde arcade.

3.2 Interpretatie van de bouwsporen van de kapel

Het koor, het schip en de noordelijke annex van de Heilig-Kruiskapel behoren tot dezelfde bouwphase. De aansluiting van de noord-annex op het schip en het koor laat zien dat deze drie bouwdelen in één keer zijn opgetrokken. Het materiaalgebruik leidt tot dezelfde conclusie: uitsluitend in de drie genoemde delen zijn grote betonnen brokstukken in de onderste laag van het opgaande werk toegepast, met name in de zijwanden van het koor, op de hoekpunten en bij de aansluitingen van de verschillende bouwdelen. De aansluiting van de zuidelijke annex op het schip laat een verstoorde fundering zien, waarbij een groot blok Romeins beton gedeeltelijk in de fundering is geplaatst. Uit het verloop van de aansluiting blijkt dat de zuidelijke annex het *oudste* gedeelte moet zijn. De fundering van de zuidoostelijke hoek van het schip is 'ingewerkt' in de fundering van de zuidelijke annex. In een omgekeerde bouwvolgorde zou de annex koud tegen de schipmuur zijn aangebouwd, of zou de aansluiting het omgekeerde verloop laten zien.

De conclusie op basis van de bouwsporen, dat de zuidelijke annex de oudste kern is, biedt tevens een oplossing voor het probleem van de rechthoekige nis. Los van de vraag of deze aan de noordzijde wel of niet aanwezig was, is de nis als georinteerde uitbouw van een kleine cella beter te plaatsen dan als rechthoekige nis ten behoeve van een nevenaltaar: een 'rechthoekige neven-abside' is een elders niet voorkomend bouwdeel. Ook de beschreven verschillen in metselverband, afwerking, materiaal, funderingsdiepte en funderingstechniek geven aanleiding

voor de veronderstelling dat de zuidelijke annex als een op zichzelf staande oudere structuur beschouwd dient te worden.

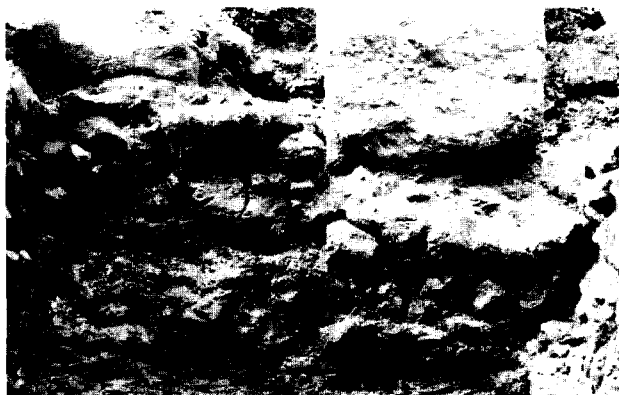
De geringere funderingsdiepte van de zuid-annex hoeft niet in tegenspraak te zijn met deze conclusie. Het fundament ligt weliswaar ongeveer 0,25 m. minder diep maar is tevens minder hoog, zodat het opgaande werk – een aanwijzing voor het oorspronkelijke maaiveld – op ongeveer dezelfde hoogte begint als bij de overige delen van de kapel. De diepte van de fundering is sterk afhankelijk van de hoogte van de muren en de wijze van overkapping van de ruimte.

4. Datering

De geringe omvang van de oudste ruimte en de ouderdom van de overige delen van de Heilig-Kruiskapel die volgens de sporen later zijn gebouwd, geven grond voor de hypothese dat de kleine ruimte het eerste christelijke gebouw in het castellum is geweest. Op basis van de historische gegevens moet de stichting van deze kerk globaal worden gedateerd in het eerste kwart van de zevende eeuw. Deze schaarse historische bronnen verbinden verder de stichting met een aantal merovingische koningen en de bisschop van Keulen. Bovenstaande hypothese wordt ondersteund door de bronnen van verschillende aard, waarbij inbegrepen het muurwerk en de plattegrond van de Heilig-Kruiskapel zelf, zoals deze in de navolgende paragrafen aan de orde komen.

4.1 Datering: het muurwerk

Op basis van enkel het muurwerk kan weinig met absolute zekerheid over de datering worden gezegd. Een onderscheid in twee bouwperiodes kan worden aangetoond, maar de verschillen in techniek en materiaal kunnen niet precies in de tijd worden geplaatst; daarvoor ontbreekt het niet alleen in Nederland maar ook daarbuiten aan vergelijkbaar muurwerk van hoge ouderdom met een betrouwbare datering. Een globale plaatsing in de tijd is echter

Afb. 13. Profiel fundering op aansluiting zuidelijke annex met koor.

wel mogelijk. Het feit dat Romeins restmateriaal is gebruikt dat vrijwel zonder verdere bewerking in het opgaande muurwerk is toegepast wijst in ieder geval op een zeer hoge ouderdom. Romeins materiaal werd weliswaar tot ver in de twaalfde eeuw in 'nieuwbouw' verwerkt, maar in die gevallen werd het Romeinse puin enkel in de funderingen gebruikt; in het opgaande werk werden de nog bruikbare stenen – vaak het gemakkelijk te bewerken tuf – altijd aan tenminste één zijde opnieuw bekapt.

Het oudste, met zekerheid gedateerde middeleeuwse muurwerk in Utrecht is dat van de kapittelkerken uit het midden van de elfde eeuw. Dit muurwerk bestaat uit platte, lange stukken tuf, op maat gehakt, recht afgewerkt en in lagen opgemetseld. Het metselwerk is van hoge kwaliteit, en niet te vergelijken met het – met uitzondering van de zuid-annex – zwakke en slordige verband van de Heilig-Kruiskapel.⁸ Hetzelfde geldt bij vergelijking met de vermoedelijk tiende-eeuwse kerken van Oosterbeek en Tienhoven; hoewel de blokformaten van deze kerken, die ook onderling sterk verschillen, afwijken van die van de zogenaamde Bernold-kerken, bestaat het opgaande werk eveneens uit regelmatige lagen recht afgewerkte tufsteen.⁹ Het achtste- of negende-eeuwse muurwerk van de oudste kerk van Elst (G.) komt nog het meest overeen met de Utrechtse resten.¹⁰ De daar onder de huidige kerk bewaarde muurfragmenten laten een los gestorte fundering zien, met secundair verwerkte tufsteen van verschillende formaten in het opgaande werk. Techniek en afwerking komen redelijk overeen met delen van bijvoorbeeld de noordelijke annex van de Heilig-Kruiskapel (afb. 14). Wellicht levert vervolgonderzoek meer en beter vergelijkingsmateriaal op. Het is de bedoeling bij dit onderzoek ook enkele Keulse kerken te betrekken, waar bij opgravingen muurwerk van vroegmiddeleeuwse voorgangers is aangetroffen. Vooral de resten van enkele kleine gebouwen onder de huidige St. Kunibert te Keulen kunnen voor de Utrechtse situatie van belang zijn, zeker gezien de relatie die de Keulse bisschop Kunibert met de oudste christelijke stichting in Utrecht zou hebben gehad.¹¹

Afb. 14. Elst (G.). 'oudste kerk', binnenzijde noordwand schip.

Het muurwerk van de zuidelijke annex laat zich niet eenvoudig vergelijken. De zorgvuldige 'keuze' van de formaten om een zo goed mogelijk verband te creëren, lijkt op de techniek die men aantreft in gebieden waar met harde natuursteen wordt gebouwd. Alleen de buitenzijde wordt recht gekapt, de andere zijden worden niet of ruw bewerkt vanwege de hardheid van het gesteente. Door deze werkwijze is enig passen en meten nodig omdat met weinig specie wordt gemetseld. Met enige voorzichtigheid kan worden gesteld dat gezien de metseltechniek de bouwers van het oudste gedeelte – de latere zuidelijke annex van de Heilig-Kruiskapel – in een geheel andere technische traditie en waarschijnlijk ook een andere culturele omgeving zijn opgeleid dan de bouwers van de overige bouwdelen.¹² Verdergaande conclusies zijn hier bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal (nog) niet aan te verbinden.

4.2 Datering: stratigrafie

De post-Romeinse stratigrafie van het Domplein heeft vele onduidelijkheden opgeleverd. De talloze middeleeuwse begravingen in en rond de Heilig-Kruiskapel en de Salvatorkerk hebben voor verstoring van de grond en verplaatsing van dateerbare vondsten gezorgd. De datering van Van Giffen van het gehele muurwerk van de Heilig-Kruiskapel in de negende of tiende eeuw is aantoonbaar onjuist, en berust op de foutieve interpretatie van enkele grondprofielen.¹³

Bij de eerdere opgravingen op het Domplein is een grote hoeveelheid vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan. Opmerkelijk is dat een concentratie van dergelijke vondsten zich aftekende ten zuiden van de Heilig-Kruiskapel en in en rond de Salvatorkerk.¹⁴ Een betrouwbare datering van de lagen waarin deze vondsten zijn gedaan heeft dit echter niet opgeleverd: op de veronderstelde vroegmiddeleeuwse niveaus werden verdere vondsten zowel uit de laat-Romeinse als de Karolingische tijd gedaan. Herbestudering van het vondstmateriaal zou hier meer duidelijkheid in kunnen brengen.¹⁵

Al eerder is opgemerkt dat de onderzijde van de fundering van de Heilig-Kruiskapel tot in het Romeinse niveau reikt;¹⁶ er lijkt echter geen verband te zijn tussen de Romeinse bebouwing van de laatste fase van het castellum en de plaats van de Heilig-Kruiskapel. De Romeinse waterput die in de omtrek van het koor is opgenomen kan geen sacrale betekenis in de nieuwe, christelijke context hebben gekregen, omdat de put voor de bouw van het koor was volgestort met Romeins puin.¹⁷ De Heilig-Kruiskapel lijkt, voorzover dat nog is na te gaan, geen rekening te houden met nog overeind staande Romeinse gebouwen of resten daarvan.

4.3 Datering: historische bronnen

Al het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel is opgetrokken in Romeins afbraakmateriaal. Bij de bouw moet in

ieder geval nog een gedeelte van het castellum als 'steen-groeve' hebben kunnen functioneren. Dit was nog tot in de tiende eeuw het geval, toen bisschop Balderik reparaties aan de muren van het castellum liet uitvoeren.¹⁸ Zoals reeds is aangetoond is een datering in de tiende eeuw of later niet waarschijnlijk, gezien de lage kwaliteit van het metselwerk en het feit dat het Romeinse materiaal zonder verdere bewerking is herbezigd. Een datering van het muurwerk voor de tiende eeuw betekent echter ook een datering die ligt voor de periode van de Noormannenbezetting van Utrecht, dus voor 856. Gedurende deze bezetting, en de daarmee samengaande ballingschap van de bisschoppen van Utrecht, zijn bouwactiviteiten van enige omvang binnen het Utrechtse castellum onwaarschijnlijk, zeker in kerkelijke context.

De schriftelijke bronnen betreffende de Utrechtse (kerkelijke) geschiedenis tot 856 zijn door anderen reeds diverse malen uitvoerig besproken; een herhaling hiervan zou op deze plaats ongewenst zijn. De bronnen vermelden tot 856 twee periodes waarin sprake is van christelijke (bouw-)activiteit binnen het Utrechtse castellum. In beide gevallen gaat het om een poging om met koninklijke steun de Friezen te bekeren, met Utrecht als 'uitvalsbasis'. Voorafgaand aan de tamelijk succesvolle missie-activiteiten onder leiding van Willibrord is er een korte, uiteindelijk mislukte missionering die in verband wordt gebracht met Dagobert I, koning (623-632) van Austrasië. Volgens een niet-contemporaine bron herbouwde Dagobert I een door de Friezen verwoeste kerk en schonk die aan de Keulse bisschop Kunibert op voorwaarde dat deze de zending onder de Friezen ter hand nam. De voorgangers van Dagobert I als koningen van Austrasië, Theodebertus II (596-612) en Chlotarius II (613-623), zouden reeds rechten aan de Utrechtse kerk hebben verleend, die door koning Pepijn III in het midden van de achtste eeuw werden bevestigd.¹⁹ De door Dagobert I gestichte en/of herstelde kerk zou volgens de eind dertiende- of begin veertiende-eeuwse Domtafelen zijn gewijd aan St. Thomas Apostel. De meest recente literatuur houdt deze bemoeienis van Dagobert I en Kunibert met Utrecht voor 'mogelijk' tot 'zeer waarschijnlijk', hoewel die door schaarse en veelal latere bronnen is overleverd.²⁰

Een argument voor het bestaan van politieke aspiraties in noordelijke richting van Dagobert I is onder andere zijn steun voor de missie van St. Amandus in de Scheldestreek: hij schonk koninklijke goederen voor diens kloosterstichtingen in Elnone en Gent.²¹ De aanwezigheid van de muntmeester Madelinus in Dorestad in de eerste helft van de zevende eeuw wijst op koninklijk gezag in de vanuit Frankisch oogpunt aan de noordgrens gelegen regio rond Utrecht.²² De Merovingische koningen konden als rechtsopvolgers van de Romeinen beschikken over de voormalige castra en castella. Talloze kerk- en kloosterstichtingen vonden plaats in of met de opbrengst van voormalige Romeinse goederen;²³ het feit dat de stenen overblijfselen als bouw materiaal konden dienen voor de

nieuwe stichtingen heeft daarbij zeker een rol gespeeld. Een kerkstichting in het voormalige stenen castellum van Utrecht, met financiële steun van de Merovingische koning en met de bisschop van Keulen als de geestelijke beheerder van de nieuwe stichting en uitvoerder van de koninklijke plannen, past geheel in het patroon van de zevende eeuw. Hierbij kan Nijmegen als bruggehoofd voor de Keulse invloed hebben gediend.²⁴

Over de aard van de eerste stichting in Utrecht valt weinig met zekerheid te zeggen. Van een monasterium is in ieder geval nog geen sprake. Hoewel Bonifatius, wanneer hij het door Dagobert gestichte kerkje vermeldt, zegt dat Willibrord bij aankomst in Utrecht een *ecclesiola* aantrof, zou het te ver voeren daar conclusies wat betreft de omvang aan te verbinden.²⁵ Gezien de onzekere politieke situatie bestaat niettemin de mogelijkheid dat de eerste stichting niet meer was dan een kleine sacrale ruimte, bijvoorbeeld een cella of oratorium bij een grafveld.

4.4 Datering: typologie en functie van de kruisvormige aanleg

De totale plattegrond die is aangetroffen bestond uit een zaalkerk met rechtgesloten en ingesnoerd koor. Aan de noord- en de zuidzijde van het schip grensden twee vrijwel vierkante annexen. Het koor en de annexen, die zeer waarschijnlijk lager waren dan het schip, waren met bogen op het schip geopend.

De functie van deze annexen is onduidelijk. Mogelijk hebben ze gediend als grafruimtes: begravingen in kleine, van de hoofdruimte afgescheiden kapellen of annexen komen voor in zowel de Merovingische als de Karolingische tijd.²⁶ De plattegrond van het totale gebouw vertoont zeer veel overeenkomst met de vroegmiddeleeuwse kerken in Speyer, Romainmôtier, Domdidier en St-Maurice.²⁷ Deze kerken worden gedateerd in de periode tussen het einde van de zesde en het begin van de achtste eeuw. Het type nevenruimte aan de kerken wordt door sommige auteurs in liturgische zin aangeduid als *pastophorion* naar zijn rol, conform de oosterse ritus, in de Gallicaanse liturgie.²⁸ De gevonden plattegrond, een zaal met absis of rechtgesloten koor en op het schip aansluitende annexen of *pastophoria* is een typisch 'Frankisch' schema. Dit typus komt na het midden van de achtste eeuw niet meer voor, als gevolg van de veranderde liturgie.²⁹

4.5 Datering: het altaar in de zuidelijke annex

Als bijzonder kenmerk van het gebouw valt verder, naast de aanwezigheid van de annexen, het rechthoekige blok op dat in de nis van de zuidelijke annex op oudere vloerniveaus is geplaatst. Zoals gezegd moet deze 'pijler' het fundament van een altaar zijn geweest. Een gelijke situatie in de noordelijke annex heeft mogelijk bestaan, maar is op basis van de gevonden sporen niet met zekerheid vast te stellen. Aannemende dat in of voor het koor een

hoofdaltaar heeft gestaan beschikte de kapel op een gegeven moment over tenminste twee altaren. Omdat het geen gewaagde veronderstelling lijkt, de plaatsing van een altaar in de oorspronkelijke oudste structuur te verbinden met de veranderde functie van de ruimte – door opname als annex in een nieuwe dispositie –, is een kleine uitweiding over dit verschijnsel op zijn plaats.

Nevenaltaren kwamen in ieder geval vanaf de vijfde eeuw in kloosterkerken voor. Bij gebrek aan archeologische en schriftelijke bronnen is het niet goed mogelijk het gebruik en de verspreiding van neven- en zij-altaren in de westerse kerk in de periode vóór 800 in één algemene ontwikkeling te plaatsen; zo ontbreken de aanwijzingen voor het bestaan ervan in sommige streken geheel, of spreken archeologische vondsten de schriftelijke bronnen tegen.³⁰ Veel eerder lijkt er sprake te zijn van plaatselijk bepaalde gewoontes, afhankelijk van de liturgische behoefte en voortkomend uit de plaatselijke liturgische ontwikkelingen. Pas onder de Karolingers kwam daarin verandering en werd enige gelijkvormigheid in de liturgie en daarmee in de opstelling van de altaren bereikt.

Waar in de vroegste Merovingische schriftelijke bronnen sprake is van nevenaltaren lijkt het te gaan om altaren die in aparte, min of meer afgescheiden bouwdelen waren geplaatst. De bouwdelen verkregen daarmee een eigen patrocinium, als aparte kerkruimtes binnen één gebouw.³¹ Dit principe, van samenhangende wijding van altaar en een deel van de kerkruimte, heeft zeer lang naast andere concepten van hiërarchie in de structurering van de kerkruimte door altaren en altaarpatrocinia gefunctioneerd.³²

In de Karolingische tijd traden er bepaalde veranderingen op in de plaatsing van nevenaltaren in de klooster- en kapittelkerken. Deze veranderingen hadden tevens een politieke achtergrond, in zoverre dat de liturgie veranderde onder invloed van de Karolingische vorst. Ik wil hier slechts kort deze veranderingen schetsen wat betreft de positie van de nevenaltaren en het architectonische kader.³³

De kloosterhervorming aan het begin van de negende eeuw, op instigatie van Lodewijk de Vrome door Benedictus van Aniane doorgevoerd, leidde tot de concentratie van de liturgische handelingen in de oostelijke delen van het kerkgebouw. Hoewel deze hervormingsbeweging geen lange levensduur was beschoren, heeft het model van de 'voorbeeldkerk' van Benedictus – Kornelimünster, dan wel Aniane zelf – in korte tijd een grote verspreiding gekend.³⁴ De oostpartij van deze kerken werd gekenmerkt door drie van elkaar gescheiden ruimtes, die elk een half-ronde absis hadden. De grootte en plaats van deze ruimtes rechtvaardigen de aanduiding met de term 'nevenkoren', in ieder geval in liturgische zin; door de nadrukkelijke aanwezigheid van de absiden kan de oostpartij opgevat worden als een verdrievoudiging van het koor. Na de dood van Benedictus en de daarmee stilvallende hervorming, verdwenen de zeer grote nevengeschikte koorruimtes ook weer. Men zou kunnen zeggen dat het schema

echter min of meer bleef bestaan, zij het met minder nadruk op de grote nevenkoren. Het is niet duidelijk of dit schema – een oostpartij met drie absiden – nog als element van de 'Aniaanse' beweging werd herkend of enkel een functionele architectonische oplossing vormde voor de liturgie, die ook na de dood van Benedictus van Aniane in het oosten van de kerk bleef geconcentreerd. Men kan slechts constateren dat het concept van drie oostelijke absiden vanaf het begin van de negende eeuw zeer veel voorkomt. Aanvankelijk ging het daarbij om nevenkoren, later ook om transeptarmen met absiden. Van de Benedictijnenkloosters ging dit concept over op de kathedrale architectuur.

Voor de Utrechtse situatie betekent dit dat de plaatsing van een nevenaltaar in de zuidelijke annex in de achtste eeuw al mogelijk is, maar waarschijnlijker in de negende eeuw heeft plaatsgevonden.

4.6 Datering: typologie en functie van de oudste cella

De vierkante kapel of cella kan gezien de geringe omvang een grafkapel of *cella memoriae* zijn geweest.³⁵ Bekende vroege voorbeelden daarvan zijn de vroegchristelijke grafgebouwen over de heiligengraven in Maastricht, Bonn en Xanten, maar elders zijn ook jongere exemplaren van dergelijke eenvoudige ruimtes aangetroffen.³⁶ Afmetingen van buitenwerks nog geen vijf bij vijf meter zijn daarbij zeker geen uitzondering.

In en bij de vroegste Salvatorkerk is het bestaan van vroegmiddeleeuwse begravingen in stenen sarcophagen aangetoond. Deze sarcophagen dateren waarschijnlijk uit de achtste en negende eeuw.³⁷ Dieper liggende begravingen in houten kisten zouden tot het oudste christelijke grafveld kunnen behoren. Helaas zijn de middeleeuwse begravingen in en rond de Heilig-Kruiskapel niet precies genoeg onderzocht om met zekerheid van vroegmiddeleeuwse begravingen te kunnen spreken. Mogelijk is het echter wel: een aantal begravingen in houten kisten, enigszins gegroepeerd in twee stroken ten oosten van de Heilig-Kruiskapel, liggen net als de soortgelijke begravingen bij de Salvator op vrij grote diepte en behoren mogelijk eveneens tot de oudste christelijke begravingen op het Domein.³⁸

De nis heeft in het gebruik van de ruimte als grafkapel een funeraire functie gehad. Hoewel de binnenmaat van de nis aan de kleine kant is, kan worden gedacht aan een grafaanleg als *arcosolium* of nisgraf, met eventueel een altaar ervoor geplaatst.³⁹

Een *cella memoriae* kan echter ook in een andere betekenis worden opgevat: een memoria die een of meer relieken herbergde. De aanwezigheid van een belangrijk reliek benadrukte de status van de kerk, en verhoogde de sacrale werking van de handelingen die in de ruimte werden voltrokken. Op haar beurt was de kerk een schrijn voor het reliek, een huis voor de heilige die er vereerd werd.

In ieder geval vanaf de zesde eeuw was elk altaar voor

zien van één of meer relieken.⁴⁰ De presentie van een reliek kan zeker voor een christelijke voorpost in een te beken gebied een belangrijke voorwaarde zijn geweest voor het welslagen van de missie-activiteiten. De vraag welk reliek in Utrecht al in het begin van de zevende eeuw aanwezig was moet echter voorlopig openblijven. Een Maartensrelik ligt gezien de wijding in ieder geval ten tijde van Willibrord het meest voor de hand, maar een oorspronkelijke wijding aan St. Thomas Apostel is ook mogelijk; de Utrechtse overlevering op dit punt is echter zeer laat.⁴¹ De traditie kent aan Dagobert I geen grote rol toe wat betreft het uitdelen van relieken; zijn betrokkenheid bij kerkstichtingen bestond voornamelijk uit het schenken van grond en goederen.

In de Karolingische tijd treedt de rol van relieken bij kerkstichtingen duidelijker naar voren, al was het maar door de grotere hoeveelheid schriftelijke bronnen. Zeker een missiesteunpunt was zonder relieken ondenkbaar. Willibrord keerde van zijn eerste Rome-reis terug met relieken ten behoeve van zijn nieuw te stichten kerken.⁴² De uitgebreide reeks patrocinia van de Salvatorkerk wijst op een functie als 'moederkerk' voor het nieuw te vormen bisdom.⁴³

5. Datering en conclusie

Het muurwerk en de stratigrafie laten geen precieze datering toe, en leiden slechts tot de conclusie dat de aangetroffen resten van de Heilig-Kruiskapel van hoge ouderdom zijn en dateren van vóór de Noormannenbezetting. De historische bronnen vermelden twee periodes waarin kerkstichtingen in Utrecht hebben plaatsgevonden: rond 600 door een gezamenlijke onderneming van de Merovingische vorsten en de Keulse bisschop, en aan het begin van de achtste eeuw door Willibrord met steun van de paus en de Frankische hofmeier. De plattegrond van de Heilig-Kruiskapel lijkt sterk op een Merovingisch typus, dat tot het midden van de achtste eeuw voorkwam. Wanneer het nevenaltaar in de nis is geplaatst, is niet met zekerheid vast te stellen; het verschijnsel komt vanaf het begin van de negende eeuw veelvuldig voor.

De zuidelijke annex moet op basis van de bouwsporen een oudere zelfstandige ruimte zijn geweest. Deze ruimte kan de aan het begin van de zevende eeuw gestichte eerste kleine kerk – 'ecclesiola' – in het Utrechtse castellum zijn geweest. De concentratie van 'Frankische' vondsten aan de zuidzijde van de Heilig-Kruiskapel, de oude begravingen aan de oostzijde, de bijzondere techniek en afwerking van het muurwerk en de overeenkomst in afmeting met kleine Merovingische grafgebouwen versterken deze hypothese. Voor de oorspronkelijke functie van de oudste cella zijn enkele mogelijkheden aan te dragen, waarvan die van grafkapel of 'relik-bewaarplaats' het meest in aanmerking komt. De rechthoekig uitgebouwde nis heeft een moeilijk vergelijkbare vorm, waarvoor geen direct toepasbare voorbeelden zijn te geven. De enkele recht-

hoekige uitbouwen aan de oostzijde van *annexen* of nevenruimtes die elders worden aangetroffen zijn altijd groter, en moeten als aparte kapellen worden beschouwd.⁴⁴ Het motief van de rechthoekige nis is op basis van de beschikbare kennis beter te plaatsen als georinteerde uitbouw van een kleine cella dan als 'neven-nis'.

De oude cella is in een volgend bouwplan opgenomen als zuidelijke nevenruimte van een zaalkerk met rechtgesloten, ingesnoerd koor en een noordelijke annex. Deze kerk is op basis van de typologie van de plattegrond en de situering naast de Salvatorkerk waarschijnlijk te beschouwen als de door Willibrord gestichte St.-Maartenskerk.

Op basis van met name de bouwhistorische bevindingen kom ik tot de conclusie dat een nieuwe bouwkundige structuur aan de reeds bekende op het Domplein moet worden toegevoegd. Deze kleine ruimte is waarschijnlijk te identificeren met een kerkje dat tot dusverre slechts uit de schriftelijke bronnen bekend was en waarvan zelfs onduidelijk was of het binnen de grenzen van het castellum moest worden gezocht.

Allerlei vragen over het gebruik, de wijding en de opname in het latere bisschoppelijke cluster van kerkgebouwen blijven echter nog open, en zullen pas na nader onderzoek kunnen worden beantwoord.

Noten

- 1 Het onderzoek waaruit deze publikatie voortkomt wordt gefinancierd door de Stichting voor Historische Wetenschappen, ressorterend onder de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- 2 Voor een kort overzicht van de belangrijkste bronnen die betrekking hebben op de Heilig-Kruiskapel, zie: E.J. Haslinghuis, C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel II: De Provincie Utrecht, eerste stuk: De Gemeente Utrecht, tweede aflevering), 's-Gravenhage 1965, pp. 153-157.
- 3 S. Muller Fz., 'Arnoldus Buchelius, Traiecti Batavorum Descriptio', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 27 (1906), pp. 131-268, p. 184: "(...) sacellum est exiguum sed antiquitate venerandum; nam antiquissimum esse hisce in locis Deo sacratum aedificium, ego ex conjectura S. Crusis esse puto, (...)."
- 4 F.N.M. Eyck van Zuylichem, 'Kort Overzicht der Middeleeuwse Kerken-bouwkunst in Nederland en inzonderheid in het Sticht van Utrecht', in: *Utrecht voorheen en thans. Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* 2e serie jrg. 2 (1845), pp. 81-96, 101-119 en 121-133; p. 104.
- 5 Voor de geschiedenis van de opgravingen zie: L.R.P. Ozinga e.a. (red.), *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Utrecht 1989, in het bijzonder de bijdrage van Ozinga, pp. 19-24: 'Geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse castellum in Utrecht'.
- 6 Het onderzoek naar de Heilig-Kruiskapel wordt uitgevoerd in het kader van een project dat zich bezighoudt met de oudste kerkelijke bebouwing op het Domplein. Hieraan wordt verder deelgenomen door drs Stöver (AIO, RUL), die een monografische studie over de Salvatorkerk voorbereidt, en E.G. van Welie (AIO, RUL), die de dispositie en het functioneren van de Utrechtse bis-

- schoppelijke kerkengroep als geheel bestudeert.
- 7 Vergelijk C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof.Dr. F.G.L. van der Meer, ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 nov. 1964*, Amsterdam/Brussel 1966, pp. 73-126; in het bijzonder pp. 107-109: de bouw van de Heilig-Kruiskapel gedateerd in de tiende of elfde eeuw.
 - 8 Vergelijk de afbeeldingen van de Jans- en de Pieterskerk in: A. van Deijk, F. Delamarre, P. van Traa, *Middeleeuwse kerken in Utrecht*, Zutphen 1988 (Clavis Kunsthistorische Monografieën deel V).
 - 9 Voor een beschrijving van de opgravingen in Oosterbeek, zie: P. Glazema, 'Oudheidkundige opgravingen in de Nederlands Hervormde kerk te Oosterbeek (Gld.)', in: *Bulletin NOB* 6e serie jrg. 2 (1949), pp. 33-84. Datering van Oosterbeek en Tienhoven als laat-Karolingisch, maar in ieder geval vóór 1050, zie: E.H. ter Kuile, 'Les églises carolingiennes d'Oosterbeek et de Tienhoven', in: *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen 1964, pp. 13-30. Datering van Oosterbeek in de tweede helft van de tiende eeuw, als navolging van de St.-Clemenskerk in Werden, zie: G. Binding, 'Quellen, Brunnen und Reliquiengräber in Kirchen', in: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 3 (1975), pp. 37-56.
 - 10 Voor de opgravingen in Elst, zie: J.E.A.Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, Den Haag 1955; de meest recente publikatie die de datering van Elst behandelt: H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals', in: *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Delft 1990, pp. 199-218.
 - 11 Zie S. Sveiler, 'St. Kunibert. Die Ausgrabungen unter dem Westbau', in: H. Krier, U. Krings (eds.), *Köln: die romanischen Kirchen. Von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg* (Stadtspuren – Denkmäler in Köln. Band I), Köln 1984, pp. 298-305.
 - 12 In navolging van H. Stoepker bepleit ik het opzetten van een 'data-base' van gedocumenteerd en gedateerd metselwerk (natuur- en baksteen) in Nederland; Stoepker (1990) [n. 10], p. 212.
 - 13 A.E. van Giffen, C.W. Vollgraff, G. van Hoorn (1934), *Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke verslagen I (1929) en II (1933)*, Haarlem, p. 8 noot 6: de profielen waarnaar Van Giffen verwijst tonen niet de onderzijde van de fundering, maar het begin van het opgaand muurwerk van de kapel.
 - 14 Enkele belangrijke vondsten: C.W. Vollgraff, G. van Hoorn (1936), *Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke verslagen III (1934)*, Haarlem, p. 80: 'De merovingisch-karolingische begraafplaats' die in en rond de Salvator lag, waar onder andere een geornamenteerde sarcofaag werd aangetroffen; tevens een lager gelegen groep graven in houten kisten, die in de verslagen tot het oudste grafveld van het begin van de zevende eeuw worden gerekend; C.W. Vollgraff, G. van Hoorn (1938), *Opgravingen op het Domplein. Wetenschappelijke verslagen IV (1935)*, Haarlem, p. 138: 'drie frankische scherven (...) op het niveau waar zij thuishoren'; p. 141 'fragment van een beenen kam (...) in de nabijheid van den muur der H. Kruiskapel'.
 - 15 Zie bijvoorbeeld Ozinga e.a. 1989 [n. 5], pp. 83-85.
 - 16 Ozinga e.a. 1989 [n. 5], p. 69.
 - 17 Van Giffen, Vollgraff, Van Hoorn 1934 [n. 13], p. 17.
 - 18 Besproken en weergegeven in I.H. Gosses, 'Merovingisch en Karolingisch Utrecht', in: *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde*, vierde reeks dl. 9 (1911), pp. 209-266, met name pp. 225-237.
 - 19 Hoewel Eckhardt heeft geprobeerd aan te tonen dat Theodebertus IV en Chlotarius IV en niet Theodebertus II en Chlotarius II zijn bedoeld, wees reeds Gosses op de logica van de opeenvolging van de drie in de oorkonden genoemde koningen: deze vormen de drie opeenvolgende vorsten over Austrasië tussen 595 en 632. K.A. Eckhardt 1975. *Studia merovingica*, Aalen (1911), pp. 37-99; Gosses 1911 [n. 18], p. 214.
 - 20 Zie J.M. Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, Oxford 1983, p. 72: 'We know, for example, that Dagobert attempted to make Utrecht the base for a Frisian mission with the assistance of the bishop of Cologne'; minder stellig over de Utrechtse 'Dagobert-traditie' is C. Wehrli, *Mittelalterliche Überlieferungen von Dagobert I*, Bern/Frankfurt a.M. 1982 (Arbeiten aus dem Historischen Seminar der Universität Zürich Nr. 62), pp. 187-189. Weer positief, vooral op basis van de aanwijzingen voor Frankische bemoeienis in het begin van de zevende eeuw met Dorestad – en dus ook met het nabijgelegen Utrecht, is I. Wood (1994), *The Merovingian Kingdoms 450-751*, London/New York, pp. 293-303 en 317-321.
 - 21 Elnone en Gent: E. de Moreau, 'La Vita Amandi prima et les fondations monastiques de S. Amand' in: *Analecta Bollandiana* LXVII (1949), pp. 447-464.
 - 22 Voor munten en muntmeesters in Dorestad, zie: P. Grierson, M. Blackburn, *Medieval European Coinage I. The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Cambridge 1986, p. 137.
 - 23 Als vroege Frankische stichtingen in voormalige Romeinse castella noemt Stoepker behalve Utrecht de plaatsen Cuyk, Dorestad en Valkenburg; Stoepker 1990 [n. 10], p. 215. Verder zijn Frankische stichtingen in de castella o.a. van Koblenz, Andernach, Remagen en Bonn aangetoond; zie E. Hegel 1962, 'Die rheinische Kirche in römischer und frühfränkischer Zeit', in: V.H. Elbern (red.), *Das erste Jahrtausend. Kunst und Kultur im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*, Düsseldorf 1986, pp. 93-113, met name p. 110.
 - Overigens is de 'kerstening' van Romeinse forten en steden geen typisch Frankisch verschijnsel; ook in Engeland zijn vele voorbeelden te vinden van continuïteit van een bepaalde plaats of functie. Zie R. Morris, *Churches in the Landscape*, London 1989, pp. 6-45: "I. Roads from Rome".
 - 24 Voor Keulse kerkstichtingen in voormalige forten langs de Rijn, zie: C.J.A.C. Peeters, 'Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels', in: P. Bange, A.G. Weiler (red.), *Willibrord. zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres, Nijmegen 1990, 28-30 september 1989*, Nijmegen (Middeleeuwse Studies, Band VI), pp. 361-373, met name pp. 364-365. Voor Keulse invloed in Nijmegen, zie: P. Leupen, 'Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 21 (1979), pp. 131-145.
 - 25 Bonifatius spreekt in zijn brief aan paus Stephanus II (of Stephanus III: het probleem van de nummering uiteengezet bij J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford/New York, p. 91) van een door Dagobert aan Keulen geschonken 'ecclesiola'; *Oorkondenboek van het Sticht tot 1301 I* (1988), nr 42. De term 'ecclesiola' kan door Bonifatius met opzet zijn gebruikt om de Keulse aanspraak op de Utrechtse kerk te bagatelliseren, zie: P.H.D. Leupen, 'Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius', in: P. Bange, A.G. Weiler (red.), *Willibrord. zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres, Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen 1990, pp. 317-327.
 - 26 Zie G. Bandmann, 'Über Pastophorien und verwandte Nebenräume im mittelalterlichen Kirchenbau', in: W. Braunsfels (ed.), *Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kauffmann*, Berlin 1956, pp. 19-58, met name pp. 36 e.v.
 - 27 Plattegronden: F. Oswald, L. Schaefer, H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München 1990², p. 318 (Speyer), p. 287

- (Romainmôtier), p. 296 (St.-Maurice); W. Jacobsen, L. Schaefer, H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband*, München 1990, p. 95 (Domdidier).
- 28 Bandmann 1956 [n. 26], p. 36.
- 29 Voor deze "fränkische Pastophorienkirchen", zie: W. Jacobsen, *Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840*, Berlin 1992, pp. 262-264.
- 30 Zie bijvoorbeeld de ontbrekende schriftelijke bronnen voor het Iberisch schiereiland: R. Puertas Tricas, *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid 1975, p. 84.
- 31 Bekende voorbeelden zijn de zesde-eeuwse altaardispositie van Saint-Germain des Prés en de wijding door Cesarius in 524 van een kloosterkerk in Arles. Saint-Germain des Prés: K.H. Kruger, *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur mitte des 8. Jahrhunderts. Ein historische Katalog*, München 1971, p. 118; Arles: E. Salin, *La civilisation mérovingienne. Deuxième partie: Les sépultures*, Paris 1952, pp. 29 en 359.
- 32 Zie hiervoor G. Bandmann, 'Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung', in: V.H. Elbern (red.), *Das erste Jahrtausend. Kunst und Kultur im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*, Düsseldorf 1962, pp. 371-411.
- 33 Voor een globaal overzicht van de veranderingen, zie F. Möbius, 'Die Chorpartie der westeuropäischen Klosterkirche zwischen 8. und 11. Jahrhundert. Kulturgeschichtliche Voraussetzungen, liturgischer Gebrauch, soziale Funktion', in: F. Möbius, E. Schubert (Herausg.), *Architektur des Mittelalters. Funktion der Gestalt*, Weimar 1984, pp. 9-41.
- 34 Voor de invloed van de hervormingsbeweging van Aniane op de kloosterarchitectuur, zie: W. Jacobsen 1992 [n. 29], pp. 305-318; tevens verkort weergegeven in W. Jacobsen, 'Gab es die karolingische "Renaissance" in der Baukunst?', in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 51 (1988), pp. 313-347.
- 35 Vanaf het einde van de dertiende eeuw, maar waarschijnlijk al eerder, had de Heilig-Kruiskapel als voornaamste functie die van grafkapel voor kanunniken van St.Maarten en Salvator. Zie onder andere: *Oorkondenboek van het Sticht tot 1301 V*, nr 2631. De bij de eerdere opgravingen blootgelegde westelijke aanbouw tegen het schip, die nog niet goed gedateerd is, lijkt te zijn gebouwd als graftruimte 'om' een sarcofaag van rode zandsteen. Een datering van deze sarcofaag in de Karolingische tijd of nog vroeger lijkt het meest waarschijnlijk. Samen met de veronder-
- stelling dat ook de oudste cella als grafkapel heeft gediend zou dit kunnen wijzen op continuïteit van het funeraire gebruik, mogelijk al vanaf de eerste stichting.
- 36 Meest recente literatuur over genoemde plaatsen: Maastricht: T.A.S.M. Panhuysen, 'Die Maastrichter Servatiuskerke im Frühmittelalter. Ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des Städtischen Amtes für Bodendenkmalpflege Maastricht', in: *Kunstchronik* 43 (1990), pp. 541-553. Bonn en Xanten: W. Bader, *Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten. Bnd. I.I. Sanctos, Grabfeld, Märtyrergrab und Bauten vom 4. Jahrhundert bis um oder nach 752-768 n.Chr.*, Xanten 1985, en C.J. Bridger, F. Siegmund, 'Die Xantener Stiftsimmunität. Grabungsgeschichte und Überlegungen zur Siedlungstopographie', in: *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 27 (1987).
- Latere voorbeelden: Franchimont, rond 600, en Salzburg, rond 700. Jacobsen, Schaefer, Sennhauser 1990 [n. 27], p. 123 (Franchimont) en pp. 359-360 (Salzburg, St. Peter).
- 37 Zie noot 14.
- 38 Zie Ozinga 1989 [n. 5], p. 82, afb. 44: *Archeologische en Bouw-historische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht [s.a.], p. 74, kolom 1.
- 39 Voor de combinatie altaar en graf, zie: A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*, München 1994, pp. 167-172: "1. Grab und Altar", en pp. 176-179: "3. Im Schrein über dem Altar".
- 40 Zie Bandmann 1962 [n. 32], pp. 374-375. De mening van Herrmann-Mascard ("Grand nombre d'églises sans reliques jusqu'au VIIIe siècle") stoelt op zeer weinig en niet eenduidig te interpreteren bronnen; N. Herrmann-Mascard, *Les reliques des saints. Formation coutumière d'un droit*, Paris 1975, p. 147.
- 41 Haslinghuis, Peeters 1965 [n. 2], p. 159.
- 42 Beda Venerabilis, *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, lib. V, cap. 11.
- 43 Voor het Salvatorpatrocinium in missiegebieden, zie: A. Ostendorf, 'Das Salvator-Patrocinium, seine Anfänge und seine Ausbreitung im mittelalterlichen Deutschland', in: *Westfälische Zeitschrift* 100 (1950), pp. 357-376, in het bijzonder pp. 361-365.
- 44 Voorbeelden van oostelijke rechthoekige kapellen: de grafkerk Saint-Laurent de Choulans bij Lyon, die rond 500 wordt gedateerd: C. Heitz, *La France pré-roman. Archéologie et architecture religieuse du Haut Moyen Âge du IVe siècle à l'an Mille*, Paris 1987, pp. 25-27; Sint-Bavo te Gent, begonnen 985: Oswald, Schaefer, Sennhauser 1990² [n. 27], pp. 96-97.

De Heilig-Kruiskapel in Utrecht: Sint-Maarten of Sint-Salvator?

Charlotte J.C. Broer en Martin W.J. de Bruijn

Inleiding

Zoals bekend levert archeologisch onderzoek vaak nieuwe kennis op van het verleden, met name op terreinen en voor perioden uit de geschiedenis waarover weinig geschreven bronnen bewaard zijn gebleven. Minder vaak gebeurt het dat herinterpretatie van oude opgravingsgegevens openingen tot nieuwe inzichten biedt. Dat lijkt wél het geval met een suggestie die in september 1992 door de Utrechtse stadsarcheoloog H.L. de Groot werd gedaan. Hij kwam toen met de veronderstelling dat het onder de grond verborgen fundament van de Heilig-Kruiskapel op het Utrechtse Domplein (zie afb. 1, nr. 2) niet, zoals door archeologen aangenomen is, uit de tiende eeuw dateert, maar van het eind van de zevende eeuw. Dit was de tijd dat volgens de geschreven bronnen de Angelsaksische missionaris Willibrord vanuit de resten van de Romeinse burcht *Traiectum* zijn zendingswerk onder de nog heidenese Friezen is begonnen. De Groot koppelde aan zijn herdatering de gedachte dat het een aan Sint-Maarten gewijde kerk betrof, die volgens hem door Willibrord omstreeks 695 gebouwd was. Hij sprak daarbij het vermoeden uit dat de missionaris met deze kerk toen een nog oudere kerk had overbouwd. Deze eerder – in de eerste helft van de zevende eeuw – door de Franken gebouwde kerk zou bestaan hebben uit het al dan niet verbouwde Romeinse hoofdgebouw en door de Friezen omstreeks 650 zijn verwoest. Pas veel later, in de tiende eeuw, zou volgens hem ten noorden van de Heilig-Kruiskapel een nieuwe kerk gebouwd zijn, die eveneens aan Sint-Maarten werd toegewijd. De oude kerk zou vervolgens gereduceerd zijn tot een kapel gewijd aan het Heilig Kruis.

Deze bevindingen werden door H.L. de Groot in eerste instantie naar buiten gebracht in kranteartikelen in onder meer *Het Utrechts Nieuwsblad* en *de Volkskrant*¹ en op een tentoonstelling in het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 12 september 1992. Kort daarna verscheen naar aanleiding van een op 23 september gehouden lezing de brochure *Traces at Traiectum*, waarin de hypothese eveneens door hem aan de orde werd gesteld.²

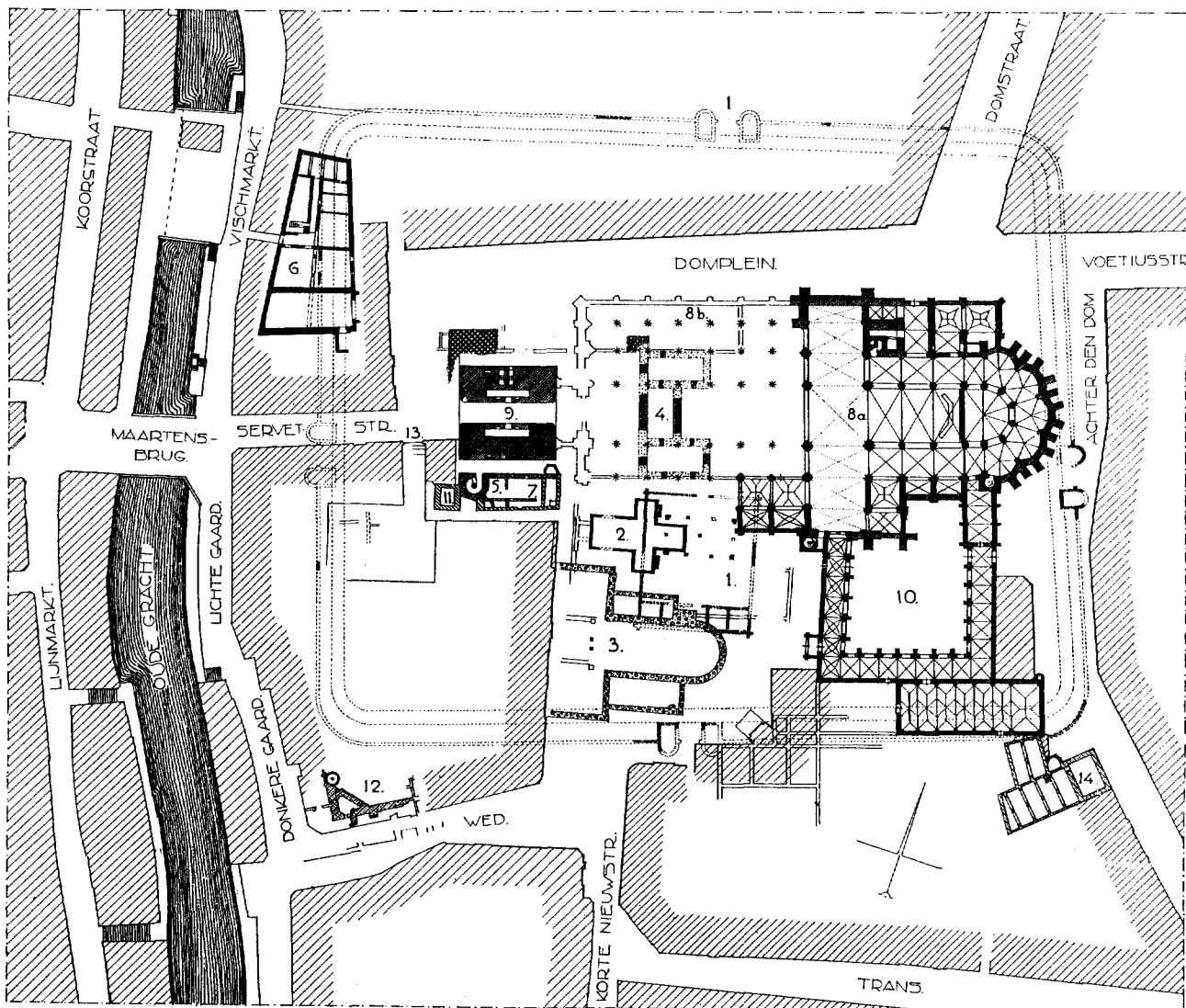
Als historici die zich sinds jaren vanuit verschillende invalshoeken met de middeleeuwse geschiedenis van de Utrechtse kerk bezighouden, hebben we er met belangstelling kennis van genomen. De nieuwe datering leek in één keer een aantal stukjes op hun plaats te leggen van de puzzel die de vroegmiddeleeuwse bebouwing op en rond het Domplein ook na de opgravingen in de jaren dertig en veertig van deze eeuw nog steeds vormt. De toeschrijving van het hergedateerde muurwerk door De Groot aan de eerste Sint-Maartenskerk vormt daarbij echter een ernstige complicatie. De oudste geschreven bronnen wijzen namelijk voor wat de Heilig-Kruiskapel betreft niet naar de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk, maar naar een eveneens door hem nieuw gestichte kerk, die hij toegewijd had aan Sint-Salvator.

In het belang van het onderzoek leek het ons noodzakelijk om tijdig op deze problematiek de aandacht te vestigen. Nog in dezelfde maand dat de Utrechtse stadsarcheoloog zijn hypothese lanceerde, hebben wij onze bedenkingen in uitgewerkte vorm aan hem ter hand gesteld en ze voorts ter publikatie aangeboden aan het *Maandblad Oud-Utrecht*, waarin ze in het decembernummer van 1992 zijn gepubliceerd.³ Tot op heden is hierop niet inhoudelijk gereageerd; voor zover ons bekend zijn onze argumenten niet weersproken, laat staan weerlegd.⁴

Inmiddels hebben we het onderzoek naar de oudste Utrechtse kerken voortgezet en onze bevindingen nader uitgewerkt. De resultaten van ons onderzoek zijn echter te omvangrijk geworden om in een tijdschriftartikel te kunnen worden weergegeven; ze zullen daarom in een afzonderlijke publikatie verschijnen. Hier willen we volstaan met een nadere uiteenzetting van een deel van de problematiek, waarbij met name zal worden aangegeven tot welke problemen de vereenzelviging van de Heilig-Kruiskapel met de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk leidt. Ook willen we enkele opmerkingen maken over de wijze waarop het onderzoek over de oudste Utrechtse kerken tot op heden heeft plaatsgehad.

Vanaf het fundament herbouwd?

Een van de belangrijkste bronnen voor onze kennis van de vroegmiddeleeuwse bebouwing op het Utrechtse Dom-

Afb. 1. Situatietekening van de bebouwing binnen de burcht Traiectum.

1: Ommuring en hoofdgebouw van het Romeinse fort. De middeleeuwse herstellingen aan de muur werden door A.E. van Giffen gedateerd op de tiende eeuw, nadien op mogelijk de zevende eeuw.

2: Fundament van de Heilig-Kruiskapel, door Van Giffen gedateerd op de tiende eeuw, recentelijk op mogelijk de zevende eeuw.

3: Fundamenten van de kerk(en) van Sint-Salvator of Oudmunster. Het oudste muurwerk werd door Vollgraff en Van Hoorn gedateerd op de tiende eeuw; in 1966 door Peeters op mogelijk de zevende of achtste eeuw.

4: Fundamenten onder het verdwenen schip van de dom. Het onderste deel werd door Van Giffen gedateerd op de eerste helft van de negende, het bovenste op de tiende eeuw. Recentelijk werden beide in dezelfde tijd, het eerste kwart van de elfde eeuw, gedateerd.

Naar E.J. Haslinghuis, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II*, 1ste stuk, afl. 1 ('s-Gravenhage 1956), 12.

plein vormt een brief van Bonifatius, een leerling en jongere collega van Willibrord, die na diens dood de zorg voor de erfenis van zijn leermeester enige tijd op zich heeft genomen (zie afb. 2).⁵ Bonifatius schreef in 752 of 753 in een brief aan de paus dat Willibrord, ook Clemens genoemd, in de burcht *Traiectum* een kerk ter ere van Sint-Salvator had gebouwd. Bovendien had Willibrord er

volgens de briefschrijver een tot op de bodem verwoest kerkje aangetroffen, dat door hem vanaf het fundament herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd was.⁶ Er hebben dus volgens Bonifatius ten tijde van Willibrord twee kerken gestaan. Wanneer het fundament van de Heilig-Kruiskapel aan een van die twee kerken heeft toebehoord, ging het dan om de Sint-Salvator of de Sint-Maarten?

Om met laatstgenoemde kerk te beginnen: die zou volgens de brief herbouwd zijn op de fundamenteën van een oudere, verwoeste kerk. Was er nu bij de fundamenteën van de Heilig-Kruiskapel sprake van een tot op de bodem verwoest kerkje, dat vanaf het fundament hersteld is, zoals Bonifatius in zijn brief aan de paus over de Sint-Maartenskerk schreef? H.L. de Groot heeft gesteld dat mogelijk het al dan niet verbouwde Romeinse hoofdgebouw als eerste Utrechtse kerk heeft gediend, die later door de Friezen is verwoest.⁷ Bezien we echter de van de opgraving van de jaren dertig en veertig gemaakte situatietekeningen, dan blijkt het fundament van de nadien gebouwde Heilig-Kruiskapel maar ten dele over het grondplan van de Romeinse *principia* heengelegd te zijn. Afgezien van de plaatsen waarop het fundament van de kapel de muren van het hoofdgebouw snijdt, lijkt verder op geen enkele wijze op het muurwerk van deze Romeinse *principia* gebouwd te zijn (zie afb. 1, nrs. 1 en 2). Wij achten het daarmee moeilijk voorstelbaar dat het hier om een op de fundamenteën van een oude kerk gebouwde nieuwe kerk gaat, hetgeen toch volgens de brief van Bonifatius met de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk het geval was.

Dit ontbreken van continuïteit in het grondplan van oude en nieuwe bebouwing, pleit er niet voor dat we hier met de Sint-Maartenskerk te doen hebben. Er bestaan intussen wel aanwijzingen dat het bij de fundamenteën van de Heilig-Kruiskapel gaat om de Sint-Salvatorskerk van Willibrord. Later in de middeleeuwen blijkt deze kapel namelijk niet te behoren tot het aan Sint-Maarten gewijde domkapittel, maar tot dat van het naastgelegen kapittel van Sint-Salvator, ook Oudmunster genaamd.⁸ Dat men bij de bouw van de gotische domkerk de in de weg staande Heilig-Kruiskapel liet staan, had er waarschijnlijk niet zozeer mee te maken dat het domkapittel de kapel vanwege haar vroegere status wilde sparen,⁹ maar met het simpele feit dat het er weinig over te zeggen had: zij behoorde immers aan Oudmunster. Wanneer het kapittel van de dom er zich met recht op had kunnen baseren dat de kapel een oudere Sint-Maartenskerk was, dan zou het dit niet nagelaten hebben. Het feit dat dit, voor zover we hebben kunnen nagaan, niet is gebeurd, vormt daarom voor ons een belangrijke aanwijzing dat zij dit ook niet is geweest.

Opmerkelijk is verder de overeenkomst tussen de patrocinia Sint-Salvator en het Heilig Kruis. Beide verwijzen zij namelijk naar Jezus Christus, die tot verlossing van de mensheid – Salvator betekent Verlosser – aan het kruis gestorven is. Ook dit wijst eerder op een relatie van de Heilig-Kruiskapel met Sint-Salvator dan met de aan Sint-Maarten gewijde domkerk.

Een bedehuis in die ere des heilichs cruces

Richten we ons nu op de middeleeuwse geschiedschrijving over het oudste Utrecht. In die historiografie zijn en-

kele telkens terugkerende elementen te ontdekken, namelijk het bestaan ten tijde van de Frankische koning Dagobert (623-639) van een kerk die gewijd was aan Sint-Thomas, welke kerk werd verwoest en later door Willibrord herbouwd en aan Sint-Maarten gewijd, maar ook de bouw door Willibrord van een kerk vlak daarbij, die hij wijdde aan... het Heilig Kruis. Zo zegt de veertiende-eeuwer Jan Beke, de belangrijkste middeleeuwse geschiedschrijver van het Sticht Utrecht, dat Willibrord *bi sante Thomas kerke, die destrueert ende vervallen lach, makede een bedehuis in die ere des heilichs cruces in den jaer ons Heren VIC XCV, daer hi in settede ende wyede die ierste vonte*.¹⁰

Volgens Beke bouwde Willibrord dus in 695 bij (!) de verwoeste Sint-Thomaskerk een bedehuis ter ere van het Heilig Kruis, waar hij de eerste doopvont in wijdde. Behalve dat de kerk van het Heilig Kruis hier nadrukkelijk niet **op** maar **bij** de verwoeste Sint-Thomaskerk gesitueerd wordt, is ook de vermelding van een doopvont in de kerk gewijd aan het Heilig Kruis opmerkelijk. In later tijd fungeerde namelijk niet de op fundamenteën van de verwoeste Sint-Thomaskerk herbouwde Sint-Maartenskerk als zogeheten doopkerk, maar de bij die kerk gebouwde Sint-Salvators- of Oudmunsterkerk.¹¹

Er is overigens zelfs nog een veel oudere bron die vermeldt dat Willibrord een kerk aan het Heilig Kruis heeft gewijd. Abt Thiofried van Echternach, die in in het begin van de twaalfde eeuw over het leven van Willibrord schreef en wiens werk mogelijk als bron voor Beke heeft gediend, zegt namelijk dat Willibrord een kerk stichtte die het Heilig Kruis en de moeder Gods, Maria, als patrocinia kreeg.¹²

Wat opvalt is dat bij beide middeleeuwse geschiedschrijvers als stichting van Willibrord een aan het Heilig Kruis gewijde kerk genoemd wordt, terwijl Bonifatius in zijn brief aan de paus uit 752 of 753 toch van Sint-Salvator als kerkpatroon sprak. We menen dit te kunnen verklaren uit het feit dat in de tijd waarin zowel Thiofried van Echternach als Jan Beke leefden – respectievelijk rond 1100 en omstreeks 1350 – de inmiddels tot kapel gereduceerde kerk van Sint-Salvator inderdaad aan het Heilig Kruis gewijd zal zijn geweest. Zoals Beke vermeldt, was namelijk al door Bonifatius naast de Sint-Salvator van Willibrord een nieuwe Sint-Salvatorskerk gebouwd (zie afb. 1, nr. 3). In de Nederlandse uitgave van Bekes verhaal, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, wordt dat als volgt uitgedrukt: *Dese edele biscop woude vermeren den dienst ons Heren ende stichte binnen der stat van Utrecht ene canonike cloosterkerke al vaste bi den iersten bedehuse des heilighen Verlossers*.¹³ Bij die gelegenheid zal de door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorskerk het patrocinium van het Heilig Kruis hebben gekregen. Op de overeenkomst van beide patrocinia Sint-Salvator en het Heilig Kruis, die de verschuiving en nieuwe naamgeving zeer aannemelijk maken, hebben we zojuist al gewezen.

missus germanicus catholice & apostolice roman
recte operabile in quo curiam saluam.

Nam tempore regni apostolice sedis pontificis uenit ad
lunina scorum apostolorum p[re]b[is] quidam m[on]ach[us] abstinens
et scilicet generisaxonum nomine willibrord &
alio nomine dement[is] uocatur quem p[re]fatus papa episcopo
p[re]fatum ordinauit. & ad predicandum pagani gentis f[re]stro
rum transiit in locis uicinis oceanum occidui. quip[er] l[un]a
nos p[re]dicant p[re]fatum gentis f[re]stro[rum] maxima ex parte
conuertere ad fidem xpi fana & dilubra destruxit & ec
clesias construxit. & sedem episcopalem & ceteram
in honore rei saluatoris constituens in loco & castello
quod dicitur traiectum & in illa sedem & eccl[esi]a saluatoris
quam construxit p[re]dicant usque ad debilem senectutem
p[er]mansit & sibi cor q[uo]m administratum implendum
substituit & finit longeus itineribus in pace migra
uit ad d[omi]n[u]m: princeps aut[em] francorum carlmannus
commendauit illi sedem illam ad constituendum &
ordinandum ep[iscopu]m. quod & fecit. Nunc aut[em] colonensis
ep[iscopu]s illam sedem p[re]fatus ep[iscopu]s dement[is] uirgo papa ordi
nata sibi usurpat & ad hunc p[er]uenit p[ro]p[ter] fundamen
ta cuiusdam destruxit ap[er]uit & denolauit quoniam willib[or]d

Afb. 2. Fragment van de brief van Bonifatius uit 752/3 in het oudst
bewaarde, van omstreeks het jaar 800 daterende handschrift.
München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 8112.

Ook het door Thiofried van Echternach vermelde patro
naat van Maria verwijst naar Sint-Salvator of Oudmunster
en niet naar Sint-Maarten. In een schenkingsoorkonde uit
944 en bevestigingen daarvan uit 1046 en 1122, dus ook
nog uit de tijd waarin Thiofried van Echternach leefde, is
sprake van twee colleges van geestelijken in Utrecht: een
toegewijd aan Sint-Maarten en het andere aan Maria en
alle heiligen. Aangezien dom en Oudmunster in 944 nog
de enige kerkelijke instellingen in Utrecht waren, kan met
het college van Maria en alle heiligen alleen Oudmunster
bedoeld zijn, dat inderdaad in later tijd samen met de dom
het beheer over de geschonken goederen blijkt te heb
ben.¹⁴

De Sint-Salvatorskerk van Willibrord gesitueerd náást de Sint-Maartenskerk en naast de Sint-Salvator van Bonifatius

Het kost weinig moeite om in de vernielde Sint-Thomas
kerk die Jan Beke in zijn kroniek vermeldt de verwoeste
en door Willibrord vanaf het fundament herbouwde en

aan Sint-Maarten gewijde kerk uit de brief van Bonifatius
te herkennen. Dat Beke ook voor de tijd van Willibrord
en Bonifatius de kerken van Sint-Maarten en het Heilig
Kruis consequent **naast** en niet **op** elkaar plaatste, blijkt
verder ook uit zijn weergave van de brief van Bonifatius
aan de paus. In het oudst bewaarde handschrift, daterend
van omstreeks het jaar 800 en afkomstig uit de door Boni
fatus gestichte abdij Fulda (zie afb. 2),¹⁵ luidt de be
treffende passage van de brief over de activiteiten van
Willibrord: *ecclesias construxit et sedem episcopalem et
ecclesiam in honore sancti Salvatoris constituens in loco
et castello quod dicitur Traiectum. Et in illa sede et eccle
sia sancti Salvatoris, quam construxit, predicans usque
ad debilem senectutem permansit.* ('hij heeft kerken ge
bouwd, zowel een bisschopszetel als een kerk ter ere van
de heilige Verlosser vestigend in de plaats en de burcht
die *Traiectum* genoemd wordt. En op die zetel en in die
kerk van de Heilige Verlosser, die hij heeft gebouwd, is
hij tot in de zwakte van de ouderdom blijven prediken').¹⁶
Maar bij Beke vindt men: *ecclesias construxit et sedem
episcopalem in honore sancti Martini et basilicam in ho
nore sancte Crucis in loco et castello quod dicitur Traiec
tum, ubi predicans usque debilem senectutem mansit* ('hij
heeft kerken gebouwd, zowel een bisschopszetel ter ere
van Sint-Maarten als een kerk ter ere van het Heilig Kruis
in de plaats en de burcht die *Traiectum* wordt genoemd,
waar hij tot in de zwakte van de ouderdom is blijven pre
diken').¹⁷

De tekst bij Jan Beke is dus, naar het lijkt, aangepast.
De 'bewerker' van het document, hetzij Beke zelf hetzij
iemand aan wie hij de tekst heeft ontleend, heeft het ken
nelijk nodig gevonden om de bisschopszetel, die in de
oorspronkelijke tekst aan Sint-Salvator gekoppeld was,
aan de kerk van Sint-Maarten te verbinden. Deze was im
mers in de tijd waarin Beke leefde inderdaad al sinds lang
de domkerk of kathedraal. Verder is van de kerk van Sint
Salvator in de brief van Bonifatius een kerk van het Hei
lig Kruis gemaakt. Gezien het hiervóór behandelde, lijkt
de reden waarom dat gedaan is duidelijk: van de kapel die
in de tijd van Beke gewijd was aan het Heilig Kruis zal
nog steeds het besef hebben bestaan dat zij een door Wil
librord gebouwde kerk was. Deze notie was, zoals we ge
zien hebben, al te vinden bij abt Thiofried van Echternach
in het begin van de twaalfde eeuw. Deze kerk kan niet de
kerk van Sint-Maarten geweest zijn – die immers door
Beke apart genoemd wordt, naast de kerk van het Heilig
Kruis –, maar wél de eerste, door Willibrord gebouwde
Sint-Salvatorskerk.

Dat Beke in dit opzicht consequent was, blijkt wanneer
hij verder in zijn werk de gevolgen van een brand uit
1148 beschrijft, die ook de Heilig-Kruiskapel getroffen
heeft. In de Nederlandse vertaling spreekt Beke van *die
ierste capelle die vaste bi sunte Salvatoors kerke staet en
de bi Clemens tiden die Willibrordus hiet ghesticht wart
in die ere des heilighen cruces*.¹⁸ Beke heeft het hier dus
over de eerste 'kapel' die dicht bij de – zoals we gezien

hebben door Bonifatius gebouwde – Sint-Salvatorskerk stond en door Clemens Willibrord gesticht zou zijn ter ere van het Heilig Kruis. De kapel brandde, niet alleen volgens Beke maar ook volgens de oudere Annalen van Egmond,¹⁹ in 1148 volledig af, maar het beeld van de Verlosser op een zich daarin bevindend kruis bleef als door een wonder gespaard en werd met grote plechtigheid naar de Sint-Salvatorskerk – en niet naar de aan Sint-Maarten gewijde domkerk – overgebracht.

Kort samengevat zijn de argumenten waarom wij in de Heilig-Kruiskapel, wanneer die uit de tijd van Willibrord dateert, niet de door hem herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk zien, maar de door deze missionaris gestichte Sint-Salvatorskerk, de volgende:

1. Er lijken geen archeologische aanwijzingen te zijn dat de Heilig-Kruiskapel op de fundamenten van een ouder kerkje opnieuw is opgebouwd, zoals Willibrords leerling Bonifatius, die ook in Utrecht werkzaam is geweest en er zelfs een kerk heeft gebouwd, in een brief aan de paus schreef over de door Willibrord herbouwde Sint-Maartenskerk.
2. Later in de middeleeuwen behoorde de kapel niet tot het Sint-Maartens- of domkapittel, maar tot het kapittel van Sint-Salvator of Oudmunster. De functie van doopkerk, die door Beke aan de kapel gegeven werd, blijkt later te zijn overgegaan op Oudmunster.
3. Beke maakt melding van de bouw van een nieuwe Sint-Salvatorskerk door Bonifatius naast de door Willibrord gestichte kerk. Bij die gelegenheid zal de oudste kerk het patrocinium van het Heilig Kruis gekregen hebben.
4. De patrocinia van Sint-Salvator en het Heilig Kruis zijn nauw aan elkaar verwant: beide verwijzen zij naar Jezus Christus, die tot verlossing – Salvator betekent Verlosser – van de mensheid aan het kruis is gestorven.
5. Het Sint-Maartens- of domkapittel heeft er nooit aanspraak op gemaakt dat de Heilig-Kruiskapel de eerste Sint-Maartenskerk is geweest.
6. De middeleeuwse geschiedschrijving ten slotte verwijst voor wat de Heilig-Kruiskapel betreft eenduidig naar de door Willibrord gebouwde eerste Sint-Salvatorskerk en niet naar de door hem herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk.

Op grond van de geschreven bronnen zal de Sint-Salvator van Willibrord dus gezocht dienen te worden ter plaatse van de Heilig-Kruiskapel, naast zowel de Sint-Maartenskerk als de later door Bonifatius gebouwde kerk van Sint-Salvator of Oudmunster. Dat vanaf de zeventiende eeuw, dus na de Hervorming, de Heilig-Kruiskapel ook wel Thomaskapel genoemd werd, berust op de verkeerde veronderstelling dat dit de door Willibrord herbouwde en aan Sint-Maarten gewijde kerk zou zijn.²⁰

Frankisch of Angelsaksisch?

Opmerkelijk is dat H.L. de Groot het grondplan van de Heilig-Kruiskapel in verband heeft gebracht met de Angelsaksische afkomst van Willibrord. Hij meent namelijk in deze kapel een Angelsaksisch kerkmodel te mogen zien.²¹ Maar wanneer het, zoals hij stelt, bij de Heilig-Kruiskapel om de Sint-Maartenskerk gaat, zou men toch eerder een Frankisch kerktype verwachten. Het ging bij deze laatste kerk immers, zoals Bonifatius in zijn brief aan de paus zegt, om een kerk die op de fundamenten van een oudere – Frankische – kerk gebouwd was.

Het is overigens de vraag of zich zo gemakkelijk voor deze periode bepaalde kerktypen laten aanwijzen. De Nijmeegse kunsthistoricus C.J.A.C. Peeters, die aanvankelijk in zaalkerken met een smaller koor – wat de Heilig-Kruiskapel overigens niet lijkt te zijn geweest –²² kerken van een Angelsaksische type meende te kunnen herkennen,²³ is inmiddels op deze opvatting teruggekomen. Op het in 1989 gehouden Willibrordcongres in Nijmegen kwam hij op grond van nieuw onderzoek tot de conclusie: 'Toen Willibrord in zijn zendingsgebied kerken en abdijen bouwde, *pluras per illas regiones ecclesias, sed et monasteria nonnulla construxit* (Beda), schiep hij geen afzonderlijk eigen kerktype, voerde er ook geen uit Engeland in, maar bediende zich pragmatisch van reeds bestaande locale bouwtradities.'²⁴

Volgens dit nieuwe inzicht lijken dus kerken moeilijk op grond van hun vorm aan Willibrord te kunnen worden toegeschreven. Toegepast op Utrecht lijkt het ons in elk geval onmogelijk om op basis van een verondersteld type vast te stellen of het bij de Heilig-Kruiskapel om een door Willibrord gebouwde 'Angelsaksische' kerk gaat.

De 'archeologische' datering van middeleeuws muurwerk op en rond het Domplein

Wanneer men de verslagen van de opgravingen op het Domplein in Utrecht uit de jaren dertig en veertig van deze eeuw leest, dan valt op dat de archeologen toen op grond van overeenkomst in stenen en metselspecie en gevonden scherven veel muurwerk op dezelfde periode, namelijk de tiende eeuw, gedateerd hebben. Dat gold voor herstellingen aan de muur van het Romeinse *castellum*, voor het fundament van de Heilig-Kruiskapel,²⁵ voor muurwerk onder de verdwenen kerk van Sint-Salvator²⁶ en voor muurwerk onder het verdwenen schip van de domkerk²⁷ (zie afb. 1, respectievelijk de nrs. 1, 2, 3 en 4).

Opmerkelijk is dat de archeologen thans dit muurwerk een zeer uiteenlopende datering geven. Zoals we gezien hebben, is voor het fundament van de Heilig-Kruiskapel recentelijk de suggestie gedaan dat het uit het eind van de zevende eeuw zou kunnen stammen. Al in 1966 is gewezen op de mogelijkheid dat funderingen onder de verdwenen kerk van Sint-Salvator uit de tijd van Willibrord, dus de zevende of achtste eeuw, zou kunnen dateren.²⁸ Muur-

werk onder het verdwenen schip van de dom, waarvan het onderste deel eertijds door de archeoloog A.E. van Giffen zelfs ouder dan de tiende eeuw – namelijk eerste helft negende eeuw – werd gedateerd, kreeg kort geleden een datering op het begin van de elfde eeuw.²⁹ En van de herstellingen aan het muurwerk van de Romeinse burcht, die op sommige plaatsen zelfs zichtbaar zijn, is geopperd dat ze wel eens uit de zevende eeuw zouden kunnen dateren, al werd er voorzichtigheidshalve bij gezegd: 'In feite kunnen zij slechts gedateerd worden in de periode tussen de tijd waarin de Romeinen Utrecht verlieten (ca 260) en 1122 toen de muur zijn verdedigende functie verloor'.³⁰

Muurwerk dat volgens het archeologisch onderzoek van een halve eeuw geleden uit dezelfde tijd, te weten de tiende eeuw, zou hebben gedateerd, heeft later dus dateringen gekregen die uiteenlopen van de zevende tot de elfde eeuw. Strikt genomen worden zelfs marges aangenomen van de derde tot de twaalfde eeuw.

Het is hierbij opvallend dat wanneer het in dit archeologisch onderzoek om meer precieze dateringen gaat, deze steeds in hoofdzaak gebaseerd blijken te zijn op geschreven bronnen of althans op de geheel of ten dele op die bronnen gebaseerde literatuur. Zo koppelde Van Giffen zijn tiende-eeuws muurwerk aan de herstelwerkzaamheden die volgens de schriftelijke overlevering ondernomen zouden zijn door bisschop Balderik, die omstreeks 920 met de geestelijkheid in Utrecht terugkeerde na hun vlucht voor de Noormannen in de tweede helft van de negende eeuw. Ook het moderne archeologisch onderzoek blijkt zich voor een aanzienlijk deel te baseren op archivalia of de daarop gebaseerde literatuur bij de datering van de herstellingen aan de Romeinse muur, het muurwerk onder het verdwenen schip van de domkerk en het fundament van de Heilig-Kruiskapel.³¹

Besluit

Zoals we in onze aangekondigde omvangrijkere publikatie nader zullen aantonen, heeft evenwel de interpretatie van de middeleeuwse schriftelijke bronnen over de oudste middeleeuwse bebouwing in Utrecht tot nu toe veel te wensen overgelaten en is de daaruit ontstane literatuur soms zeer onbetrouwbaar.³² Verschillende conclusies, zowel van historici als van archeologen, blijken de toets aan het geschreven bronnenmateriaal niet te kunnen doorstaan. Om tot een verantwoord beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van de eerste Utrechtse kerken te komen, is het daarom noodzakelijk behalve de archeologische gegevens ook de archivalia aan een grondige herinterpretatie te onderwerpen. Dat al vóór een dergelijk onderzoek heeft plaatsgevonden vérstrekkende uitspraken juist op dit gebied zijn gedaan, valt te betreuren.

Het is te hopen dat een deskundige nieuwe analyse van de schriftelijke bronnen alsnog in het onderzoek naar de oudste Utrechtse kerken geïntegreerd wordt. Over de manier waarop dit kan gebeuren, hebben juist archeologen

waardevolle modellen ontwikkeld en zijn nog maar kort geleden in dit tijdschrift nuttige aanvullende suggesties gedaan.³³

Ook dient ons inziens de bebouwing minder geïsoleerd en afzonderlijk bekeken te worden dan tot nu toe het geval is geweest. Naar onze overtuiging kan alleen bestudering van alle vroege kerkgebouwen te zamen in hun ruimtelijke, chronologische en functionele context, geplaatst in het kader van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen van de tijd waarin ze ontstaan zijn, tot een bevredigend onderzoeksresultaat leiden.

Noten

- 1 Respectievelijk op 5 en 12 september 1992.
- 2 H.L. de Groot, *Traces at Traiectum. An archaeological survey* (z.pl. z.j. [Utrecht 1992]), 13-20.
- 3 C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'Welke kerk van Willibrord: Sint-Maarten of Sint-Salvator?', *Maandblad Oud-Utrecht* 65 (1992), 142-146.
- 4 In een niet-inhoudelijk commentaar bij onze publikatie (t.a.p., 146) heeft De Groot een artikel aangekondigd waarop wij zouden hebben moeten wachten met het naar buiten brengen van onze kanttekeningen. Voor zover ons bekend is dit artikel nog niet verschenen. In de vrijwel letterlijke vertaling van *Traces at Traiectum*, die in de zomer van 1993 onder de titel *Terugblik op Traiectum. Een archeologische schets* (z.pl. z.j. [Utrecht 1993]), is gepubliceerd, is De Groot niet op de problematiek ingegaan. Dit was voor zover wij weten evenmin het geval in de uitlatingen die door hem rond de heropgraving van het fundament van de Heilig-Kruiskapel in de zomer van 1993 in diverse media zijn gedaan.
- 5 Over de positie van Willibrord en Bonifatius recentelijk P.H.D. Leupen, 'Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius', in: P. Bange en A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk* (Nijmegen 1990), 317-327. Zie over Willibrord vooral ook A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achttiende eeuw* (Hilversum 1989).
- 6 De tekst is onder meer uitgegeven door S. Muller Fz. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I* (Utrecht 1920), nr. 42: --- *aeccliam in honore sancti Salvatoris constituens in loco et castello quod dicitur Traiectum. --- fundamenta cuiusdam destructae a paganis ecclesiolae, quam Willibrordus derutam usque ad solum in castello Traiecto repperit, et eam proprio labore a fundamento construxit et in honore sancti Martini consecravat*. Zie ook *Chronographia Johannis de Beke*, uitg. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. serie 143 ('s-Gravenhage 1973), 26 en 28. Een Nederlandse vertaling door P. Bange is te vinden in Weiler, *Willibrords missie*, 212-214.
- 7 De Groot, *Traces at Traiectum*, 20, en *Terugblik op Traiectum*, 19.
- 8 Zie bv. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De dom van Utrecht*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst II, 1ste stuk, 2de aflevering ('s-Gravenhage 1965), 154.
- 9 Aldus De Groot, *Traces at Traiectum*, 20, en *Terugblik op Traiectum*, 19.
- 10 *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, uitg. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, gr. serie 180 ('s-Gravenhage 1982), 12-13, zie ook 7-8. De Latijnse uitgave (*Chronographia*, 15, zie ook 7) heeft: *prope ruinam primordialis ecclesie sancti Thome superedificavit in honore*

- re sancte crucis oratorium, in quo renativi fontis primo consecravat baptisterium.
- 11 Haslinghuis en Peeters. *De dom van Utrecht*, 147.
 - 12 Afgedrukt bij S. Muller Fz., 'De St. Salvatorskerk te Utrecht. Eene Merovingische kathedraal', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 25 (1898), 50-51: *Saepta monasterii condens in litore Rheni in Crucis ac divinae sacravit honore Mariae constituit cathedram sibi contiguaeque proseucham*, en in de prozaversie: *Non procul a ripa Rheni fluminis aedificavit et dedicavit oratorium in honorem Crucis salutiferae et theotocou Mariae Virginis perpetuae*. De bij Muller afgedrukte tekst heeft *theoticos*. Zie ook J.H. Hofman, 'Sint Salvator en Sint Marten te Utrecht', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 25 (1898), 14.
 - 13 Beke, *Croniken*, 19. In het Latijn, *Chronographia*, 25, heet het: *Hic ergo presul egregius divini nominis obsequium ampliare volens, condidit infra civitatem Traiectensem cenobitium canonicorum ecclesiam, oratorio primordiali sancti Salvatoris vicinam et contiguum*. In ons artikel 'Welke kerk van Willibrord?', 144, gingen wij er nog van uit dat de nieuwe kerk van Sint-Salvator in tiende eeuw gebouwd was. In onze aangekondigde uitvoeriger publikatie zullen we deze door Bonifatius gebouwde kerk plaatsen in de context van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen van de tijd van haar ontstaan.
 - 14 *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* I, nr. 106 (944 juli 7): *duobus monasteriis --, unum in honore sancti Martini dedicatum, alterum vero sanctae Dei genitricis omniumque sanctorum*; nr. 200 (1046 mei 22): *duobus scilicet monasteriis, uno quidem in honore sancti Martini dedicato, altero vero sanctae Dei genitricis Mariae omniumque sanctorum*; nr. 306 (1122 mei 26): *duobus monasteriis in Traiecto, uni in honore sancti Martini, alteri in honore sanctae Dei genitricis Mariae omniumque sanctorum dedicato*. Zie over deze schenking C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, *Stichtse Historische Reeks* 9 (z.pl. 1983), 366-369.
 - 15 Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm. 8112. Zie over dit handschrift bv. M. Tangl, *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Selectae* I (Berlijn 1916), VI.
 - 16 Zie *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* I, nr. 42: de uitgave van de *Chronographia* van Beke door Bruch, 26 en 28; en de vertaling van Bange in Weiler, *Willibrords missie*, 212-214.
 - 17 T.a.p., 27 en 29. In de Nederlandse vertaling, 21, staat: *kerken ghesticht, die overste kerke in die ere sante Martijns ende een ander kerke in die ere des heiligen cruces in der stede daert casteel staet dat Utrecht hiet*.
 - 18 Beke, *Croniken*, 77. In de *Chronographia*, 113, luidt het: *Est autem capella primordialis contigua templo sancti Salvatoris, edificata tempore beati Clementis in honore sancte Crucis*.
 - 19 Opgenomen in de *Fontes Egmundenses*, uitg. O. Oppermann, *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap*, 3de serie, nr. 61 (Utrecht 1933), 113-208, ald. 154-155.
 - 20 Haslinghuis en Peeters hebben in 1965 in hun monumentale werk *De dom van Utrecht*, 155, al opgemerkt: 'Niet anders dan een dubbel misverstand is de benaming St. Thomaskapel, omdat hiermee een verkeerd gebouw met een onjuiste naam wordt aangeduid.'
 - 21 In *Traces in Traiectum*, 15, en *Terugblik op Traiectum*, 16, ging De Groot uit van een zaalkerkje met smaller koor, later van een complexer, mogelijk in kruisvorm aangelegd geheel (*Het Utrechts Nieuwsblad* van 18 augustus 1993, p. 9).
 - 22 Zie vorige noot.
 - 23 C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. dr. F.G.L. van der Meer* (Amsterdam en Brussel 1966), 73-126, ald. 90-93 en afb. 8 op blz. 119.
 - 24 Uitgegeven als: C. Peeters, 'Kerk- en kloostergebouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels', in: Bange en Weiler, *Willibrord, zijn wereld en zijn werk*, 361-373, ald. 371. Hij baseerde zich daarbij op de in 1989 verschenen Nijmeegse doctoraalscriptie van M. Vermunt, *De zaalkerk in de Noord Europese kerkarchitectuur tussen 600 en 1300*.
 - 25 A.E. van Giffen, 'Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in december van 1929', in: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht* (Haarlem 1934), 1-19, ald. 18: 'Blijkens de vondsten kan het niet ouder dan de 10de, hoogstens midden 9de eeuw, en niet veel jonger dan ± 1000 zijn.' C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, 'De opgravingen in juni en juli 1933', t.a.p., 35-161, ald. 36-38.
 - 26 C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, 'De opgravingen in juni en juli 1934', t.a.p., 75-161, ald. 79: 'Hebben wij te doen met de fundeeringen van de kerk van Willebrord, of met die van eene door of na Balderik in de tiende eeuw gebouwde kerk? Het laatste lijkt mij voorlopig het waarschijnlijkste, op grond van het onderzoek van de hieronder te vermelden vondsten.' Een aantal verslagen van de opgravingen die destijds in het *Maandblad Oud-Utrecht* zijn verschenen, zijn inmiddels beter toegankelijk via de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, 50-80.
 - 27 A.E. van Giffen, 'Utrecht-Trajectum', in: *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 29-32 (1944-1948), 15-21, ald. 16.
 - 28 Peeters, 'De oudste bisschopskerken', 95, en 100, afb. 2.
 - 29 T.J. Hoekstra, 'De dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk* (Zutphen 1988), 95-108, ald. 100-102.
 - 30 [T.J. Hoekstra], 'De vroege topografie van Utrecht', in M.J. Dolfin e.a., *Utrecht. De huizen binnen de singels*, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, De provincie Utrecht, De gemeente Utrecht, III A ('s-Gravenhage 1989), 3.
 - 31 Hoekstra, 'De vroege topografie', 3; dezelfde, 'De dom van Adelbold II', 96-100; De Groot, *Terugblik op Traiectum*, 14-19.
 - 32 We wijzen in dit verband met name op de hiervóór in noot 12 vermelde artikelen van Muller, 'De St. Salvatorskerk', en van Hofman, 'Sint Salvator en Sint Marten'.
 - 33 P.J.E.M. van Dam, 'Geschiedenis, archeologie en waterbouwkunde', *Bulletin KNOB* 93 (1994), 19-29.

De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk

in de afbeeldingen in de *Monumenta* van Van Buchel en in de Collectie Booth: toetsing en interpretatie aan de hand van opgravingsresultaten*

R.J. Stöver

Dese kerke heeft veel namen also men leest, mer ghem-eenlike is sie ghehieten Oudemunster, dat is lichte daer-om dat die overste kerke van Utrecht onder tiden verma-ket ende vernywet is, mer dese kerke is in horen oude tymmer ghebleven tot nu toe ende niet vernywet.¹

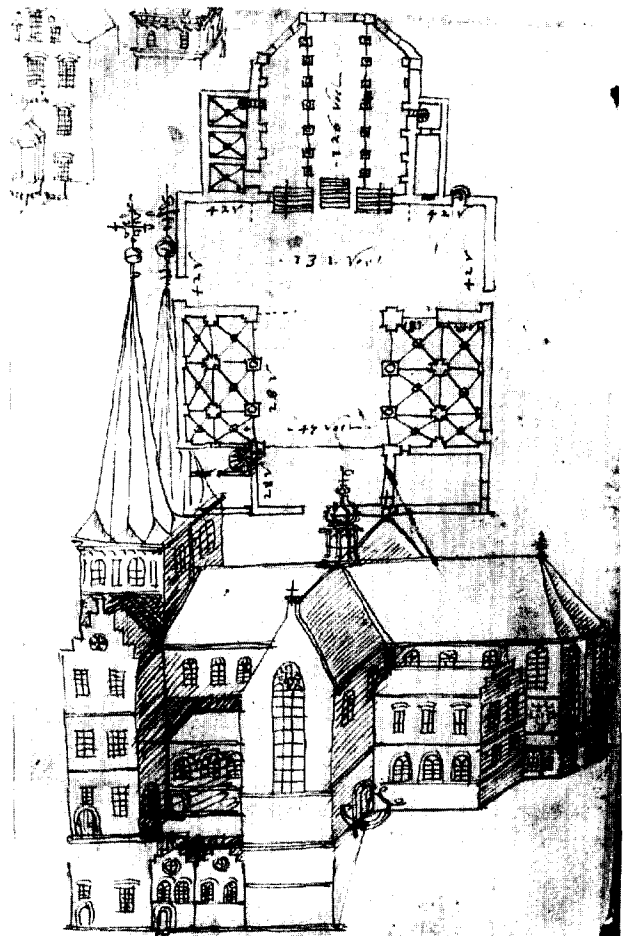
In de Middeleeuwen stonden op de plaats waar de geschiedenis van de stad Utrecht als romeins castellum begon, drie kerken op korte afstand van elkaar bijeen. In het Noorden bevond en bevindt zich thans nog gedeeltelijk de Domkerk. Ten zuiden daarvan bevond zich een veel kleinere kerk, de kapel van het Heilig Kruis. Slechts enkele meters verder in zuidelijke richting stond de Salvator- of Oudmunsterkerk, de kerk die in dit artikel centraal zal staan.²

Tot ver in de zestiende eeuw werd de Salvatorkerk verbouwd en verfraaid. De Reformatie maakte aan dit proces een einde: sterker nog, zij betekende het einde van de kerk. Op 11 november 1587, op Sint-Maartensdag, werd het gebouw voor 12300 guldens verkocht, *in openbaer opslach gemynt*. De sloop van de *onnutte ende ongebruyckelicke kerck* werd kort daarna *mit alle vliet ender neersticheyt* en *mit vele arbeyders* uitgevoerd. Van de kerk bleef op de school na, die ten zuiden van de toren stond, bovengronds niets over.³

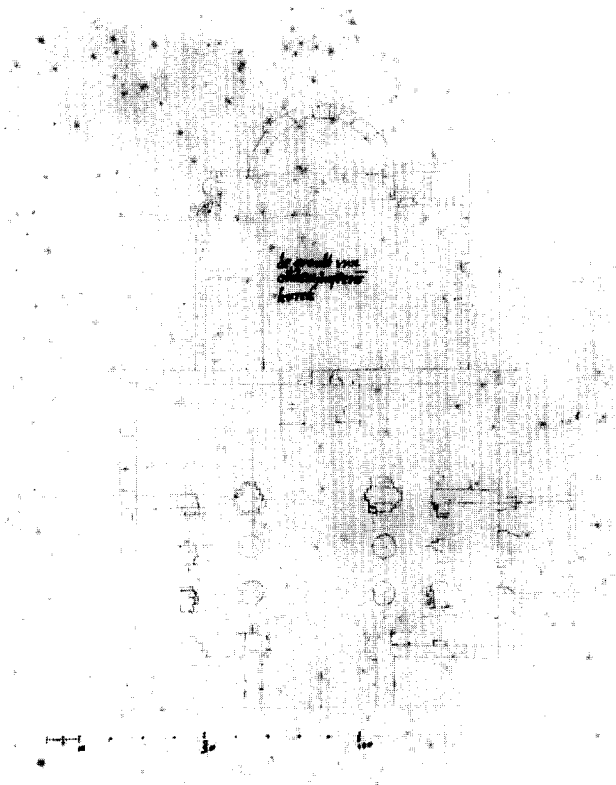
Gelukkig verdween de kerk door de afbraak niet geheel in de vergetelheid. Het gebouw is in schriftelijke en visuele bronnen goed gedocumenteerd. Zo zijn de rekeningen van de kerkfabriek vanaf 1347 grotendeels beschikbaar en zijn er een aantal ordinarii overgeleverd, boeken waarin de gang van zaken tijdens de eredienst werd beschreven (zie ook de bijdrage van drs. E. van Welie in deze aflevering).⁴ Dergelijke schriftelijke bronnen kunnen informatie verschaffen over de ruimtelijke indeling van het gebouw en haar liturgische dispositie. Van het interieur van de kerk bestaat een uitvoerige laat zestiende-eeuwse beschrijving van kanunnik Johannes Mersman.⁵

Kort na de sloop, wellicht nog ten tijde daarvan, werden enkele tekeningen en olieverfpanelen gemaakt van de kerk, zowel van haar grondplan als van haar opstand.⁶ Twee tekeningen in het bijzonder zijn voor dit artikel belangrijk. De eerste is te vinden in de *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa* van Arnold van Buchel (afbeelding 1). Het betreft een pentekening die zowel het grondplan van de kerk als

haar opstand vanuit het zuiden gezien weergeeft. In de nalatenschap van Utrechtse burgemeester Cornelis Booth bevindt zich een potloodschets van het grondplan van de Salvatorkerk (afbeelding 2). In de grondplantekeningen werden getallen genoteerd, die betrekking hebben op de maten van de verschillende bouwdelen van de Salvatorkerk. Deze twee afbeeldingen verschillen zeer van elkaar,

Afb. 1. Pentekening van de opstand en het grondplan van de Salvatorkerk te Utrecht door Arnold van Buchel in *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa*, Rond 1600. Gemeente-Archief Utrecht.

Afb. 2. Potloodschets van het grondplan van de Salvatorkerk. Einde zestiende eeuw. Uit de nalatenschap van Cornelis Booth. Rijksarchief Utrecht.

zodat ze geschikt zijn voor vergelijking. De overige afbeeldingen van de kerk, waaronder de olieverfpanelen, lijken derivaten te zijn, mogelijk van de tekening in de *Monumenta* van Van Buchel of van een nog ouder exemplaar (afbeelding 3).⁷ Deze overige afbeeldingen worden in dit artikel buiten beschouwing gelaten.⁸

De grondplantekening van Van Buchel maakt proportioneel gezien een zeer onnauwkeurige indruk. De verschillende bouwdelen zijn asymmetrisch weergegeven. Zo zijn de aan de zuidzijde van het schip gelegen zijbeuken veel breder getekend dan die aan de noordzijde van de kerk. Ook kloppen de proporties niet met de in de tekening aangegeven maten. De lengtemaat in het koor bij voorbeeld is veel groter dan die van het schip, terwijl de tekening zelf de indruk wekt dat de maten van koor en schip niet erg veel verschillen. De grondplantekening van Van Buchel maakt meer de indruk van een globale schets, die als overzicht dient van de ruimtelijke indeling van de kerk en als kader voor de maten die in de tekening zijn weergegeven. Deze tekening geeft, zoals in het hieronder staande schema te zien is, wel de meeste maten. De tekening toont een zowel in- als uitwendig polyonaal gesloten koor. Gezien de aanwezigheid van zuilen en wandprofilering in de koorruimte zal het crypteniveau wel zijn

weergegeven. Vervolgens is het transept te zien, waarvan de buitenwanden de grootste vlucht van het gebouw aangeven. Op het transept sluit een vijfbeukig schip aan, waarvan de zijbeuken zijn overwelfd met kruisribgewelven. De buitenwanden van de buitenste beuken, die mogelijk als kapellenreeksen moeten worden opgevat, hebben dezelfde vlucht als de wanden van het transept. Tenslotte is er een uit drie cellen opgebouwde westbouw te zien. Het middelste lichaam was aan de buitenzijde van de noordelijke wand van een wenteltrap voorzien. Dit middenlichaam was als toren uitgevoerd, zoals op de opstandtekeningen te zien is.

Veel betere verhoudingen toont de grondplantekening die aanwezig is in de collectie van Cornelis Booth. Details van het interieur zijn veel nauwkeuriger weergegeven, vooral wat betreft de wandprofilering. Toch gaat het ook hier om een tamelijk ruwe schets, niet om een ingemeten tekening. De westelijke vieringpijlers bij voorbeeld hebben een onderling sterk verschillende profilering. De tekenaar lijkt het een en ander al schetsend te hebben willen verbeteren. Deze tekening geeft slechts twee maten, te weten de lengte van het koor en de breedte van het schip. Te zien zijn het door annexen geflankeerde hoogkoor, dat wordt gesloten door een zowel aan de binnen- als aan de buitenkant halfrond uitgevoerde absis. Vervolgens is het transept te zien, met daarin de trappen naar hoogkoor en crypte. Ook op deze tekening zijn ter hoogte van het schip vijf beuken te zien. Alleen de zijbeuken direct aan weerszijden van het middenschip lijken, gezien de wandprofilering, overwelfd te zijn geweest. De buitenste beuken hebben deze wandprofilering in tegenstelling tot dezelfde bouwdelen op de tekening van Van Buchel niet. Deze ruimtes zijn dus niet in traveeën onderverdeeld en lijken geen overwelfing te hebben. Verder naar het westen is ook op de tekening in de collectie Booth een driebellige westbouw te zien. Een wenteltrap zoals in de tekening van Van Buchel is weergegeven ontbreekt hier.

Afb. 3. Anoniem olieverfpaneel voorstellende de opstand en het grondplan van de Salvatorkerk. Rond 1600. Bovenhelft is een latere restauratie. Centraal Museum Utrecht.

In dit artikel zullen de in de hierboven globaal omschreven tekeningen aangegeven maten worden getoetst aan een andere belangrijke bron die bij het onderzoek aan de Salvatorkerk wordt gebruikt, namelijk de resultaten van de archeologisch opgravingen die in de jaren dertig werden uitgevoerd door de archeologen C.W. Vollgraff, G. van Hoorn en A.E. van Giffen (afbeelding 4). Op het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum in Utrecht (ABC) bevindt zich het grootste deel van de situatietekeningen die tijdens het onderzoek werden gemaakt, alsmede de persoonlijke aantekeningen van de archeologen en de zogenaamde vondstenboekjes, waarin mobiele vondsten werden genoteerd.⁹ De opgravingsresultaten geven, omdat ze als enige bron het kerkgebouw zelf betreffen, de meest betrouwbare informatie omtrent de maatvoering van de Salvatorkerk. Het zo nauwkeurig mogelijk bepalen van de maten van de kerk is van groot belang voor de 'papierreconstructie' van de kerk.

De bestudering van de maten van de kerk bleek ook belangrijke aanwijzingen te verschaffen over eerdere bouw-

fasen van de kerk, naar mijn idee zelfs over de eerste. Ook op deze mogelijk eerste bouwfase zal ik nog kort ingaan. Dit met het oog op de jongste conclusies van Raphaël Rijntjes omtrent de Heilig Kruiskapel, waarvan delen in de zomer van vorig jaar werden heropgegraven. Gezien het feit dat het onderzoek aan de Salvatorkerk nog in volle gang is, wil ik er met enige nadruk op wijzen dat deze bijdrage een voorlopig karakter heeft.

In het onderstaande schema zijn alle maten weergegeven, die door de tekeningen of door het archeologische onderzoek zijn overgeleverd. In de eerste kolom zijn de maten vermeld, zoals ze zijn te vinden op de grondplantekening van de Salvatorkerk in de *Monumenta* van Van Buchel. Deze tekening geeft, zoals gezegd, de meeste informatie. De tweede kolom geeft de maten weer zoals ze zijn te zien op de grondplanchets van de kerk in de collectie Booth. De derde kolom geeft maten weer die werden afgeleid uit het archeologisch onderzoek op het Domplein in de jaren dertig.

Bouwdeel	Buchel	Booth	Opgravingen
lengte koor buitenwerks	M.N.	M.N.	±22 meter
lengte koor binnenwerks	126 voet	61 voet	M.N.
totale breedte koorpartij	M.N.	M.N.	±19 meter
breedte hoogkoor	M.N.	M.N.	>9.5 meter
lengte transept	131 voet	M.N.	31.25 meter
lengte transeptarm	42 voet	M.N.	M.N.
breedte transept	42 voet	M.N.	M.N.
lengte schip	28 voet	M.N.	M.N.
breedte schip	47 voet	32 voet	<10 meter
breedte zijbeuk zuidzijde	18 voet	M.N.	M.N.
breedte buitenste beuk zuidzijde	21 voet	M.N.	M.N.
breedte westbouw	M.N.	M.N.	M.N.
lengte westbouw	28 voet	M.N.	M.N.

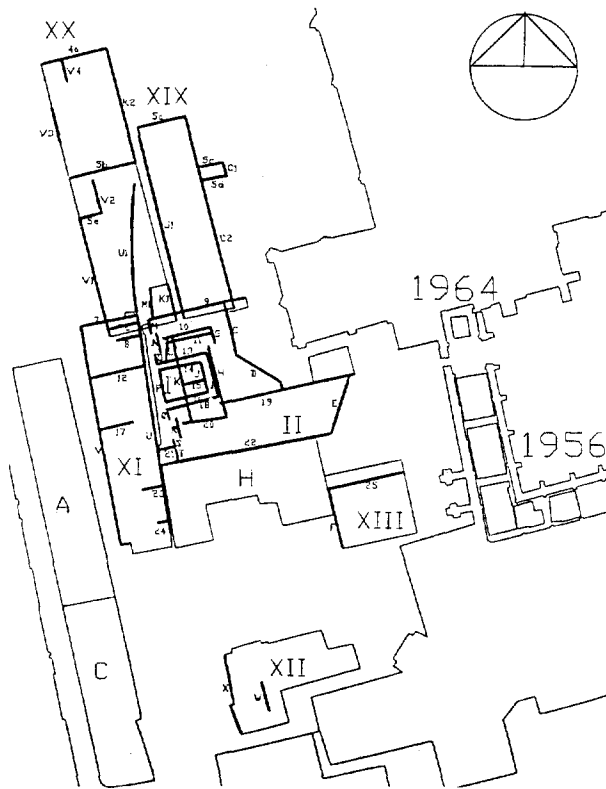
M.N. = Maat onbekend (Mensura Nescio)

Helaas zijn niet alle maten van de Salvatorkerk bekend geworden door het onderzoek op het Domplein. Het betreft slechts de maten van het oostelijk deel van de kerk, dat wil zeggen van de koorpartij en het transept. De resten van de meer westelijke delen van de kerk, mogelijk het schip en het westbouw, waren voor de archeologen vanwege bestaande bebouwing op die plaats niet bereikbaar.

De maten die bekend zijn door het archeologisch onderzoek, zijn over het algemeen over de muurrestanten van het voormalige kerkgebouw, dus buitenwerks gemeten. De maten die in de tekeningen staan vermeld zullen daarentegen, gezien de weergave van veel interieurdetails

zoals trappen, zuilen, wandprofilering, en dergelijke wel betrekking hebben op het inwendige van de kerk.

Men dient zich te realiseren dat de in de tekeningen weergegeven maten van de Salvatorkerk geen absolute maten zijn. Dat kan ook niet anders: in de periode waarin de tekeningen tot stand kwamen, rond de wisseling van de zestiende naar de zeventiende eeuw, zullen andere voetmaten zijn toegepast dan tijdens de bouwperiodes van de verschillende onderdelen van de kerk. In de tekening van Van Buchel zijn, zoals hieronder zal blijken, een aantal maten niet daadwerkelijk opgemeten, maar op rekenkundige wijze verkregen. Ook hebben we geen idee van eventuele afrondingen van maten op hele getallen, noch

Afb. 4. Overzicht van de putten op het Domplein. In: L.R.P. Ozinga e.a., *Het Romeinse Castellum te Utrecht* (Utrecht 1989) p. 40, afb. 14.

van de plaatsen in de kerk van waaruit de metingen plaatsvonden.

Ook de interpretatie van de door de archeologen aangetroffen maten bleek hier en daar niet correct te zijn, en zeker niet nauwkeurig. Alle gegevens dienden dus gecontroleerd en gecorrigeerd te worden. Daarbij waren wij afhankelijk van de opgravingstekeningen. Hoe nauwkeurig deze tekeningen zijn is niet helemaal duidelijk. Met betrekking tot de Kruiskapel is er discrepantie tussen de tekeningen behorende bij het onderzoek in de jaren dertig en hetgeen er in de zomer van vorig tijdens de heropgraving werd aangetroffen. Zo bleken de muren van het koor een kromming te vertonen, die op de tekeningen niet was weergegeven.¹⁰ De tekeningen die op de Salvatorkerk en de Kruiskapel betrekking hebben, werden bovendien gedigitaliseerd, waarbij, zoals bij elke vorm van kopiëren, kleine fouten werden gemaakt. Grotere afwijkingen werden veroorzaakt bij het plaatsen van de gedigitaliseerde tekeningen in het grondplan van het Domplein (afbeelding 5).

Het is erg moeilijk gebleken de putten exact op de juiste plaats te deponeren.¹¹ Een en ander heeft tot gevolg dat de onderhavige reconstructie van de maatvoering van het kerkgebouw slechts een globaal en voorlopig karakter heeft. De afwijkingen bedragen overigens meestal niet meer dan enkele decimeters. Desalniettemin is een reconstructie van de authentieke maatsystemen van de verschillende bouwdelen, zoals Konrad Hecht dat bijvoorbeeld voor de Sylvesterkapel in Goldbach heeft gedaan, onbegonnen werk.¹²

De in de tekeningen toegepaste voetmaten

In het bovenstaande schema lijken de tekeningen in de *Monumenta* en in de collectie Booth voor overeenkomstige bouwdelen verschillende maten te geven. Op het eerste gezicht zijn de verschillen nogal groot. Op de tekening in het werk van Van Buchel is bijvoorbeeld de breedte van het schip 47 voet. De tekening uit de collectie Booth houdt het voor dezelfde maat op 32 voet. Om de in de tekeningen genoemde maten te kunnen interpreteren moet men zich in de eerste plaats afvragen welke voetmaat de vervaardigers van de tekeningen kunnen hebben gebruikt. In zijn aantekeningen en beschouwingen omtrent de Salvatorkerk neemt G.G. Calkoen aan dat bij de vervaardiging van de tekening in de *Monumenta* de Utrechtse stadsvoet van 0.268 meter werd toegepast.¹³ Inderdaad was de toepassing van deze eenheid in de stad Utrecht gebruikelijk tot in de negentiende eeuw. Hij werd gebruikt in het burgerlijk bedrijf. Een andere mogelijkheid zou de toepassing van de Utrechtse landvoet kunnen zijn, die een lengte had van 0.376 meter. Deze eenheid werd eveneens zeer lang gebruikt. De maat vond zijn toepassing in het bedrijf der landmeters, en diende voor het inmeten van percelen en dergelijke.¹⁴

Het archeologisch onderzoek in de jaren dertig door Vollgraff en Van Hoorn verschaft ons de maten van het oostelijke deel van de kerk (afbeelding 5). De lengte van het dwarsschip is bekend, de lengte van het hoogkoor is ongeveer bekend. Juist de maat van het laatstgenoemde bouwdeel zou een aanknopingspunt kunnen zijn bij het achterhalen van de op de tekeningen toegepaste voetmaat. De lengte van het hoogkoor is namelijk de enige maat die ons zowel door het archeologisch onderzoek als door de beide tekeningen wordt overgeleverd. Omrekening van de voetmaat die in de tekeningen staat aangegeven naar de in de jaren dertig aangetroffen maat in meters is dus mogelijk.

Er doen zich echter complicaties voor bij de interpretatie van de gegevens die de opgravingen hebben opgeleverd. De interpretatie van de vondsten door de archeologen dient namelijk gecorrigeerd te worden. In de opgravingsverslagen zeggen Vollgraff en Van Hoorn dat het koor buitenwerks gemeten een lengte van ongeveer 22 meter moet hebben gehad.¹⁵ De archeologen waren namelijk op de oostelijke grens van de koorpartij gestoten, te

weten de absis van het hoogkoor (afbeelding 5: E). De westelijke begrenzing van het koor echter, hebben zij niet onderkend. De lokatie van de westelijke begrenzing meende men namelijk te kunnen schatten op grond van vondsten in het voormalige transept van de kerk.

In de noordelijke helft van de opgravingsleuven A en C (afbeeldingen 4 en 5), die men in 1933 en 1934 had gegraven om de volledige lengte van het voormalige transept van de Sint-Salvatorkerk te kunnen bepalen, op de plaats waar resten van de noordelijke transeptarm van de Sint-Salvatorkerk lagen, meende men het fundament gevonden te hebben van een van de westelijke vieringpijlers en de westelijke wand van de noordelijke transeptarm (afbeelding 5: L).¹⁶ Dit muurwerk behoort echter toe aan oudere bouwfase, die in dit artikel verder buiten beschouwing wordt gelaten. Even ten oosten, aan het zuidelijk uiteinde van dit fundament, trof men een bakstenen piramidevormig fundament op vierkante grondslag aan (afbeelding 5: D). Op circa 10 meter afstand in zuidelijke richting trof men nog een dergelijk fundament aan (afbeelding 5: D¹). Beide fundamente lagen op gelijke afstand van respectievelijk de noordelijke en de zuidelijke sluitwand van het dwarsschip, waarvan de fundamente waren aangetroffen (afbeelding 5: A en B). Tussen deze piramidale fundamente vond men nog twee kleinere fundamente (afbeelding 5: D²). De onderlinge afstand tussen deze laatste kleinere fundamente was circa 1,5 meter, terwijl de afstand van deze fundamente tot het meest dichtbijzijnde piramidevormige fundament ongeveer 3 meter bedroeg.

Door hun veronderstelling de basis van de zuidwestelijke vieringpijler te hebben gevonden, gingen Vollgraff en Van Hoorn er vanuit dat de piramidale fundamente de bases voor sokkels moeten zijn geweest, waarop, bij de westelijke vieringpijlers, beelden hadden gestaan, zoals in de hierboven reeds genoemde beschrijving van Johannes Mersman wordt gezegd. De twee lichtere fundamente dienden volgens de archeologen als bases voor de bij de beelden behorende kandelaars.¹⁷

Door deze vondstinterpretatie kwamen Vollgraff en Van Hoorn tot een onjuiste westgrens van het koor. De voornoemde piramidale fundamente en hun kleinere soortgenoten waren beslist niet bedoeld als bases voor de beelden en bijbehorende kandelaars. Ze zouden daarvoor overdreven zwaar zijn. Het ligt meer voor de hand, dat het de fundamente waren van het vanaf 1421 gebouwde doxaal, dat zowel in de kerkfabrieksrekeningen als door Mersman wordt genoemd, en dat de scheiding vormde tussen het hoogkoor en het transept.¹⁸ Dit doxaal werd gedragen door zes zuilen. Van vier zuilen werden de fundamente door Vollgraff en Van Hoorn teruggevonden. De piramidale fundamente hebben vrijwel zeker de hoekpijlers of -zuilen gedragen en waren daarom zwaarder uitgevoerd. De twee ontbrekende fundamente zullen bij de sloop van de kerk wel zijn geruimd. Fundamentresten van doxalen worden na de afbraak van het doxaal zelf wel va-

ker in situ gelaten. In 1988 werd bij de restauratie van de voormalige kapittelkerk van Sint-Maarten in Emmerik soortgelijke bases teruggevonden.¹⁹

Deze nieuwe interpretatie van de vondsten in het voormalige transept heeft consequenties voor de bepaling van de ligging van de westelijke afsluiting van het hoogkoor en daarmee ook voor zowel de inwendige als de buitenwerkse lengte van dit bouwdeel. De ligging van deze afsluiting schuift door de identificatie en de meer exacte plaatsbepaling van de fundamente een stuk naar het westen op. Immers, de fundamente stonden niet aan de westzijde van het dwarsschip bij de vieringpijlers, maar aan de oostzijde, in de buurt van de twee oostelijke vieringpijlers. Resten van de oostelijke wand van de noordelijke transeptarm werden in 1938 blootgelegd door Van Giffen in put XI (afbeelding 5: F). Inderdaad bleek toen dat het koor van de kerk een buitenwerks gemeten lengte kan hebben gehad van ongeveer 24 meter.²⁰

Nu de inwendige lengte van het koor bij benadering is bepaald wordt het mogelijk om vast te stellen welke voetmaat op de grondplanteekeningen werd toegepast. Als de 61 voet die uit de grondplantekening in de collectie Booth wordt vermenigvuldigd met de Utrechtse landvoet uitgedrukt in meters (0,376 meter) dan is de uitkomst bijna 23 meter, een maat die nagenoeg overeenkomt met de hierboven vastgestelde lengte van het koor.

Bij de berekening van de lengte van het koor volgens de maat die de tekening van Van Buchel opgeeft, doet zich een complicatie voor. Vermenigvuldigt men namelijk de hier aangegeven 126 voet met de Utrechtse landvoet uitgedrukt in meters, dan is het resultaat een reusachtige lengte van ruim 47 meter. Dezelfde berekening, maar dan met de Utrechtse stadsvoet (0,268 meter), zoals Calkoen voorstelde, leidt eveneens tot een lengte die niet in overeenstemming is met de hierboven vastgestelde lengte van rond 23 meter. Het hoogkoor zou dan bijna 34 meter lang zijn geweest. Het is echter mogelijk dat de maker van de tekening bij het meten van het koor ook de kruising heeft meegerekend, hetgeen men zou kunnen afleiden uit het feit dat de kruising van de Sint-Salvatorkerk in deze tekening is gemarkeerd. Als de lengte van de kruising en het hoogkoor bij elkaar werden opgeteld, dan dient men de breedtemaat die voor het transept wordt opgegeven, 42 voet, van de aangegeven 126 voet af te trekken. Aldus blijft er 84 voet over en met dit getal kan de rekensom opnieuw gemaakt worden, met als gevolg een uitkomst van 22,5 meter. Mijns inziens is dit ook een zeer bevredigend resultaat.

Uit het bovenstaande kan men concluderen dat de tekenaars ieder een eigen voetmaat hebben toegepast bij het vervaardigen van de tekeningen van de Salvatorkerk. De tekening in het werk van Van Buchel geeft de maten in Utrechtse stadsvoet weer, terwijl de tekening in de collectie Booth ze in Utrechtse landvoet weergeeft.

Deze conclusie kan verder worden onderbouwd. Beide tekeningen geven immers ook de breedtemaat van het

schip aan. Vermenigvuldigt men de in de tekening van Van Buchel genoemde maat van 47 voet met de Utrechtse stadsvoot, dan verkrijgt men een uitkomst van 12.6 meter. Doet men hetzelfde met de 32 voet op de tekening uit de collectie Booth, maar dan met de Utrechtse landvoot, dan luidt de uitkomst eveneens ruim 12 meter. Ook uit deze berekeningen blijkt dus dat de verschillen tussen de maten op de tekeningen tot op enkele decimeters na worden opgeheven als de maten op de tekening vanuit verschillende voetmaten naar meters worden omgerekend. De tekeningen maken niet de indruk erg nauwkeurig te zijn. Wellicht is dit een verklaring voor de verschillen. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat bij het meten van de kerk van verschillende meetpunten werd uitgegaan.

De maten van de verschillende bouwdelen van Oost naar West: de koorpartij

Het hoogkoor moet, zoals hierboven is vastgesteld, binnenwerks gemeten circa 23 meter lang zijn geweest. De breedte van het hoogkoor wordt niet overgeleverd door de tekeningen. Uit de opgravingsverslagen blijkt evenwel dat de breedte van het hoogkoor tussen de 9 en 9.5 meter moet hebben bedragen. Men had immers een deel van het halfronde absisfundament gevonden (afbeelding 5: E). Zodoende was de kromming van het muurwerk bekend waardoor het mogelijk was de omtrek van de absis te berekenen en daarmee de breedte van het hoogkoor.²¹ De juistheid van deze breedtemaat wordt ondersteund door het feit dat hierboven genoemde piramidale hoekfondamenten van het doxaal een onderlinge afstand van ruim 10 meter hadden (afbeelding 5: D en D'). De wangen van het doxaal moeten zijn uitgekomen op de oostelijke wand van het transept, aan weerszijde van de grote boogopening naar het hoogkoor.

Zowel de vervaardiger van de tekening in het werk van Van Buchel als die van de tekening in de collectie van Booth hebben een breedtemaat van het koor achterwege gelaten. Zij gingen er kennelijk van uit dat het koor even breed was als het schip, hetgeen ook gebruikelijk is. In werkelijkheid was het koor zo'n 3,5 meter smaller dan het schip.

De vaststelling van lengte en breedte van het hoogkoor van respectievelijk circa 23 en maximaal 9.5 meter, binnenwerks gemeten, kan nog op andere wijze worden onderbouwd. De crypte, die zich onder het gehele vloeroppervlak van het hoogkoor bevond, moet ongeveer dezelfde lengte- en breedtemaat hebben gehad als het hoogkoor zelf.²² Op de tekening in de *Monumenta* van Van Buchel worden twee reeksen van zeven zuilen aangegeven, die de ruimte van de crypte in de lengterichting in drie beuken verdeelde. Uit het getal der zuilen blijkt dat de crypte in oost-west richting acht traveeën had. Bij een lengte van rond 23 meter, moeten de intercolumnia, afhankelijk van de dikte van de zuilen die de gewelven droegen, in lengterichting tussen de 2.30 meter en de 2.60 meter hebben be-

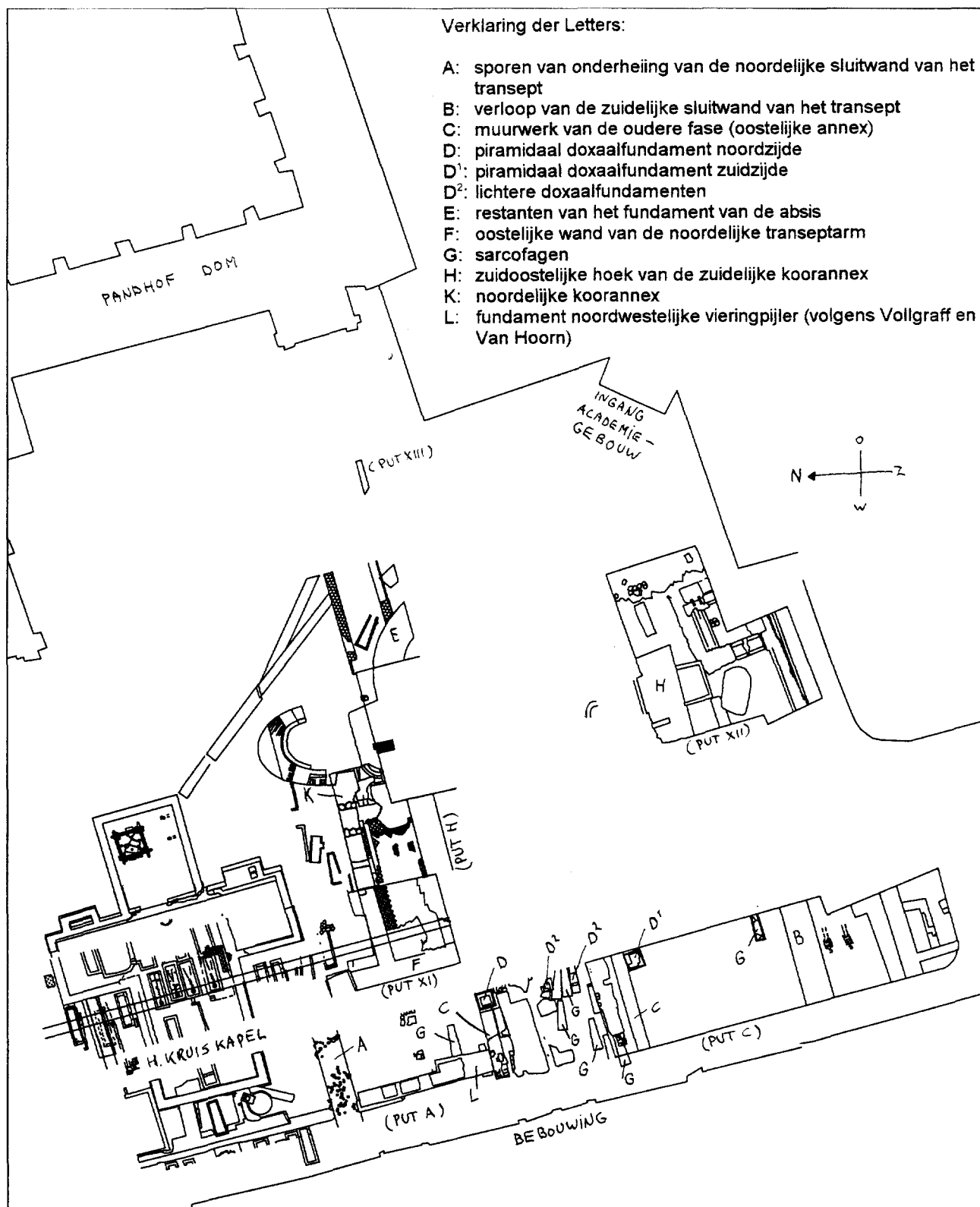
dragen. De crypte was zoals gezegd door de twee reeksen van zeven zuilen in drie beuken gedeeld. Bij een breedte van het hoogkoor van ten hoogste 9.5 meter, moet de crypte onder andere in verband met de wandprofieling vanwege de opvang van graten en de eventuele gordelbogen van het cryptegewelf iets smaller zijn geweest. Over het algemeen is het muurwerk op crypteniveau ook wat zwaarder uitgevoerd dan de koormuren. De wanden van de crypte dragen immers niet alleen een groot deel van de crypte-overwelling, maar ook verdere opstand van het koor. De breedte van de crypte van de Salvatorkerk kan derhalve niet veel meer dan 8.5 meter hebben bedragen. In de dwarsrichting zou er bij deze breedtemaat eveneens sprake zijn van intercolumnia van 2.30 tot 2.60 meter. De gewelfvakken in de crypte zouden dan een kwadratisch of bijna kwadratisch grondvlak hebben gehad, hetgeen zeer gebruikelijk is.

Over de maten van de annexen aan weerszijde van het koor zeggen de grondplanteekeningen van Van Buchel en Booth niets. Maar ook hier bieden de opgravingsresultaten uitkomst. De noordelijke annex werd volledig uitgegraven (afbeelding 5: K). Deze strekte zich vanaf de oostelijke muur van de noordelijke transeptarm naar het oosten uit tot aan de aanzet van de absis. De annex was volgens de situatietekeningen van de archeologen, circa 18 meter lang en nergens breder dan 4,4 meter buitenwerks. Aan het oostelijke uiteinde van de annex is een insnoering te zien. De annex is hier buitenwerks gemeten slechts 2 meter breed. Dit gedeelte van de annex strekt zich verder naar het Oosten uit over een lengte van ongeveer 3.7 meter.

Ook voor de annex aan de zuidzijde van het hoogkoor bieden de tekeningen geen gegevens met betrekking maten. Opgravingsgegevens zijn eveneens schaars, omdat in 1938 van dit bouwdeel alleen de zuidoostelijke hoek werd ontgraven (afbeelding 5: H). Wel zijn lengte en breedte van dit bouwdeel door het blootleggen van deze hoek bekend: de lengte bedroeg circa 14,5 meter, de breedte circa 6,5 meter.

Het transept

De lengtemaat van het dwarsschip is bekend uit opgravingsresultaten. De plaats van de noordelijke en de zuidelijke sluitwand van het transept kon bepaald worden, omdat men van het fundament van deze sluitwanden de onderheing met korte houten palen aantrof (afbeelding 5: A en B). Ook de tekening van Van Buchel geeft een lengtemaat voor dit bouwdeel, in tegenstelling tot de tekening in de collectie Booth. Voor de volledige lengte van het transept wordt in de tekening in de *Monumenta* van Van Buchel 131 voet aangegeven. Voor de breedte geeft de tekening 42 voet aan, hetgeen gelijk is aan 11.25 meter. De oostelijke wanden van het transept aan weerszijden van de opening naar het koor, waren volgens de tekening eveneens ieder 42 voet lang. Omrekening van de totale

Afb. 5. De resten van de Salvatorkerk op het Domplein. Links de vrijwel volledig uitgegraven Heilig-Kruiskapel. Computerplot van de op het Domplein gesitueerde putten. Met dank aan het ABC. (Een interpretatie van het w. deel is ook te vinden bij De Groot, afb. 10.)

lengte van het dwarsschip naar meters volgens de stadsvoet heeft als resultaat een afstand van ruim 35 meter. Dit moet een binnenwerkse maat voorstellen. Volgens de opgravingsresultaten had het dwarsschip daarentegen een buitenwerks gemeten lengte van slechts 31.25 meter. De zojuist genoemde onderheijng met houten palen had een breedte van ongeveer 1.80 meter breed. De inwendige lengte van het transept kan bijgevolg nooit meer dan 29 meter hebben bedragen. Hier bestaat dus een flink verschil tussen de opgravingsresultaten en de tekening in de *Monumenta*, van minstens 6 meter. Dit verschil is echter te verklaren door de 131 voet in de tekening van Van Buchel als een op rekenkundige wijze tot stand gekomen waarde te beschouwen.

De tekenaar lijkt de armen van het dwarsschip als kwadraten met een zijde van 42 voet te hebben gezien. Daarom nam hij aan, aangezien hij de breedte van het dwarsschip kende, dat ook de oostelijke wanden van de transeptarmen een lengte hadden van 42 voet. Deze kwadraten, die de transeptarmen vormden, zouden aan weerszijden van het vieringkwadraat hebben gelegen, inderdaad de gebruikelijk opbouw van het grondplan van een dwarsschip. Voor het vieringkwadraat heeft de tekenaar de 47 voets breedtemaat van het schip gebruikt, in zijn ogen de breedtemaat van de complete hoofdas van de kerk, westbouw, schip en koor. Vervolgens heeft hij de maten in de lengterichting van het dwarsschip bij elkaar opgeteld: 42 voet + 47 voet + 42 voet heeft de in de tekening voor de transeptlengte weergegeven 131 voet als resultaat. De tekenaar heeft niet geweten dat het koor aanmerkelijk smaller was dan het schip. Had hij de breedtemaat van het koor gebruikt als uitgangspunt voor de viering, dan was hij veel beter op de werkelijke lengtemaat van het transept uitgekomen: de som van de breedte van het koor van ten hoogste 9.5 meter en de beide transeptarmen van 11.25 (42 voet) elk is ten hoogste 31.90 meter, een waarde die veel dichterbij de tijdens de opgravingen aangetroffen (buitenwerks gemeten) lengtemaat van het transept van 31.25 meter uitkomt. Ik kom hierop nog terug.

De maten van het schip

De breedtemaat van het schip is ons bekend van de grondplantekeningen van Van Buchel en in de collectie Booth. Deze maten werden hierboven reeds uitvoerig behandeld. De tekening uit het werk van Van Buchel geeft ook de lengte van het schip aan.

Tijdens de opgravingen in de jaren dertig kwamen Vollgraff en Van Hoorn tot de conclusie dat het schip minder dan 10 meter breed moet zijn geweest. Men baseerde dit vermoeden op de vondst in de viering van de twee hierboven behandelde piramidale fundamenteën, die door de archeologen bij de grondvesten werden aangetroffen, waarvan zij dachten dat ze van de westelijke vieringpijlers waren. Aangezien de onderlinge afstand tussen de fundamenteën

ongeveer 10 meter was, kon het schip niet breder zijn, aldus Vollgraff en Van Hoorn. Feitelijk lagen de fundamenteën in de oostelijke helft van het transept en dienden zij als bases voor de hoekpijlers of -zuilen van het doxaal, dat zich voor het hoogkoor verhief.

De breedtemaat van het schip van de Salvatorkerk is dus niet bekend geworden uit het archeologisch onderzoek. Aangezien de maten in de tekeningen tot dusver goed in overeenstemming zijn te brengen met de maten van de kerk die wel tijdens de opgravingen werden aangetroffen, meen ik me ook te kunnen houden aan de maten die de tekeningen in het werk van Van Buchel en in de collectie Booth voor de breedte van het schip geven, respectievelijk 47 stadsvoet en 32 landvoet, hetgeen voor beide maten, zoals hierboven werd gedemonstreerd, neerkomt op ruim 12 meter. Het schip was, zoals gezegd, belangrijk breder dan het hoogkoor.

De tekening in het werk van Van Buchel geeft als enige een lengtemaat voor het schip op. Het schip was met zijn elk uit slechts drie boogstellingen bestaande arcaden zeer kort, slechts 28 stadsvoet, hetgeen neerkomt op niet meer dan 7.5 meter. Dit is een bijzondere verhouding; de breedtemaat van het schip was aanzienlijk groter dan de lengtemaat.

Vanwege deze buitengewone proporties heeft men in eerdere studies aangenomen, dat de aangegeven 28 stadsvoet slechts gold voor één intercolumnium.²³ Omdat het schip drie intercolumnia telde, zou het schip dan een totale lengte hebben gehad van meer dan 22.5 meter. De consequentie van deze aanname is dat de intercolumnia 7.5 meter breed zouden zijn geweest. Deze opmerkelijke breedte zou nog denkbaar zijn, als men uit zou gaan van een tussenruimte tussen de pijlers en zuilen, die onderverdeeld werd door kleinere zuilstellingen, bij voorbeeld in het zogenaamde stelsel met *übergreifende* en *übergriffene* bogen.²⁴ Iets dergelijks is echter niet te zien op de tekening in het werk van Van Buchel en ook niet in de tekening in de collectie Booth. Bovendien zou de westbouw van de kerk bij een lengtemaat van het schip van 22.5 meter in de latere bisschopshof terecht komen. Een dergelijke lengte is dus onmogelijk.

Het is zeer de vraag hoe de maat voor de lengte van het schip in de tekening van Van Buchel werd genomen. Zijn in de 28 voet de westelijke vieringpijlers, respectievelijk de westelijke pijlers van het schip inbegrepen? Of heeft van men de afstand gemeten *tussen* deze pijlers? In het laatste geval zou het schip dan in werkelijkheid wat langer zijn geweest dan de aangegeven 28 voet, omdat de pijlers aan de west- en oostzijde van het schip dan niet in de meting betrokken werden. Zo zou men naar mijn mening een aantal voeten bij de aangegeven 28 voet op kunnen tellen. Langer dan 10 meter zal het schip van de Salvatorkerk niet zijn geweest en dat is nog altijd extreem kort, zeker in verhouding tot de breedte. Het grondvlak van dit bouwdeel benaderde door deze maten het kwadraat.

Zijbeuken en zijkapellen

De veronderstelling van de tekenaar dat het transept uit twee kwadraten van 42 voet bestond, aan weerszijden van een middenvak dat dezelfde breedte had als het schip (47 voet), had consequenties voor zijn bepaling van de maten van de zijbeuken en zijkapellen, zoals die in de tekening in de *Monumenta* staan aangegeven. Ook deze maten werden niet daadwerkelijk opgemeten, maar afgeleid van de berekende maten van de transeptarmen. De zuidelijke zijbeuk van het schip zou volgens de tekening een breedte van 18 voet hebben gehad, hetgeen vanuit de Utrechtse stadsvoet naar meters omgerekend resulteert in een afstand van 4.8 meter. De breedte van de zijkapellen die aan de zijbeuken grenzen zou 21 voet hebben bedragen, hetgeen neerkomt op 5.6 meter. De som van 18 en 21 voet is 39 voet. Telt men daarbij nog 3 voet, de dikte van de muur tussen zijbeuk en kapel, dan komt men uit op 42 voet, een getal dat overeenkomt met de door de tekenaar veronderstelde maat van de oostelijke muren van de transeptarmen. De westelijke wanden van het transept kunnen, omdat het schip 47 voet breed was, bij een werkelijke transeptlengte van ongeveer 106 voet (± 28 meter), nooit veel langer zijn geweest dan 28 tot 29 voet.

Hierboven werd al geconstateerd dat de lengtemaat van het schip (28 voet), niet als de maat per intercolumnium kan worden opgevat. De maat geldt voor de afstand tussen de westelijke pijler en de vieringpijler. Op de tekening van Van Buchel zijn in de zijbeuken drie gewelfvakken getekend. Dit geldt ook voor de tekening uit de collectie Booth, waar de gewelfgraten of ribben weliswaar niet werden weergegeven, maar waar de indeling in traveeën opvalt door de profilering van de wanden van de zijbeuk. Aangezien de zijbeuken even lang zijn als het schip en het aantal traveeën overeen komt met het aantal intercolumnia van de schiparcade, moet de lengtemaat die voor het schip staat aangegeven, als men de langszijde van de zijbeuktravee wil berekenen, door 3 worden gedeeld. Dit geeft als resultaat 9.3 voet, hetgeen neerkomt op ongeveer 2.5 meter. Zouden de zijbeuktraveeën de in Van Buchels tekening weergegeven breedte van 18 voet (4.8 meter) hebben gehad, dan ontstaan er zijbeuken met zeer merkwaardige proporties. De lengte van de complete, uit drie traveeën bestaande zijbeuk, zou kleiner zijn dan de diepte. Afgezien van deze vreemde proporties zou er door de grote diepte van de zijbeuken geen plaats meer zijn voor zijkapellen. Deze kapellen bleven immers volgens het grondplan binnen de vlucht van het transept.

Logischer zou het zijn om de zijbeuktraveeën als gebruikelijk kwadraten te beschouwen die werden afgeleid van de maten van de intercolumnia van de schiparcade. Die bedroeg ongeveer 9.3 voet. De breedte van een zijbeuktravee zou derhalve ook 9.3 voet zijn geweest.

Voor de scheidingswand tussen zijbeuk en kapel en de kapel zelf blijft dan nog 18.7 voet (± 5 meter) over. De muur tussen zijbeuk en kapel kan best een dikte hebben

gehad van 3 voet (0.8 meter), zodat er voor de kapel en haar buitenmuur (ook geschat op zo'n 0.8 meter) zelf uiteindelijk ongeveer 15 stadsvoet overbleef, hetgeen gelijk staat aan ongeveer 3.4 meter. Een kapeltravee, zoals op de tekening van Van Buchel is weergegeven, was aan de lange zijde dus 15 voet en aan de korte 9.3 voet, oftewel 2.5 bij 4 meter. De tekening in de collectie van Booth geeft ter hoogte van de kapellen geen wandprofilering weer die kan wijzen op een indeling in traveeën. Hier is de kapel als één langwerpige ruimte getekend. Zou de kapel inderdaad het bij Booth getoonde interieur hebben gehad, dan was de lengte rond 7.5 meter en de breedte circa 3.4 meter.

De westbouw

Het centrale deel van de westbouw op de tekening in de *Monumenta* van Van Buchel is even diep als het schip. Ook de breedte komt overeen met de maat die voor het schip wordt opgegeven. In meters uitgedrukt was het middeendeel van de westbouw dus ruim 12 meter breed en ongeveer 7.5 meter diep.

Het westwerk was zowel aan de noord- als de zuidzijde voorzien van annexen van gelijke grootte. Gezien het feit dat het westwerk volgens de tekeningen niet buiten de rooilijn van de zijden der Salvatorkerk kwam, mogen we op grond hiervan aannemen dat de annexen ieder een lengte hadden van bijna 8 meter, terwijl de breedte uiteraard overeenkwam met de breedte van het centrale lichaam, te weten ongeveer 7.5 meter.

De maten van het westwerk, zoals in de tekening in het werk van Van Buchel wordt weergegeven, zijn niet te toetsen aan andere informatie. In de tekening van Booth is over de maten van dit bouwdeel niets te vinden en de plaats waar het westwerk moet hebben gelegen in de voormalige domburcht, is door latere bebouwing geheel ontoegankelijk.

Hypotheses naar aanleiding van een voorlopige analyse van maatvoering in het grondplan van de Salvatorkerk

In het volgende schema staan de maten van alle hierboven besproken bouwdelen van de Salvatorkerk die in het voorgaande werden bepaald.

lengte koor binnenwerks	<22 meter
lengte koor buitenwerks	± 24 meter
breedte totale koorpartij	<24 meter
breedte hoogkoor	<9.5 meter
breedte crypte	± 8.5 meter
intercolumnia in crypte	
in dwars- en lengterichting	2.30-2.60 meter
tot. lengte annex noordzijde	± 18 meter
grootste breedte annex N	± 4.4 meter
kleinste breedte annex N	± 2 meter

tot. lengte annex zuidzijde	±4.5 meter
breedte annex zuidzijde	±6.5 meter
lengte transept binnenwerks	<29 meter
lengte transept buitenwerks	31.25 meter
breedte transept binnenwerks	±11.25 meter
lengte schip	<10 meter
breedte schip	±12 meter
breedte zijbeuktravee	±2.50 meter
lengte zijbeuktravee	±2.50 meter
breedte zijkapel binnenwerks	±3.4 meter
lengte zijkapel (zoals bij Booth)	±2.5 meter
breedte westwerk binnenwerks	±12 meter
lengte westwerk binnenwerks	±7.5 meter
breedte annexen westwerk elk	±6.5 meter
diepte annexen westwerk elk	±7.5 meter

Uit deze maten blijkt dat het grondplan van de kerk buitengewone proporties had. Direct opvallend zijn het zeer diepe koor, het brede transept en met name het brede en tegelijkertijd extreem korte schip met de smalle zijbeuken. Naar mijn idee laat het grondplan van de Salvatorkerk ons als het ware een optelsom zien van in de loop der eeuwen aan een vroegere bouwfase toegevoegde delen. Dat het grondplan van een oudere bouwfase als uitgangspunt voor een nieuwe bouwfase wordt gebruikt is overigens een normaal verschijnsel. Veel middeleeuwse kerken staan op de grondvesten van hun voorganger.²⁵ Ook bij de Salvatorkerk werd het grondplan van de latere kerk door de oude beïnvloed. Deze vagelijk met 'oudere' aangeduide bouwfase had naar mijn veronderstelling de gedaante van een forse zaalkerk, waarop aan de oostzijde een smallere rechtgesloten porticus of annex moet hebben aangesloten. Juist deze annex kan bovengenoemde vage datering aanmerkelijk preciseren. Op dit bouwdeel zal ik nog terugkomen. Eerst wil ik op de zaal ingaan.

De tekening van Van Buchel laat ons zien dat de maten van het westwerk identiek zijn aan de maten van het brede, zeer korte schip. Beide bouwdeelen waren rond 7,5 meter lang en meer dan 12 meter breed. Samengenomen, en rekening houdend met muurdiktes, geven het schip en de westbouw van de Salvatorkerk de contouren weer van een grote zaal van circa 18 meter lang en ruim 12 meter breed, binnenwerks gemeten. Deze maten resulteren in een lengte-breedte verhouding van drie staat tot twee. Voor zaalkerken is een dergelijke proportionele verhouding niet ongebruikelijk. Om enkele willekeurige vroege voorbeelden te noemen: Nijvel, Sint Paulus, zevende eeuw; Bîraberger, Sint-Brigida, achtste eeuw; Canterbury, Sint-Martinus, zevende eeuw; Kirk-Hammerton, Yorkshire, tussen 600 en 800.²⁶

Op een nog te achterhalen tijdstip heeft men het grondplan van de Utrechtse zaal ten behoeve van een schip met basilikale aanleg en een daarop aansluitende westbouw, in twee min of meer gelijke delen gesplitst. Naar mijn idee kunnen de extreme proporties van de latere Salvatorkerk, met name van het schip, alleen door een dergelijke

reconstructie van de voorganger verklaard worden. De proporties van de zijbeuken ondersteunen deze hypothese, want ze zijn op geen enkele wijze in verband te brengen met de breedte van het schip. In de regel is de breedte van een zijbeuk namelijk bij benadering de helft van de breedte van de hoofdbeuk, een verhouding van 1:2.²⁷ Deze verhouding wordt al in de karolingische periode algemeen toegepast. De 2,5 meter brede, uit drie kwadraten opgebouwde zijbeuken van de Salvatorkerk verhielden zich tot de breedtemaat van ruim 12 meter van het schip ongeveer als 1:5, een uitzonderlijke verhouding.²⁸ Zoals ik hierboven heb aangetoond, werden de maten van de zijbeuktraveeën dan ook niet afgeleid van de breedte van het schip, maar van de maat van de intercolumnia van de schiparcade, die een totale lengte had van 7,5 meter, dus 2,5 meter per boogstelling. De lengte van de schiparcade van slechts drie bogen, hangt samen met de splitsing van de oude zaal. De splitsing van de zaalkerk bepaalde de lengte van de schiparcade, die op haar beurt de maten van de zijbeuken vastlegde.

Een mogelijke verklaring voor het gebruik van dit oudere grondplan, zou een nijpend ruimtegebrek kunnen zijn geweest, waardoor uitbouwen naar het westen onmogelijk was. Mogelijk bevonden zich bijgebouwen van de kerk in de bescheiden ruimte tussen de westgevel en de oude castellummuur, die in de tijd van bisschop Balderik (918-976) nog moet zijn gerepareerd²⁹ en die slechts zo'n twintig meter van de westgevel van de Salvatorkerk verwijderd kan zijn geweest.³⁰ Het is ook mogelijk dat men het oude grondplan bewust zo expliciet in de gedaante van de nieuwe bouwfase integreerde omdat men zich ervan bewust was dat de oudere bouwfase de oudste kerk was, de stichting van Willibrord. Daarbij is het mogelijk dat men geen behoefte had aan een grotere kerk. Het grondplan van het schip van de Salvatorkerk benaderde het kwadraat. Mogelijk streefde men een centraliserende aanleg na. Mogelijk was de Salvatorkerk bedoeld als bisschoppelijke paltskapel. Ik hoop hier in mijn proefschrift nog uitvoerig op terug te komen.

De maker van de tekening in het werk van Van Buchel ging ervan uit dat de lengte-as van de kerk overal even breed was, te weten 47 voet, de breedte van het schip. Daarnaast ging de tekenaar uit van een dwarsschip dat uit drie vrijwel kwadratische traveeën was opgebouwd, hetgeen ook gebruikelijk was. In werkelijkheid, zo bleek hierboven, was het koor zeker 3,5 meter smaller dan het schip. Een dergelijke afwijking komt in een kerk die volgens één bouwconcept is opgetrokken zelden voor.

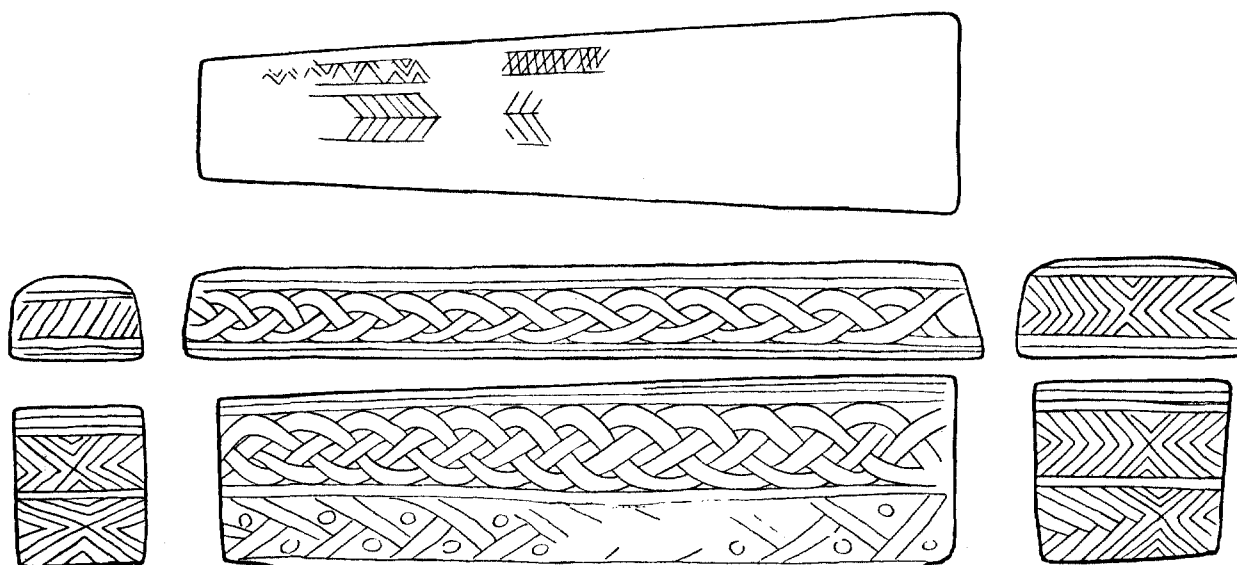
Van het vieringvak moest zojuist worden aangenomen dat het geen kwadraat was, maar een in de lengterichting van de kerk liggende rechthoek, die even breed was als het koor. Alleen door deze aanname was het mogelijk om de juiste lengte van het transept (31,25 meter buitenwerks) te benaderen. Ook van het koor en het transept moesten de proporties in hoge mate zijn bepaald door de eerdere bouwfase, namelijk door de zojuist genoemde op

de oostzijde van de zaal aansluitende annex. Voor een dergelijke reconstructie is het volgende aan te voeren. Tijdens de opgravingen op het Domplein in de jaren dertig werden in het voormalige transept van de Salvatorkerk (opgravings sleuven A en C) ter hoogte van de viering resten gevonden van twee in oost-westrichting aan elkaar evenwijdig lopende, elk 0.80 meter dikke muren, bestaande uit onregelmatig gevormde stukken tufsteen. De onderlinge afstand tussen deze muren bedroeg 7.85 meter. De totale over de muurresten gemeten breedte bedroeg derhalve 9.45 meter, een maat die gelijk is aan de binnenwerkse breedte van het koor. De onderzijde van het muurwerk lag op 3.40 meter boven NAP. De vloer van de crypte onder het hoogkoor lag eveneens op dit niveau. Het lijkt erop dat men zich bij het ontwerpen van het koor gericht heeft op het bouwdeel waartoe deze muurresten behoorden, naar mijn mening de oostelijke annex.

Voor het transept kan iets dergelijks ook aangenomen worden. De lengte van het in de viering aangetroffen oudere muurwerk is onbekend. Het besloeg in ieder geval de totale breedte van de dwars op het muurwerk staande opgravings sleuven A en C. Het is beslist niet uitgesloten dat het zich buiten de opgravings sleuf in oostelijke en westelijke richting voortzette en de hele breedte van het latere transept besloeg. Het ligt voor de hand dat bij de bouw van het transept de maten van de oude annex voor de viering werden overgenomen. Het is niet uitgesloten dat de annex een binnenwerkse lengte had van 11.25 meter. Het transept kwam dan tot stand door aan weerszijden van de annex een kwadraat toe te voegen waarvan de zijde dezelfde maat had als de lengte van de annex; het transept was binnenwerks gemeten 11.25 meter breed.

Het transept was buitenwerks gemeten niet langer dan 31.25 meter. Als men aan de oude annex (9.45 meter) twee kwadraten met een zijde van 11.25 meter toevoegt, dan is het resultaat circa 31.90 meter, slechts weinig meer dan hetgeen de archeologen aantreffen.

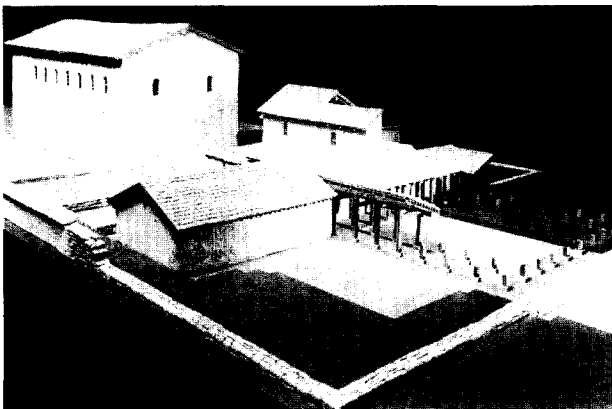
Zojuist opperde ik dat de zaalkerk met ingesnoerde oostelijke annex de eerste bouwphase van de Salvatorkerk zal zijn geweest, de bouwphase dus, die volgens schriftelijke bronnen is terug te voeren op Willibrords stichting in het begin van de achtste eeuw. Het hierboven omschreven oudere muurwerk kan dan in elk geval als achtste eeuws worden aangemerkt. De onderzijde van het muurwerk bevond zich zoals gezegd op 3.40 meter boven NAP, een niveau dat vergelijkbaar is met dat waarop de onderzijde van het fundament van de Kruiskapel zich bevindt en waaronder zich, voor zover ik dat heb kunnen nagaan, geen middeleeuwse bouwsporen bevonden. Het is het niveau vlak boven de Romeinse lagen op het Domplein. Raphaël Rijntjes heeft in een artikel elders in deze aflevering het merendeel van het muurwerk van de Kruiskapel, naar mijn mening op goede gronden, in de achtste eeuw gedateerd. Ook met betrekking tot het toegepaste materiaal, voornamelijk onregelmatig gevormde brokken tufsteen in een onregelmatig verband, is een vergelijking met de Heilig Kruiskapel mogelijk. Van doorslaggevend belang voor de vroege datering van de oudere muurresten in de Salvatorkerk is de vondst tussen dit werk, dus *in* het bouwdeel waarvan het werk deel uit maakte, van een flink aantal witkalkstenen sarcophagen, waaronder een fraai exemplaar met vlechtbandmotief, waarvan het dekfel in het Centraal Museum is opgesteld (afbeelding 6). Deze kunnen probleemloos in de achtste en de negende

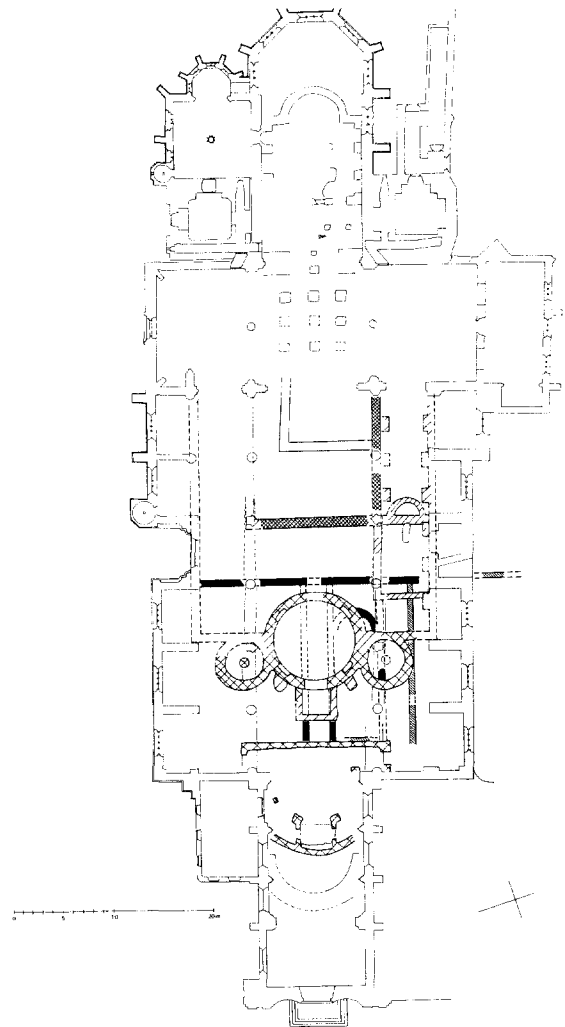
Afb. 6. Vlechtbandsarcopaag. Achtste of negende eeuw. Afbeelding uit C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen III* (Haarlem 1936) p. 81, fig. 42. De sarcopaag bevindt zich in het Centraal Museum Utrecht.

eeuw worden gedateerd.³¹ De kisten lagen min of meer in dezelfde richting als het muurwerk. In het midden van de voormalige ruimte en wel in de oostelijke helft daarvan, lag een heel cluster dicht tegen elkaar aan, mogelijk voor een altaar. De bovenzijden van de deksels van de kisten bevonden zich allemaal op dezelfde hoogte, juist onder de vloer in het latere transept van de kerk. Uit deze gegevens kan geconcludeerd worden dat de kisten in dit bouwdeel werden geplaatst, toen dit nog daadwerkelijk overeind stond.³² Gezien het aantal kisten dat tussen het muurwerk werd aangetroffen, kan het bouwdeel, de oostelijke annex, hebben gediend als grafruimte. Een dergelijke functie van de oostelijke annex, die ook vaak als ruimte voor het hoogaltaar wordt gebruikt (bijvoorbeeld in Elst), is aangetoond bij de zaalkerken in Echternach en Nijvel. In Echternach werd Willibrord in 739 in de oostelijke annex van de zaalkerk bijgezet, waarbij zijn sarcofaag werd opgenomen in de altaardispositie.³³ Op de uit de zevende eeuwse stammende zaalkerk (bouwfase II) van het kloostercomplex te Nijvel sloot aan de oostzijde een oostelijke annex aan, waarin abdes Gertrudis werd bijgezet. Later werd deze ruimte uitgebreid.³⁴

Mogelijk was de Salvatorkerk in Utrecht van meet af aan als grafkerk voor de Utrechtse clerus bedoeld, ook al werden Willibrord en Bonifatius niet in Utrecht begraven. Wellicht was de oostelijke annex oorspronkelijk bedoeld als grafplaats voor Bonifatius. In de Salvatorkerk had het lichaam van Bonifatius enige tijd opgebaard gestaan. Mogelijk is het lijk van de aartsbisschop en martelaar zelfs enige tijd werkelijk bijgezet geweest, voordat het door een gezantschap uit Mainz werd opgeëist en het zeer tegen de zin van de Utrechtse clerus, zelfs tegen een bevel van koning Pippijn in, naar Fulda werd overgebracht. Volgens de *Vita sancti Sturm* van Eigil werd er voor Bo-

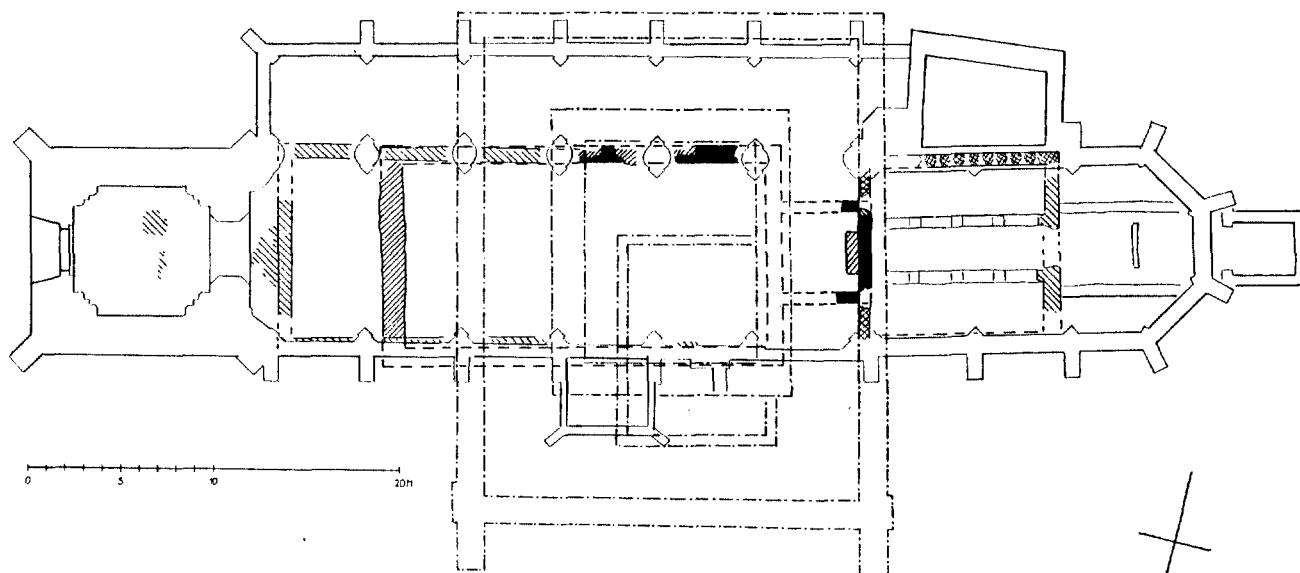

Afb. 7. Maquette (naar de resultaten van archeologisch onderzoek) van het vroegste kerkencomplex te Eichstätt. Achste eeuw. Op de voorgrond de kloosterkerk, op de achtergrond de grote, aan Salvator en Maria gewijde zaalkerk. Afbeelding uit: Arnold Angenendt, *Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900* (Stuttgart, Berlin en Keulen 1990) p. 278. De maquette bevindt zich in de *Prähistorische Staatssammlung München*.

Afb. 8. De teruggevonden resten van het Eichstätt complex. De resten van de grote zaal bevinden ten Oosten van de zwart aangegeven omheining van het klooster (met een kleinere afzonderlijke kerk). Te zien zijn de westelijke sluitwand van de zaal en de zuidelijke langswand (gearceerd weergegeven). Uit Werner Jacobsen e.a., *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband* (München 1991) p. 109.

nifatius een grafplaats in gereedheid gebracht in de *basilica maior*, terwijl men zijn gezellen in de kleinere kerk, in *minore*, begroef. Uit bovenstaande is wel gebleken dat de Salvatorkerk van de twee kerken in het voormalige castellum veruit de grootste was.³⁵ De *Vita Bonifatii* van Willibald spreekt over het daadwerkelijk bijzetten van Bonifatius' lichaam (*conditum ac sepultum*).³⁶ Werd in het geval van Bonifatius de Utrechtse claim op zijn stoffelijke resten niet gehonoreerd, vanaf het laatste kwart van de achte eeuw en in de negende eeuw werden de meeste Utrechtse bisschoppen in de kerk begraven. Een aantal

Afb. 9. De teruggevonden resten van de oudste Werentfriduskerk van Elst. Achtste eeuw. Onder de schiparcaden van de latere kerk is de oude zaalkerk zwart en gearceerd aangegeven. Ook te zien is de sterk ingesnoerde oostelijke annex met altaarfundament. Uit Friedrich Oswald, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen* (München 1990) p. 70.

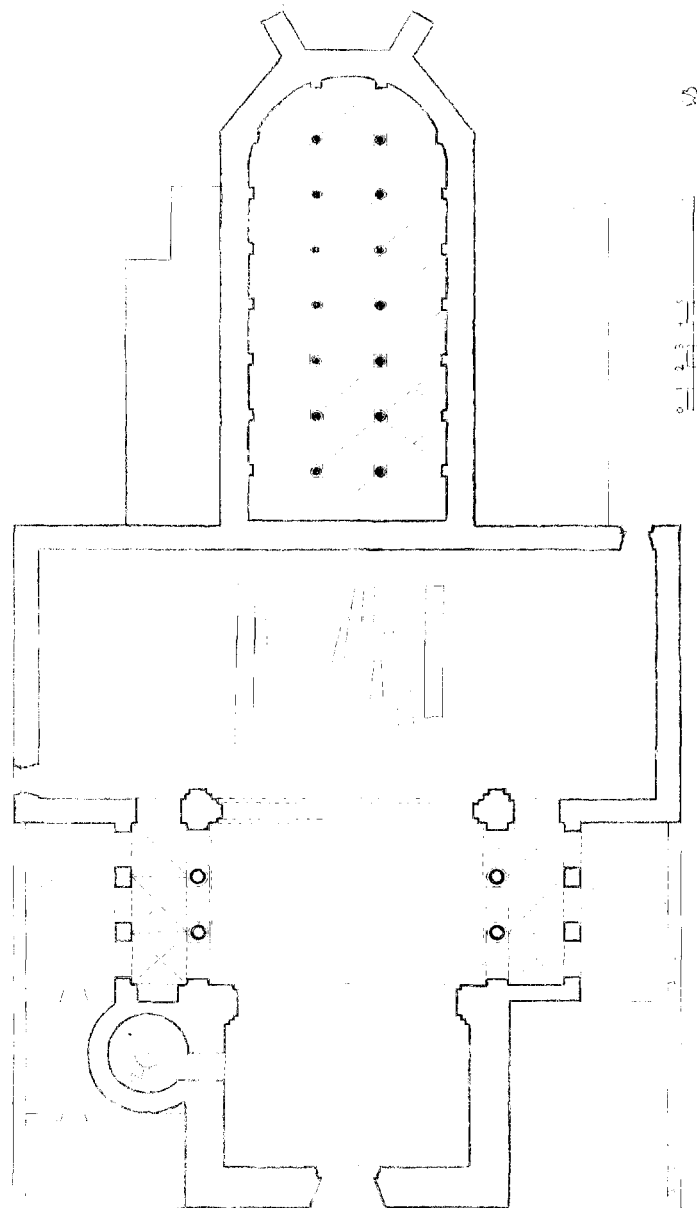
daarvan werd heilig verklaard.³⁷ Mogelijk diende de oostelijke annex als hun laatste rustplaats.

Door de eeuwen heen heeft men weet gehad van de graffunctie van dit deel van de Salvatorkerk. Dat blijkt uit de termen waarmee de viering van de latere kerk, waaronder de resten van de oostelijke annex en de sarcophagen immers lagen, werd aangeduid. In de annalen van Sint-Marie wordt voor het jaar 1253 melding gemaakt van een grote stadsbrand. Ook de Salvatorkerk liep schade op: *Medietas ecclesie sancti Salvatoris, ab oriente usque ad reliquias sanctorum ibidem quiescentium, cum una parte turris combusta est* (het middendeel [=het schip] van de kerk van Sint-Salvator is vanaf het Oosten [van het schip] gerekend, namelijk tot daar waar de resten van de heiligen rusten [de viering], met een deel van de toren van die kerk verbrand).³⁸

Zelfs in de vroege zeventiende eeuw, toen de kerk reeds was verdwenen, was men nog op de hoogte van de waarde van deze plaats. In 1623 was het kapittel, dat inmiddels in de Paulusabdij zetelde, in conflict met de vroedschap omdat deze laatste een weg wilde aanleggen over de gront van de buyck haerl. gedemolieerde kercke, daeronder veele ja de principaetste doden liggen begraven....³⁹ Bij het leggen van funderingen ten behoeve van het doxaal, stuitte men op 17 april 1421 voor de noordelijke trap naar het hoogkoor op een sarcofaag, die het gebeente bleek te bevatten van de heilige Gregorius, abt van het Utrechtse kerkencomplex tussen 755 en 780.⁴⁰ Zijn

gebeente werd direct verheven en er werd een altaar te zijner ere gesticht, dat in de onmiddellijke nabijheid van het oorspronkelijke graf, onder de meest noordelijke traverse van het doxaal werd geplaatst.⁴¹ Zijn sarcofaag moet zich binnen de oudste muren hebben bevonden, die in de viering van de Salvatorkerk werden aangetroffen.

Als mijn hypothese van de zaalkerk met ingesnoerde oostelijke annex juist is, dan beschikte het Utrechtse complex van meet af aan over architectuur die in ieder geval qua grootte monumentaal genoemd mag worden. In de literatuur wordt tot nu toe doorgaans verondersteld dat de missiekerken onbeduidende primitieve gebouwen waren.⁴² Dat een zaalkerk met dergelijke grote afmetingen uit de achtste eeuw kan stammen, wordt bij voorbeeld aangetoond door de vondst in de jaren zeventig van resten van de eerste bouwphase van de kathedraal van Eichstätt (afbeeldingen 7 en 8). Van deze door Bonifatius gestichte en net als onze kerk aanvankelijk aan Salvator en Maria gewijde missiekerk werd de westelijke sluitwand van een zaal aangetroffen. Vervolgens werd geconstateerd dat de schiparcaden van de huidige kathedraal, net als bij de Utrechtse Salvatorkerk het geval moet zijn geweest, op de langswanden van deze zaal waren gefundeerd. De afstand tussen deze langswanden bedroeg meer dan 12 meter binnenwerks. Helaas bleek niet hoe deze eerste Eichstätter kerk aan de oostzijde gesloten was. Door de bouw van een crypte in de twaalfde eeuw zijn bouwsporen daar vernietigd.⁴³ Dichter bij huis is de kerk van Werentfridus

Afb. 10. voorlopige reconstructie door Wijnand Bloemink van het grondplan Salvatorkerk zoals zij kort voor de sloop moet hebben bestaan. Het langkoor is op crypteniveau weergegeven. De dikke lijnen geven de toestand van voor 1300 aan, de dunne de toevoegingen aan de kerk na dit jaartal.

in Elst een goed voorbeeld (afbeelding 9) van een vroege grote zaalkerk (lengte circa 22, breedte 12 meter, buitenwerks gemeten) met een sterk ingesnoerde oostelijke annex, waarin een altaar stond opgesteld. Volgens Bogaers kan deze kerk als stichtingsbouw worden gezien van Werentfried, een van de medewerkers van Willibrord.⁴⁴ Zij stamt derhalve ook uit de achtste eeuw.

Deze grote achtste-eeuwse kerken laten zien dat de missionaris het niet uitsluitend hoefde te doen met de rus-

tieke met riet gedekte kerkjes, zoals prof. Peeters ze ons nog niet zolang geleden voorstelde.⁴⁵ Zij beschikten, vooraanstaande politieke figuren als zij waren, over kerken, die alleen al door hun afmetingen een monumentaal karakter hadden. Voor die monumentaliteit hadden opdrachtgevers van de latere bouwcampagnes aan de Salvatorkerk kennelijk een groot respect, hetgeen blijkt, naar ik hoop, uit de hierboven gepresenteerde gegevens.

Noten

- * Het onderhavige artikel betreft de resultaten van een gedeelte van het architectuurhistorisch onderzoek aan de voormalige Salvatorkerk in Utrecht, waarmee ik in 1991 als Assistent in Opleiding onder leiding van A.J.J. Mekking aan de Rijksuniversiteit van Leiden ben begonnen en dat in 1995 met een proefschrift moet worden afgerond. Dit onderzoek is onderdeel van het zogenaamde Dompleinproject. In dit onderzoeksproject, waaraan ook twee andere auteurs in dit bulletin deelnemen, te weten R. Rijntjes en E. van Welie, staat de middeleeuwse (kerkelijke) bebouwing binnen de grenzen van het voormalige Romeinse castellum te Utrecht centraal. Voor dit artikel ben ik dank verschuldigd aan mijn promotor en bovengenoemde collega's, alsmede aan H. de Groot van het ABC in Utrecht, voor het ter beschikking stellen van het bronnenmateriaal en de apparatuur.
- 1 Uit: Johannes de Beke (H. Bruch ed.), *Cronieken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 180 ('s-Gravenhage 1982) p. 19: XVI. 13-17. Latijnse versie aangehaald in: G.G. Calkoen, *Aanteekeningen omtrent de voormalige burch Trecht en hare inrichting* (Utrecht, z.j.) p. 50-51; Trajectensem coenobitium Canonicorum ecclesiam, oratorio sancti salvatoris primordiali vicinam et contiguam. Haec quidem ecclesia diversis titulis privilegiata legitur, quoniam vulgariter antiquum monasterium pro tanto forte dicitur, quoniam ecclesia Trajectensis abunde renovata fuit, sed haec in edificio veteris structurae permanens hactenus itrenovata duravit. Het typescript van Calkoen's werk is in te zien op het Gemeentelijk Archief van Utrecht.
 - 2 De Salvatorkerk werd aan het uiterste einde van de zevende of in het begin van de achtste eeuw door de Angelsaksische missionaris Willibrord gesticht. Willibrord had het Utrechtse castellum van hofmeijer Pippijn van Herstal gekregen, als uitvalsbasis voor de missie onder Friezen. Kort na de stichting van de Salvatorkerk bouwde Willibrord nog een tweede kerk, die hij aan Sint Maarten wijdde. Dit kerkencomplex zou wat later de zetel worden van de bisschoppen van Utrecht. Men leze onder meer: W.H. Fritze, Zur Entstehungsgeschichte des Bistums Utrecht. Franken und Friesen 690-734, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 35 (1971) pp. 107-151; P.H.D. Leupen, Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius, in: *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres Nijmegen, 28-30 september 1989* (Nijmegen 1990) pp. 317-327. Vermakelijk en zeer interessant is het vurige, door later onderzoek echter ondergesneeuwd geraakte betoog over de aanvaardbare status van de Salvatorkerk van J.H. Hofman, Sint-Salvator en Sint Marten te Utrecht, in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 25 (1898) pp. 4-20. Tevens leze men Bonifatius' brief aan paus Stephanus II van 753, onder andere (in combinatie met Duitse vertaling) gepubliceerd in Reinhold Rau (transl. en ed.), *Briefe des Bonifatius. Willibalds Leben des Bonifatius, nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten* (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, deel Ivb) (Darmstadt 1988) pp. 338-343.
 - 3 Voor een overzicht van het verloop van de wederwaardigheden omtrent de sloop van de Salvatorkerk zie Calkoen, burch Trecht (noot 1), pp. 163 e.v.
 - 4 Om een aantal belangrijke te noemen: een zestiende eeuwse ordinaris werd door A. A. J. van Rossum voorzien van een vertaling en gepubliceerd onder de titel Kerkelijke Plechtigheden in de St. Salvatorskerk te Utrecht, in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 3 (1876) pp. 109-259. Een ordonantie van 1326 van Egidius Pansier, deken van de Salvatorkerk, werd opgenomen in een artikel onder de titel Historie ofte Beschrijvinge van St. Salvators Kerk, in: Hugo van Rijn (ed.), *Het Utrechts Bisdom*, (z.p. z.j.) pp. 181-183. Een derde uitvoerige ordinaris, daterend van de tweede helft van de veertiende eeuw, wordt bewaard op het rijksarchief. Ook de fabrieksrekeningen zijn daar aanwezig.
 - 5 Vertaald en gepubliceerd door J.H. Hofman onder de titel Oud-Munsterkerk te Utrecht, in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 1 (1875) pp. 337-385.
 - 6 G.G. Calkoen, *Aanteekeningen en Beschouwingen omtrent de Kapittelkerk van St. Salvator of Oude Munsterkerk na circa 1220* (Utrecht z.j.) p. 1: in de Notulen van Oudmunster van 3 november 1592 is te lezen: "dat zullen worden betaald aan Jan Claessz., zoon van zaliger Claes Floriss., glasschrijver, 24 guldens "over 't meten ende offtrecken van de kercke van Oude Munster in 't beginssel der offbrekinge ende demolitie der selver, bij de voorn. Claes gedaen, ende twee dubbelden daarvan, zo van 't buyten als 't binnenwerck ende d' gront, by den selven Jan daer van gemaect."
 - 7 Een nauwkeurige bestudering van de chronologie van het ontstaan van deze tekeningen moet nog plaats vinden. Op basis van de uitvoering van de weergegeven details is toch wel aan te nemen dat Van Buchels opstandtekening in zijn Monumenta de meest betrouwbare tekening is, mogelijk ook de oudste. De tekeningen vertonen ten opzichte van elkaar echter ook duidelijke verschillen, die een aanwijzing kunnen zijn voor het bestaan van een nog oudere maar niet overgeleverde tekening, waarvan de tekening van Van Buchel het meest betrouwbare derivaat is. Een en ander zal in de dissertatie nog uitgebreid aan de orde komen.
 - 8 Van Buchels *Monumenta* wordt bewaard op het Gemeentelijk Archief in Utrecht. De collectie van Cornelis Booth is daarentegen aanwezig op het Rijksarchief in Utrecht. De genoemde olie-verfpanelen zijn eigendom van het Utrechtse Centraal Museum.
 - 9 A.E. van Giffen, C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht: wetenschappelijke verslagen*, delen I-IV (Haarlem 1934-1938). Veel van de vondsten die door van Giffen werden gedaan zijn in deze publikatie niet opgenomen. Een goed overzicht over het verloop van de opgravingen in de jaren dertig en veertig op het Domplein is te vinden in de publikatie over de Romeinse vondsten die werden gedaan. L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra e.a., *Het Romeinse Castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen* (Utrecht 1989). Volgens De Groot is al het materiaal dat het archeologisch onderzoek op het Domplein heeft opgeleverd is op het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum in Utrecht voorhanden. De situatietekeningen zijn recentelijk geordend en voor een deel gedigitaliseerd. Dit laatste geldt ook voor de vondstenboekjes. De mobiele vondsten zelf zijn opgeslagen in het depot van het ABC in fort Rhijnauwen. Deze zijn nauwelijks toegankelijk.
 - 10 Mededeling van Raphael Rijntjes, medio september 1993.
 - 11 Zo was niet goed uit te maken of er sprake is van marges tussen de putten of dat deze vrijwel naadloos op elkaar aansloten. Het onderzoek werd door twee niet nauw met elkaar samenwerkende onderzoeksteams uitgevoerd. De putten hebben dan ook nooit allemaal tegelijk opengelegd. Put A en C werden in juni en juli 1934 opengelegd onder leiding van Vollgraff en Van Hoorn, put H volgde in juni en juli van 1935. Put XI werd door Van Giffen pas in 1938 opengelegd. Nimmer is er een overzichtstekening gemaakt van alle putten op het Domplein. Overigens zullen er, met behulp van de gedigitaliseerde tekeningen, pogingen ondernomen worden om wel tot een bevredigend archeologisch grondplan van het Domplein te komen.
 - 12 Konrad Hecht, Die Sylvesterkapelle zu Goldbach, in: *Abhand-*

- lungen der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft, bd. XXVIII (1977) pp. 137-185.
- 13 Calkoen, Salvatorkerk (noot 6), pp. 1-2.
 - 14 R. Rentenaar (ed), *Van Swindens Vergelijkingstafels van Lengtematen en Landmaten* 2 dln (Wageningen 1979) deel I, p. 114; §58. Volgens eene oude ijzeren Standaard, door den Heer Aeneas gemeten, bedraagt de Roede, 'Stichtse Roede' genoemd, die in 10 voeten verdeeld wordt, 0R99696, en derhalve is zij 3M7559; en de Voet, Landvoet genoemd, 0M3756. Maar in het burgerlijk bedrijf wordt diezelfde Roede in 14 Voeten gedeeld, welke derhalven ieder 0M26828 bedragen en *Utrechtse Voeten* genoemd worden. Voorts J.M. Verhooff, *De Oude Nederlandse Maten en Gewichten* (Amsterdam 1983) pp. 80-81. Overige informatie van Willem Annema, mij gegeven tijdens ons telefoongesprek van 28 januari 1992.
 - 15 A.E. van Giffen, C.W. Vollgraff en G. van Hoorn, Opgavingen op het Domein (noot 9), IV, p. 133.
 - 16 Vollgraff en Van Hoorn (noot 9), deel II, pp. 77-78, tevens deel I-II, plaat XXIII, 'b'.
 - 17 Hofman, Oud-Munsterkerk te Utrecht (noot 5): pp. 359-360: Ad situm redeo ecclesiae nostrae, in qua ad primam basin ex opposito Chori stabat imago Sancti Salvatoris cum candelabro et cereo.....Ad alteram sinistram molem erat statua Beati Bonifacii cum candelabro et cereo.
 - 18 Hofman, Oud-Munsterkerk te Utrecht (noot 5), p. 350: "Ante Chorum hujus ecclesiae erat opificium lapideum convenientis altitudinis super sex rotundis columnis constructum, quod vulgo vocant *een Oxel*."
 - 19 In Emmerik werd tijdens dezelfde restauratie tevens een grote hoeveelheid brokstukken aangetroffen van de opstand van het doxaal. Hierdoor was het mogelijk een aantal traveeën van dit doxaal te reconstrueren. Men leze: Truus Brandsma, Jos Stöver en Raphaël Rijntjes, Der Lettner von St. Martini. Eine baugeschichtliche Untersuchung, in: *Denkmalpflege im Rheinland* 10,2 (1993) pp. 79-86; Truus Brandsma en Jos Stöver, m.m.v. Raphaël Rijntjes, Het Doxaal in de Sint-Maartenskerk te Emmerik, in: *Madoc, tijdschrift voor mediëvistiek* 6.4 (1992) pp. 213-220.
 - 20 Zie voor put XI Ozinga, Castellum (noot 9), pp. 63-104.
 - 21 Vollgraff en Van Hoorn (noot 9), deel IV, pp. 132-135 en plaat XLVII.
 - 22 Hofman, Oud-Munsterkerk te Utrecht (noot 5), p. 345: sub Choro est quaedam crypta columnis lapideis innixa....
 - 23 Zie o.a.: Calkoen, Salvatorkerk (noot 6), pp. 1-2 en S. Muller, De St. Salvatorkerk te Utrecht. Eene Merovingische Kathedraal, in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 25 (1898) pp. 21-73.
 - 24 Deze Duitse term voor het eerst bij Sedlmayer, Das erste mittelalterliche Wandsystem, in: *Epochen und Werke. Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte* (Wenen, München, 1959-1981) pp. 80 e.v. Bij het stelsel met *übergreifende und übergriffene Bogen* rusten de *übergreifende* op de zware met elkaar tot muren verbonden pijlers. Zij overspannen kleinere *übergriffene* hoogstellingen, in de schiparcade meestal twee. Constructief zijn de *übergreifende* en de *übergriffene* bogen onafhankelijk van elkaar. In principe zouden de *übergriffene* bogen kunnen worden verwijderd, zonder dat de stabiliteit van *übergreifende* boog wordt aangetast. Dit in tegenstelling tot het zogenaamde alternierende wandsysteem, ook wel met de term *Stützenwechsel* aangeduid, waarbij alle dragers de last van de muurmassa dragen. Een voorbeeld van het wandsysteem met *übergreifende und übergriffene Bogen* is te zien in het schip de abdijkerk van Susteren. *Stützenwechsel* is bijvoorbeeld te zien in de abdijkerk van Sankt-Michael in Hildesheim.
- Men leze tevens: Aart J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdeelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200* (Zutphen 1986) pp. 165 e.v.
- 25 Een aantal willekeurige vroege voorbeelden van kerken die werden uitgebreid tot basiliek op basis van hun oude grondplan (zaalkerk): Bremen: Dom, bau III (858-860); Gerpinnes, Saint-Michel, bau II (rond 1000); Keulen, Sankt Pantaleon, ombouw tot basiliek in de twaalfde eeuw; Ladenburg: Sankt-Gallus, elfde eeuwse zaalkerk; Langenau: Maria en Sankt-Martinus, bau III (na 1000); Landen: Sankt-Gertrudis, bau IIa (begin negende eeuw); Soest: Sankt-Patroklus, grote zaalkerk naar Sankt-Pantaleon te Keulen, in de twaalfde eeuw tot basilika omgebouwd; Tiel: Sint-Maarten, zaalkerk van de achtste of negende eeuw wordt waarschijnlijk 1000 met zijbeuken uitgebreid, wellicht ter gelegenheid van de overdracht van de abdij door Otto I aan het kerkencomplex te Utrecht; Waha: Sankt-Martin, bau II (negende of tiende eeuw); Walberberg: Sankt-Walburgis, elfde eeuwse zaalkerk met transeptachtige annexen wordt later uitgebreid tot basiliek. Informatie uit Friedrich Oswald, Leo Schaefer en Hans Rudolf Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen* (München 1966-71) In 1990 verscheen onder dezelfde titel en onder redactie van Werner Jacobsen, Leo Schaefer en Hans Rudolf Sennhauser een Nachtragsband.
 - 26 Vorromanische Kirchenbauten (noot 21), pp. 46 en 238-239 en H.M. Taylor en Joan Taylor, *Anglo-Saxon Architecture* (Cambridge 1965) 3 delen.
 - 27 Werner Jacobsen, *Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840* (Berlin 1992) pp. 330-331.
 - 28 Bedoeld zijn hier de binnenwerkse maten van de zijbeuken het schip. Zouden buitenwerkse maten zijn bedoeld, dan zou de verhouding ongeveer 1:3 zijn uitgevallen, eveneens een merkwaardige verhouding.
 - 29 Rolf Grosse, *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert* (Keulen, Wenen 1987) pp. 33-35.
 - 30 Betrof deze bebouwing het monasterium? In de late Middeleeuwen stond het bisschoppelijke paleis vlak voor de westelijke gevel van de Salvatorkerk. Een van de vleugels van het paleis was zelfs met de Salvatorkerk verbonden en wel met de in de vijftiende eeuw gebouwde school, die aan de zuidzijde naast de toren verrees. Dit bouwonderdeel, waarvan op de opstandtekening van onder andere Van Buchel de zuidelijke wand is te zien, is ook na de afbraak van de kerk nog geruime tijd als onderdeel van de bisschopshof blijven bestaan. Op een ets van G. Roghman van 1640 is de noordelijke gevel van de school, die pas na de afbraak van de kerk kan zijn ontstaan, goed te zien.
 - 31 Datering van de kisten heeft tot nu toe slechts gebrekkig plaatsgevonden. Enkele jaren geleden verscheen van de hand van S. Lammers een artikel onder de titel Medieval Christian Interments in Stone: Monolithic Limestone Sarcophagi, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39 (1989) pp. 377-434. Lammers verbindt de datering van de kisten zonder meer met de datering door Vollgraff en Van Hoorn van de oudste muurresten van de Salvatorkerk, in de tiende eeuw dus. Het type sarcofaag echter, komt volgens Lammers al veel eerder voor. Sterker nog: verreweg de meeste andere sarcofagen van dit type die binnen en buiten Nederland werden aangetroffen, zijn in de achtste en negende eeuw te dateren. Zo lijken bij voorbeeld enkele in Echternach aangetroffen sarcofagen, waaronder die van Willibrord zelf, sterk verwant te zijn met de in Utrecht gevonden kisten. De Utrechtse exemplaren vormen binnen het dateringsschema van Lammers een verdachte uitzondering (zie Lammers' schema op p. 395). Mijns inziens is er dan ook niets tegen een datering in de achtste eeuw. Deze vroegere

- datering wordt nog ondersteund door de vondst van een zilveren gesp in de tombe met het vlechtbandmotief. Ook deze gesp is gemakkelijk in de achtste eeuw te dateren. Zie Vollgraff en Van Hoorn (noot 9), deel III, p. 82 en p. 85.
- 32 Dit in tegenstelling tot wat Vollgraff en Van Hoorn beweren (deel III, p. 83). In de verslagen betogen zij dat er kisten waren aangetroffen onder de fundamente van de kerk. Dit is echter op geen enkele tekening aangegeven. Onder de oudste in de viering van de Salvatorkerk gevonden muurresten zijn geen kisten aangetroffen. Dat was wel het geval bij het muurwerk dat Vollgraff en Van Hoorn abusievelijk als fundament voor een vieringpijler aanzagen. Dit muurwerk hoort naar mijn idee tot een andere, latere bouw fase. Zie Vollgraff en Van Hoorn (noot 9), deel III, tekening XXIII, muurwerk g (In dit artikel afbeelding 5: L).
 - 33 Christian Beutler, *Die Entstehung des Altaraufsatzes. Studien zum Grab Willibrords in Echternach* (München 1978) pp. 51-67 en 102-103 (noten).
 - 34 C. Peeters, Kerk- en Kloosterbouw in de Missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels, in: P. Bange en E. Weiler (eds), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres, Nijmegen, 28-30 september 1989* (Nijmegen 1990) pp. 361-373; p. 370 en Vorromanische Kirchenbauten (noot 21), pp. 236-238 en pp. 309-311 (nachtragsband). Opgemerkt dient te worden dat de opgravingsresultaten niet zijn uitgegeven.
 - 35 Dit in tegenstelling tot wat prof. dr. J.M. van Winter beweerde in haar publikatie over de middeleeuwse Rijnloop en het ontstaan van de stad Utrecht. Johanna Maria van Winter, *Utrecht am Rhein. Mittelalterlicher Rheinlauf und Entstehungsgeschichte der Stadt Utrecht*, in: Werner Besch e.a. (ed), *Die Stadt in der europäischen Geschichte*. Festschrift Edith Ennen (Bonn 1972) pp. 138-152; p. 152.
 - 36 Vita Bonifatii auctore Willibaldo, in: Reinhold Rau (ed.), *Bonifatii Epistolae, Willibaldi Vita Bonifatii quibus accedunt Aliquot Litterarum Monumenta Coaeva* (Darmstadt 1988). Willibald was een angel-saksische priester in Mainz aan wie op verzoek van bisschop Milret van Worcester door aartsbisschop Lullus van Mainz de opdracht werd gegeven om het leven van Bonifatius te schrijven. Informatie ten behoeve van zijn verhaal kreeg Willibald uit de kring van Bonifatius' intimi. Zelf heeft hij Bonifatius waarschijnlijk niet gekend. De passage over de bijzetting van Bonifatius in Utrecht op pp. 518-520. Het citaat begint met de gebeurtenissen kort op drama te Dokkum:
regel 13: Corpus vero beati pontificis prosperis velis ventorumque flatibus trans fretum quod dicitur Aelmer (sed et aliorum martyrum) post dies non multos perductum est ad supradictum urbem quae dicitur Trecht ibique conditum ac sepultum, donec a Magontia religiosi et fideles in Domini fratres a Lullo episcopi successore quidem huius sancti pontificis et martyris Christi directi navigio ad perducendum beati viri cadaver ad monasterium, quod vivante construxerat et secus ripam fluminis quod dicitur Fulde situm est, advenerant.
regel 28: Cumque honorabilis tam sanctae consocietatis fratres ad praedictam urbem pervenerunt, tunc quippe aliquantula eis obbiat populi erat congregata collectio, eiusdemque urbis praefecti, eis audientibus, quomodo a glorioso rege Pippino exivit edictum, insonuit interdictum et, ne inde praedicti pontificis corpus amoveretur, indictum est. Sed quia omnipotentis magis quam hominum convalescit fortitudo, mirabile statim ac memorabile cunctis adstantibus angelica magis quam humana peractum cognitione, auditum est miraculum, aecclisiaeque gloccum in signum ammonitionis sancti corporis, humana non contigente manu, commotum est, ita ut omnes repentino timoris pavore percussi maximo tremore obstupuerunt et iusti huius reddendum esse corpus proclamaverunt. Sicque statim redditum est corpus et a praedictis sanctae recordationis fratribus cum psalmis hymnisque honorifice ablutum ac sine remigantium labore tricesima obitus sui die perductum est ad civitatem supradictam Magontiam.
 - 37 Odilo Engels en Stefan Weinfurter, *Series Episcoporum Ecclesiae catholicae occidentalis ab initio usque ad annum MCXCVI-II Series V: Germania; Tomus I: Archiepiscopatus Coloniensis* (Stuttgart 1982) pp. 171-185. Rond 850 werd Utrecht geteisterd door de Noormannen, waardoor de Utrechtse clerus moest uitwijken naar Sint-Odiliënberg en later naar Deventer. Bisschop Hunger (854-866) en zijn vermoedelijke opvolger Alfried (866-869) konden toen niet in de Salvatorkerk worden begraven. Bisschop Adelbold I (869-899), die, omdat het in Utrecht nog immer te onveilig was voor de bisschoppelijke clerus nog in Deventer resideerde, werd daarentegen wel in de Salvatorkerk begraven. De status van bisschoppelijke grafkerk was blijkbaar bijzonder sterk.
 - 38 S. Muller, Drie Utrechtsche Kroniekjes vóór Beka's tijd, in: *Bijdragen en Meedelingen van het historisch Genootschap te Utrecht* 11 (1888) pp. 460-508; p. 481. Met dank aan Aart Mekking voor zijn hulp bij het vertalen van de passage.
 - 39 Calkoen, Burch (noot 1), pp. 220-221.
 - 40 Volgens een andere traditie lag abt Gregorius in Susteren begraven. In: Maurice Coens, Saints et Saintes Honorés a l'Abbaye de Susteren dans l'ancien Diocèse de Liège, in: *Analecta Bollandiana* LXXX (1962) pp. 327-344; p. 332 e.v.
 - 41 Calkoen, Salvatorkerk (noot 6), p. 31.
 - 42 Zie bij voorbeeld het artikel van Peeters, Kloosterbouw (noot 34), pp. 366-367.
 - 43 W. Sage, Die Ausgrabungen in den Dom von Bamberg und Eichstätt, in: *Jahresbericht der bayerischen Bodendenkmalpflege* 17/18 (1976/77) pp. 202-234.
 - 44 J.E.A.T.H. Bogaers, *De gallo-Romeinse Tempels in Elst in de Overbetuwe* (Den Haag 1955) pp. 195-206.
 - 45 Peeters, Kloosterbouw (noot 34), pp. 366-367.

Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie

Eelco van Welie

Inleiding¹

De kerken van S. Maarten en S. Salvator, alsmede de Heilig Kruiskapel op het Utrechtse Domplein, vormen een concentratie van religieuze gebouwen die ook wel met de term ‘groupe épiscopal’, ‘Kirchenfamilie’ of, minder correct, met de term ‘dubbelkathedraal’ is aangeduid.² De in deze termen verwoorde onderlinge verbondenheid van de diverse onderdelen van de kerkengroep op het Domplein komt niet alleen in de architectonische en planologische samenhang tot uitdrukking; ook het liturgisch functioneren van de onderdelen van dit complex is een aspect van die interrelatie. Op dit laatste heeft C. Peeters al eens gewezen.³

Hoewel de overlevering van liturgische bronnen voor de stad Utrecht zonder meer uitzonderlijk gunstig te noemen is, dateren geschriften waarin het daadwerkelijk liturgisch functioneren van de Utrechtse kerken wordt beschreven niet van voor de dertiende eeuw. De domordinaris, in zijn oudste redactie daterend uit het begin van die eeuw, is de vroegste bron in zijn soort. Het stedelijk landschap had zich in deze periode, voor wat de kerkelijke stichtingen betreft, reeds lang buiten de kaders van het voormalige Romeinse castellum begeven. Aangezien de overige kerkelijke stichtingen, met name de elfde eeuwse collegiale kerken van S. Jan (tweede kwart elfde eeuw), S. Pieter (wijding 1048) en S. Marie (eerste wijding 1099, tweede wijding 1138) onlosmakelijk verbonden zijn met het liturgisch functioneren van de kerken op het Domplein, zal het noodzakelijk zijn ook deze tot onderwerp van de volgende beschouwingen te maken. Daarmee krijgt het thema van deze bijdrage gestalte: het liturgisch functioneren van de kerkgebouwen op het Domplein in hun stedelijke context gedurende de hoge en late middeleeuwen. Teneinde een beschrijving te kunnen geven van het karakter van deze ‘stadsliturgie’, wordt geput uit informatie uit drie nader te bespreken Utrechtse ordinarii. Voordat hiertoe kan worden overgegaan dient echter eerst een nadere definitie te worden gegeven van wat onder ‘stadsliturgie’ wordt verstaan.

Stadsliturgie en ‘statio’

De liturgie krijgt haar gestalte in de samenhang met ruim-

telijke context waarbinnen ze functioneert. In directe zin bestaat deze uit het kerkgebouw.⁴ In ruimere zin is het echter vooral de stad, welke als de voor de ontwikkeling van de christelijke eredienst bepalende ruimtelijke context wordt gezien; Baldovin noemt de grote urbane centra van de late oudheid als de topografische context bij uitstek van de zich vormende Christelijke eredienst:

“Certainly, in terms of the development of specific liturgical forms, the city was the center of Christianity”.⁵

Als een van de meest uitgesproken manifestaties van het stedelijk karakter van de laatantieke en vroegmiddeleeuwse eredienst geldt het fenomeen van de statieliturgie. Met statie wordt die liturgische *actio* bedoeld, waarbij volk en clerus van een stad op een van tevoren bepaalde dag en op een van tevoren bepaalde plek – meestal een kerkgebouw – bijeenkomen om daar, onder aanvoering van de bisschop of diens plaatsvervanger, de eredienst, meestal een eucharistieviering, te voltrekken. De statiedienst gaat vaak gepaard met een processie, een plechtige optocht van voorganger, clerus en volk, naar de plaats van samenkomst.⁶

Algemeen geaccepteerd is de stelling dat de statiesystemen zoals die zich in de grote christelijke stedelijke centra van de laat-antieke en vroegmiddeleeuwse wereld ontwikkelden, uitdrukking zijn van de eenheid van de stedelijke gemeente onder aanvoering van de bisschop of diens plaatsvervanger, bij een dreigende versnippering door het groeiend aantal gelovigen en heiligdommen in de stad. De bisschop was, als herder van de stedelijke *communio*, de centrale figuur in de desbetreffende rituelen: statieliturgie is dan ook bij uitstek bisschoppelijke liturgie, en op dit punt onderscheidt het zich van wat ik voor het Utrechtse ‘stedelijke kapitteliturgie’ wil noemen.

De ontwikkeling van de stadsliturgie in het Christelijke Westen laat zich niet in enkele zinnen samenvatten zonder in generalisatie te vervallen. Voor het juiste begrip van de statiedienst in het middeleeuwse Utrecht is het echter van belang op te merken dat, hoewel in de Utrechtse liturgische bronnen veelvuldig van ‘statio’ sprake is, de betekenis van dit begrip niet de ‘vroegchristelijke’ is van bisschoppelijke stedelijke dienst van ‘eenheidsliturgie’. Grof gezegd kan, uitgaande van hoog- en laatmid-

deleeuwse bronnen, met het begrip 'statio' ieder opont-houd bij een tevoren vastgestelde plaats tijdens de eredienst worden bedoeld. Van de eis van aanwezigheid van de bisschop of de tegenwoordigstelling van de ene stadsgemeente is in het geheel geen sprake.⁷ Daarom spreek ik bij de beschrijving van de Utrechtse statieliturgie, ter onderscheiding van het vroegchristelijk en vroegmiddeleeuwse fenomeen, liever van stadsliturgie, in het Utrechtse geval misschien beter nog van stedelijke kapitteliturgie.⁸ Het statiebegriff dat hierbij hoort laat zich omschrijven als die liturgische *actio* welke op een vooraf bepaalde dag gevierd wordt in een volgens de ordening van het liturgisch jaar vastgesteld kerkgebouw. Deze liturgische gebeurtenis hoeft in de regel geen mis te zijn, maar kan ook een onderdeel van de getijden omvatten.

De statiedienst wordt vaak voorafgegaan door een plechtige processie van de gezamenlijke clerus, al dan niet vanuit een vooraf bepaalde plaats van samenkomst.⁹ Naast deze betekenis als 'a means to an end' heeft de processie echter ook een eigen liturgisch bestaansrecht: de processie zelf kan tot centrale liturgische gebeurtenis worden, zoals bij de bid- en boetprocessies op 25 april (*litanía maior*) en op de drie Kruisdagen voorafgaand aan Hemelvaart (*litanía minores*). De kerkgebouwen welke in de beschrijving van deze processies figureren vormen markeringspunten bij de centrale activiteit van de 'liturgische wandeling'.

Statie en processie vormen de liturgische elementen waarin het stedelijk karakter van de liturgie, ook voor de periode van de hoge en late middeleeuwen, het meest pregnant tot uitdrukking komt. Voor de reconstructie van deze vorm van 'Wanderliturgie' zijn ordinarij bij uitstek geschikt als bron.

De ordinarij als bron

In twee recente artikelen is door historici vruchtbaar gebruik gemaakt van de opmerkelijke rijkdom aan liturgische bronnen voor de stad Utrecht.¹⁰ In het artikel van C. Vellekoop over de liturgische boeken van de Mariakerk, putte hij uit een handschrift dat de liturgische gang van zaken in de Mariakerk gedurende het gehele jaar beschrijft. Zijn bronkeuze bleek een goede, en aan het eind van het artikel concludeert de auteur dan ook verheugd dat op de vraag "wat er op een bepaalde dag in de Sint-Marie gezongen, gelezen of gebeden [werd]", een antwoord te geven is.¹¹

Het handschrift waarop Vellekoop zich baseerde, wordt een (*liber*) ordinarij genoemd. Een 'technische' definitie van een ordinarij zou kunnen zijn dat deze een voortzetting is van de zogenaamde *ordines*, regie-aanwijzingen voor de celebrant bij een liturgische gebeurtenis of reeks van gebeurtenissen, en van het *pontificale*, niet-eucharistische orden van dienst voorzien van de noodzakelijke gebeden.¹² De 'regie-aanwijzingen' zijn echter in de regel niet bedoeld voor de officiant, maar voor de 'cere-

moniemeester', in kathedrale en collegiale kerken meestal met 'provisor chori' aangeduid, die de leiding had over koordienst. De liturgische teksten worden vrijwel nooit *in extenso* opgenomen in een ordinarij: deze vindt men in de betreffende sacramentaria, evangeliaria, antiphonaria etc. De ordinarij geeft slechts het *incipit*.

Belangrijker voor ons is echter dat een ordinarij het specifieke gebruik beschrijft van een bepaalde kerk of welomschreven groep van kerken, bijvoorbeeld behorend tot een diocesis of congregatie. Indien toegespitst op één kerkgebouw, levert het boek informatie omtrent de specifieke lokale situatie en is het dus voor ons doel van belang.

Tot de Utrechtse liturgische bronnen behoren drie volledige ordinarij van de Dom, de Salvator en de S. Marie, een excerpt van de (verloren) ordinarij van de Janskerk¹³ en enkele latere versies van de domordinarij, waaronder de in 1503 gedrukte 'Ordinarij Perpetuus', die als een aanpassing van het voor de Maartenskerk gebruikte exemplaar gezien kan worden.¹⁴ Ook van de ordinarij van de Salvatorkerk bestaat een later, onvolledig afschrift.¹⁵ Aanvullende informatie omtrent de praktische gang van zaken bieden de *Ordo ornamentorum* van de Salvatorkerk¹⁶ en het *Ceremoniae Ecclesiae S. Mariae Trajectensis*.¹⁷ Beide laatste geschriften zijn echter geen ordinarij.

Ik heb de drie Utrechtse ordinarij van Dom, Salvator en Mariakerk als uitgangspunt genomen voor een beschrijving van het systeem van staties en processies welke door de aan de Utrechtse kerken verbonden clerus werden ondernomen. Deze onderneming heeft in zekere zin het karakter van een vergelijking met twee onbekenden: het object van studie is één stedelijke liturgische organisatie, welke echter steeds slechts vanuit het perspectief van de kerk waarvoor de betreffende ordinarij gemaakt is, beschreven wordt. Zo vermeldt de ordinarij van de Mariakerk uiteraard slechts die staties en processies waarin de kanunniken van die kerk een rol spelen. Anderzijds wordt, door de verschillen in datering, de stand van zaken weergegeven op uiteenlopende punten in de tijd: rond 1200 voor de vroegst overgeleverde redactie van de Domordinarij,¹⁸ midden van de veertiende eeuw voor de Salvatorordinarij¹⁹ en midden of derde kwart vijftiende eeuw voor die van S. Marie.²⁰ Het beeld dat uit de beschrijvingen van de drie ordinarij kan worden gereconstrueerd, bevat dus een nieuwe onbekende, die van de veranderingen als gevolg van de chronologische ontwikkeling van het systeem van stadsliturgie. Tijd en plaats zijn zo de onbekenden die een volledige reconstructie van het Utrechtse stadsliturgisch systeem hinderen.

Daarnaast dient nog een voorbehoud te worden gemaakt aangaande het realiteitsgehalte van de in de liturgische bronnen beschreven gang van zaken. Hoewel de ordinarij van Dom, Salvator en S. Marie het specifieke gebruik van een bepaalde kerk vaak zeer gedetailleerd

beschrijven, is het beeld dat in deze bronnen wordt opgebouwd ontdaan van de dynamiek van de concrete historische context: het geeft de gang van zaken weer zoals die geacht wordt plaats te vinden. Ondanks de lange lijsten van aanwijzingen voor de vele overlappings van feesten uit het sanctorale en liturgische gebeurtenissen uit het temporale, kon niet voor alle gevallen een oplossing worden voorzien: dan moest er geïmproviseerd worden. De beslissingen die in een voorkomend geval werden genomen konden vervolgens tot uitgangspunt dienen bij herhaling van dezelfde situatie: in de in 1492 gedrukte kathedrale ordinarius van Luik bijvoorbeeld, werden zulke gebeurtenissen, met vermelding van het jaar waarin ze voorkwamen, opgenomen onder de beschrijving van het betreffende feest (meestal in het sanctorale).²¹ Ook in de reeds genoemde *ordo ornamentorum*, het kostenboekje voor de Salvatorkerk, zijn een aantal van dergelijke 'ad-hoc-oplossingen' geboekstaafd. Het is opvallend dat veel van deze aantekeningen betrekking hebben op de gang van zaken rond de staties en processies tussen de diverse Utrechtse kerken. Als voorbeeld volgt een citaat uit een aantekening bij het jaar 1575, "Item het is gebeurd dat Sinte Bonifaasavond gekomen is op den avond van Trinitatis en Sint Bonifaasdag op Trinitatisdag".²² Aan het feest van Bonifatius, partoon van de Salvatorkerk, was al vroeg een bijeenkomst van de vijf Utrechtse hoofdkerken verbonden (zie tabel 2).²³ Het samenvallen van dit feest met dat van Drievuldigheid leverde dan ook de nodige problemen op:

"Mijne heeren de Deken met den scholaster en Hermale zonden mijn Willem Bijndop aan Mijnheer den Domdeken Bruijnweesen of zij ook over komen zouden op Sinte Bonifaasdag; hij zeide mij, de Domdeken: neen, wij zullen te huis blijven propter festum Trinitatis, en wij zullen onze processie houden zoo als wij van ouds gedaan hebben in onze kerk van den Dom".

Ondanks aandringen van de kant van Salvator bleef het kathedrale kapittel thuis. De avond voorafgaand aan het feest van Bonifatius kwamen alleen de kanunniken van S. Marie en S. Pieter naar Oudmunster, de volgende dag in het geheel niemand. Deze gang van zaken komt niet overeen met die welke in de ordinarius van S. Marie, fol.27vb-28ra, beschreven staat. De Salvator-ordinarius daarentegen geeft een uitgebreide beschrijving van de onderhavige 'occurrence', met facultatief bezoek van de overige collegiale kapittels en een gezamenlijke processie van Dom- en Salvatorkapittel.²⁴ Maar zelfs het verzoek van de "heeren van Oude Munster" of de processie van het kapittel van Salvator door de Domkerk mag trekken, wordt met een hardvochtig "neen" van de Domdeken beantwoord.²⁵

We zien dus dat, ondanks de minutieuze beschrijving van alle mogelijkheden in de Salvator-ordinarius, waar- naar door de schrijver tijdens zijn missie naar de Domde-

ken verwezen werd ("Gelijkerwijs als ons boek uitwijst van den sacristijn"), niet voorkomen kon worden dat in 1575 de gang van zaken 'niet volgens het boekje' verliep. De schrijver merkt dan ook aan het eind van zijn relaas ietwat wat beteuterd op: "Zoo hielden de heeren van Oude Munster zich alleen bij henzelfen en gingen door bisschopshof, door Sinte Victors-kapel [de Kruiskapel] en over het kerkhof van Oude Munster en door de bisschopsdeur ... en anders niet".²⁶

De gekwetste gevoelens van 1575 geven aan hoezeer de historische werkelijkheid af kon wijken van de voorschriften, ook als die in detail waren vastgelegd – wat op zich niet hoeft te verwonderen – hoezeer echter ook de onderlinge staties onderwerp van soms heftige twist konden zijn. Deze politieke geladenheid spreekt bijvoorbeeld ook uit een besluit van het domkapittel uit 1219. Daarin wordt vermeld hoe de kapittels van S. Jan, S. Pieter en S. Marie "vele keren met aanhoudende smeekbeden en grote aandrang het kapittel van de Grote Kerk [de Dom] smeekten zich te verwaardigen met haar college in processie op de patroonsfeesten van die kerken, aldus diens patroonheiligen erend, te komen". Deze "specialem gratiam" werd in het geciteerde besluit uiteindelijk toegestaan "omdat de smeekbeden en dringende verzoeken niet ophielden".²⁷ De geldigheid van het antwoord dat Vellekoop dacht te vinden op de vraag omtrent de liturgische viering op een bepaalde dag en plaats, moet dan ook enigszins worden gerespecteerd.

Met inachtneming van het genoemde voorbehoud is het nu echter zaak te onderzoeken volgens welk patroon het systeem van staties en processies in Utrecht zich gedurende het liturgisch jaar ontvouwde (zie tabel 1 en 2).

Typering van de Utrechtse stedelijke liturgie

De Utrechtse stadsliturgie was geordend rond de vijf kapittels en hun kerkgebouwen: Dom, Salvator, Mariakerk, Pieterskerk en Janskerk.²⁸ Met uitzondering van de processies op de Kruisdagen en op Aswoensdag speelt de gehele cyclus van staties en processies zich af in en rond de vijf genoemde kerkgebouwen: zo er een besef was van een stedelijke *communio*, dan betrof dat in de eerste plaats de gemeenschap van deze vijf kerken en hun kapittels, die dan ook als *ecclesia universalis* of kortweg *ecclesia* kon worden aangeduid.²⁹

Op het tweede plan figureren een aantal Utrechtse kerken van parochies of behorend aan diverse congregaties. Deze secundaire kerken komen uitsluitend ter sprake als onderdeel van de processies op de drie zogenoemde Kruisdagen (*feriae in rogationibus* of *litaniae minores*, bid- en boeteprocessies op de dagen voorafgaand aan Hemelvaart).³⁰ Zo er al van een bezoek sprake was, zullen de ceremoniën zich hebben beperkt tot het zingen van enkele psalmen of andere gezangen bij die andere kerken: in de Salvator-ordinarius wordt bij de processies slechts gemeld dat de priesters van de Nicolai-, Geerte- en Jacobi-

kerk een psalter ter processie meedroegen, en met de kanunniken meezongen.³¹

De oudste parochiekerk, S. Maria Minor (Buurkerk, gesticht vóór 1000), onderscheidt zich als enige met een eigen statie op Aswoensdag (In capite Ieiunij, zie tabel 1), het begin van de veertigdaagse vasten voor Pasen. De kanunniken van de vijf collegiale kerken verzamelen zich na de sext in de Dom om het askruis te ontvangen, waarna de processie koers zet naar de Buurkerk, in de beschrijving in de domordinarius nog voorafgegaan door een processie naar de Salvatorkerk.³²

Op de vijf traditionele hoogfeesten van het jaar speelt de bisschop, indien aanwezig, een rol aan het hoofd van de verzamelde kapittels, die hij aan zijn tafel ontvangt: van een dergelijk *convivium* is in de domordinarius sprake op Kerstmis, Pasen, Pinksteren, Kerkwijding (S. Maria Magdalena, 22 juli) en het patroonsfeest van de Dom, S. Martinus (11 november). Hoewel de bisschop geacht wordt bij al deze gelegenheden te celebreren, is er in de ordinarii van S. Marie en Salvator geen sprake van expliciete vermelding van een statie of processie van de overige collegiale kerken naar de Dom op Kerstmis. De reden hiervoor zal gelegen zijn in het feit dat de collegiale kerken oorspronkelijk slechts gehouden waren naar de Dom op te trekken, indien de bisschop aanwezig was.³³ Aangezien deze mogelijkheid gedurende de latere middeleeuwen steeds meer een theoretische was,³⁴ zal de beschrijving van de betreffende ceremoniën in de latere ordinarii zijn komen te vervallen.

Met uitzondering van de verheerlijking van het kruis in de S. Pieter op Palmzondag en de genoemde processie naar de Buurkerk op Aswoensdag, zijn de oude stichtingen van Dom en Salvatorkerk het toneel van de staties en processies in het temporale. De positie van de Dom aan het hoofd van de kerkelijke hiërarchie is onbetwist en hoeft hier niet verder te worden onderstreept. Zij blijkt ook duidelijk uit de vele malen dat het college van de vijf kapittels, *omnes canonici*, in de Dom wordt ontvangen. De bijzondere status van kerk en kapittel van Salvator komt tot uitdrukking in het voorrecht vertrek- en eindpunt te zijn van de processie op de tweede Kruisdag. De speciale verbondenheid met de kanunniken van het Domkapittel wordt gestalte gegeven door gezamenlijke vieringen van officie en doopvontwijding op de vigilies van Pasen en Pinksteren. Deze gezamenlijke vieringen in het teken van de plechtigheden rond de doopvont worden voortgezet in de Paasweek, als de kanunniken van Salvator iedere dag het doopvont in de Dom samen met het Domkapittel bezoeken (zie tabel 1). In hetzelfde kader kan de processie naar Salvator op Aswoensdag worden beschouwd, die overigens alleen in de domordinarius is vermeld: Aswoensdag staat niet alleen in het teken van boetedoening aan het begin van de Vasten, maar was traditioneel vooral het moment van inschrijving van de doopkandidaten, die verwachtten met Pasen het doopsel te mogen ontvangen.

Het sanctorale wordt gedomineerd door de staties op de

feesten van patroonheiligen en op de kerkwijdingsfeesten van de hoofdkerken. Een uitzondering vormt het kerkwijdingsfeest van de Mariakerk, dat zijn definitieve plaatsing (eerste zondag na het feest van Matheus) pas in de loop van de dertiende eeuw kreeg. Aanvankelijk stond dat feest namelijk op 22 september in een door Séjourné geciteerd Antiphonarium van die kerk uit de veertiende eeuw.³⁵ In de ordinarius van S. Marie is het feest verplaatst "dominica post festum Mathei". Wellicht zijn de reeds in de domordinarius vermelde processies op Maria-Zuivering (2 februari) en op 25 april er de oorzaak van geweest dat de herdenking van de wijding van de Mariakerk geen statie van de overige kapittels heeft gekregen. Voor de Salvatorkerk kan een vergelijkbaar proces worden gereconstrueerd. De ordinarius van de Dom vermeldt een 'missa de dedicatione' in de Salvatorkerk, op het feest van Pancratius. Deze wijdingsmis wordt evenwel slechts gevierd in het geval Pancratiusdag samenvalt met het vigilie van Hemelvaart.³⁶ In de ordinarius van Salvator staat de wijdingsdag vermeld in de tijdeigen cyclus, en wel op de eerste zondag na Hemelvaart.

Niet alle patroon- en kerkwijdingsfeesten staan in de domordinarius met een statie van de overige kapittels vermeld: het genoemde besluit van het Domkapittel uit 1219 geeft aan dat de staties op deze feesten voor wat de drie jongere kapittels betreft, pas in de loop van de dertiende eeuw en na moeizame onderhandelingen tot stand kwamen. Om welke feesten het precies gaat wordt duidelijk als we de besluiten van een synode uit 1209 erop nalezen.³⁷ Daar is namelijk de verplichting tot diverse wederkerige bezoeken vastgelegd, in het kader van doudendiensten, vooral echter ter gelegenheid van enkele aan de jongere kapittels verbonden feesten "In Assumptione et in Nativitate beate Virginis, in Nativitate Johannis Baptiste et in Passione Petri et Pauli", als "omnes ecclesie convenient ad ecclesiam, in qua festum est." Voorts worden plechtige processies genoemd "Ad sanctum Martinum in Obitu Martini, ad sanctum Bonifacium in die Bonifacii, ad sanctum Petrum in Passione Petri et Pauli, ad sanctum Johannem in Nativitate Johannis Baptiste, ad sanctam Mariam in Assumptione". In de ordinarii van Salvator en S. Marie wordt duidelijk dat deze staties en processies, waarnaar in het kapittelbesluit van 1219 klaarblijkelijk wordt verwezen, alle hun definitieve plaats op de kalender hebben veroverd.

Conclusie

De uit het vroege christendom stammende eenheid van de stadsgemeente als idee ten grondslag liggend aan de statie-organisatie van de bisschopsstad, heeft in de hoge en late middeleeuwen plaats gemaakt voor een stedelijke liturgie met een uitgesproken clericaal, in Utrecht zelfs 'collegiaal' karakter. Utrecht onderscheidt zich namelijk van de stadsliturgie zoals die zich in andere middeleeuwse bisschopssteden voltrok door een concentratie op vijf

hoofdkerken.³⁸ De wens de commemoratie van de heilige in diens heiligdom te vieren, gepaard aan de behoefte de onderlinge verhoudingen tussen de diverse kapittels zichtbaar te maken en te bevestigen, leidde ertoe dat naast de oude stichtingen van Dom en Salvator, ook de jongere kapittels staties op de patroons- en kerkwijdingsfeesten ontvingen. De oude rechten van de Dom- en Salvatorkapittels ten opzichte van de jongere stichtingen van S. Jan, S. Marie en S. Pieter, worden door diverse staties, met name rond de traditionele hoge feesten in het temporale, zichtbaar gemaakt.

De kruiskapel tenslotte, was in de tijd dat de drie in dit artikel behandelde ordinarii van kracht waren, gereduceerd tot een annex van de Salvatorkerk. Hij figureert slechts in de ordinarius van die laatste, bij een aantal processies van het Salvatorkapittel.³⁹

Noten

- 1 Mijn dank gaat uit naar C. Vellekoop, die mij zijn transcriptie van de ordinarius van de Mariakerk ter beschikking stelde. Voorts heb ik bij het schrijven van dit artikel op de valreep kunnen profiteren van een door H.A.J. Wegman en S.L. de Blaauw gegeven cursus 'liturgie in kerk en klooster', uitgaande van de onderzoekschool mediëvistiek.
- 2 C.J.A.C. Peeters, "De oudste Bisschopskerken van Utrecht", Feestbundel F. Van de Meer. Opstellen aangeboden aan F.J.L.G. van de Meer ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 16 november 1964, Amsterdam - Brussel 1966, 88. Over het verschijnsel van dubbelkerken en de problemen van definitie en terminologie: vgl. E. van Welie, "Double Churches - some aspects of the form and function of a phenomenon in fourth to seventh century church architecture", *Boreas* 16 (1993), 165-180. E. Lehmann introduceerde het begrip 'Kirchenfamilie', als aanduiding voor complexen bestaande uit twee kerkgebouwen en baptisterium (vgl. zijn artikel "Die entwicklungsgeschichtliche Stellung der karolingischen Klosterkirche zwischen Kirchenfamilie und Kathedrale", *Wissensch. Zeitschr. der Friedrich Schiller Univers. Jena, Gesellsch. u. Sprachwissensch. Reihe* (1952-1953), 131-144).
- 3 Peeters 1966, 107.
- 4 Voor een 'bibliografische bespreking' van de meer recente gedachtenvorming over het traditionele thema van de interrelatie van architectuur en liturgie, vgl. S.L. de Blaauw, "Architecture and Liturgy", in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 33, Maria Laach 1991, 28-31. Vgl. ook het artikel van C.J.A.C. Peeters in een eerdere aflevering van dit tijdschrift ("Monument en liturgie. Herstel en vernieuwing in de Sint-Servaas te Maastricht", *Bulletin KNOB* 83 (1984), 105-116).
- 5 J.F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Rome 1987, 254.
- 6 Definities van statiedienst bij Baldovin 1987, 37, A.A. Häussling, *Mönchskonvent und Eucharistiefeyer. Eine Studie über die Messe in der abendländischen Klosterliturgie des frühen Mittelalters und zur Geschichte der Messhäufigkeit* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen), Münster 1973, 186 en S.L. de Blaauw, *Cultus en Decor. Liturgie en Architectuur in Laatantieken en Middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, Delft 1987, 2.
- 7 De bisschop was bijvoorbeeld in het Utrecht van het begin van de dertiende eeuw nog maar zelden liturgisch actief, getuige het veelvuldig gebezigde 'si episcopus presens fuerit' bij de beschrijving van de hoge feesten waarbij de bisschop geacht werd te celebreren: vgl. P. Séjourné, *Ordinarius S. Martini Traiectensis*, Utrecht 1919-21, 96.
- 8 De consistentie van het Romeinse statiesysteem, gevoegd bij de uitzonderlijke positie van die stad als centrum van de Latijnse Christenheid, maakte evenwel dat Rome het punt van referentie kon blijven voor de ontwikkeling van hoog- en laatmiddeleeuwse stedelijke liturgiën. Zo probeert A. Wolf op grond van (mijns inziens niet geheel aangetoonde) congruentie van status en patroon een op Rome geënte liturgie voor Keulen aanemelijk te maken ("Kirchenfamilie Köln. Von der Wahrung der geistlichen Einheit einer mittelalterlichen Bischofsstadt durch das Stationskirchenwesen", *Colonia Romanica* 1 (1986), 33-44). Voor Luik kan op grond van een in 1492 gedrukte versie van de kathedrale ordinarius worden aangetoond dat de ordening van staties naar de diverse secundaire kerken van de stad vanuit de kathedraal in de periode van de vasten voor Pasen, gemodelleerd is naar het voorbeeld van Rome (E.G. van Welie, "Kerk, stad en liturgie. Opmerkingen naar aanleiding van een onuitgegeven Luikse ordinarius", *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie aangeboden aan Aart Mekking* (Alphen a/d Rijn 1994)).
- 9 Vgl voor een typologie van het fenomeen van de processie: H.A.J. Wegman, "'Procedere' und Prozession: einer Typologie", *Liturgisches Jahrbuch* 27 (1977), 28-39.
- 10 C. Vellekoop, "Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk: de koorboeken van Sint-Marie", in R.E.V. Stuijven en C. Vellekoop eds., *Utrecht tussen kerk en staat, 227-242*; C.H. Staal, "Goud, rood, blauw groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk", *Schilderen met gouddraad en zijde, catalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1987*, 83-98. Staal onderzocht het gebruik van kleur in de gewaden van de Salvatorkerk aan de hand van de zestiende eeuwse 'ordo ornamentorum' van die kerk.
- 11 Vellekoop 1991, 240.
- 12 Over ordines en ordinaria: A.-G. Martimort, *Les "ordines", les ordinaires et les cérémoniaux*, Brepols - Turnhout 1991.
- 13 Séjourné 1919-21, 24 en 48.
- 14 Séjourné 1919-21, 22.
- 15 Rijksarchief Utrecht, Archief van het kapittel van Oudmunster nr.397.
- 16 Van dit wat ongelukkig 'Kaarsenordinarius' genoemde kostboekje, gedateerd rond 1525-1530 door de uitgever, bestaat een copie die omstreeks 1576-1580 wordt geplaatst en waarvan de aantekeningen over het jaar 1575 afkomstig zijn (A.A.J. van Rossum, "Kerkelijke plechtigheden in de Salvatorkerk te Utrecht", *AGU* 3 (1876), 109-259).
- 17 Gedateerd 1515, uitgave bij A.E. Rientjes, "Liber ceremoniarum ecclesiae S. Marie trajectensis", *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 38 (1912), 153-188.
- 18 Séjourné 1919-21, 14; deze editie combineert de tekst van drie versies in één uitgave.
- 19 Ik houd hier de datering aan van Séjourné 1919-21, 24b. n.2. Het handschrift berust onder inv.nr 195 van het Archief van het kapittel van Oudmunster in het Rijksarchief te Utrecht, en is bij mijn weten nooit aan een diepgaand onderzoek onderworpen geweest. De datering van Séjourné berust op het ontbreken van verwijzingen naar het feest van Visitatie (ingevoerd 1389) en naar een statuut uit 1353 van bisschop Jan van Arkel betreffende kledingvoorschriften. Moeilijkheid hierbij is, dat een dergelijk statuut, of de invoering van een feest, niet onmiddellijk in de ordinarius hoeft te zijn verwerkt, anderzijds dat de kalender zoals die in gebruik was bij een bepaalde kerk, in aantal en rang van de feesten, kon verschillen van de 'officiële' diocesane kalender.

- Wellicht echter kan in de vermelding van een "Ordinarium novum" in een door Calkoen geciteerde lijst van boeken voor de koordienst van Salvator uit 1369, een aanwijzing worden gezien voor een ontstaan van onze ordinarius niet lang daarvoor (G.G. Calkoen, *De Burcht van Utrecht en hare naaste omgeving. Aanteekeningen en Beschouwingen omtrent de Kapittelkerk van St. Salvator of Oude Munsterkerk na circa 1220. Deel C, Utrecht, 1914, 46).*
- 20 Vellekoop 1991, 233.
 - 21 Vgl. Van Welie 1994.
 - 22 Van Rossum 1876, 253-256. Ik houd de spelling van Van Rossum aan.
 - 23 Ook de statuten van een synode uit 1209 vermelden een 'solempnis processio' naar Salvator (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, dl. II (1198-1249), Utrecht 1940, 61, nr 595).
 - 24 Fol. 182vb-184va.
 - 25 Deze optie wordt in de Salvator-ordinarius opgevoerd voor het geval het feest van Bonifatius voor Pinksteren of op de dinsdag of woensdag na Drievuldigheid valt (fol. 183rb, 184rb).
 - 26 Van Rossum 1876, 265. De beschreven processie is de gebruikelijke op de zondagen tussen Pasen en Pinksteren.
 - 27 "ipsarum ecclesiarum conventus et capitula multis temporibus, assiduis precibus et maxima instancia supplicabant capitulo Maioris ecclesie, ut cum sua processione et conventu in festivitibus suorum patronorum ad ipsorum ecclesias, patronos eorum honorando, venire dignarentur: tandem quia ab huiusmodi precibus et instantiis non cessabant, ... specialem gratiam ipsis in hoc faciendo, consensimus, quod in festivitibus patronorum suorum, videlicet sancti Petri, sancti Johannis et sancte Marie cum processione nostra venire deinceps debeamus" (Oorkondenboek II, 125-126, nr 662).
 - 28 Voor een bespreking van de ontstaansgeschiedenis van de 'jongere' kapittelkerken, vgl. A.J.J. Mekking, "Een kruis van kerken rond Koenraads hart. Een bijdrage tot de kennis van de functie en de betekenis van het Utrechtse kerkenkruis alsmede van die te Bamberg en te Paderborn", Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek, faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit te Utrecht, 25 tot en met 27 augustus 1988, 21-53. Voor de oudere kerken van S. Maarten en Salvator, vgl. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1965, Peeters 1966 en T.J. Hoekstra, "De Dom van Adelbold II, Bisschop van Utrecht (1010-1026)", Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek, faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit te Utrecht, 25 tot en met 27 augustus 1988, 95-108. Zie ook de bijdragen van Jos Stöver en Raphael Rijntjes in dit bulletin.
 - 29 Vgl. J.H. Hofman, "Onderlinge verordeningen der kapittels van de vijf hoofdkerken te Utrecht", *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 6 (1879), 140 (vermelding als zodanig in synodale statuten van 1209).
 - 30 Vgl. voor een gelijkaardige gang van zaken bijvoorbeeld de ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht (J.M.B. Tagage (ed.), *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*, Assen 1984, 83-84).
 - 31 Fol. 173vb: "Istis tribus diebus sacerdotes ecclesiarum civilium sancti Jacobi, sancti Nicolai et sancte Gertrudis psalterium ad processionem ferent. psalterium cum canonicis cantent."
 - 32 Séjourné 1919-21, [23]. In de Salvator wordt een responsorium gezongen en een collecta gezegd.
 - 33 Vgl. Séjourné 1919-21, [38], fol. 63.
 - 34 Vgl. ook noot 7.
 - 35 Séjourné 1919-21, 46.
 - 36 Séjourné 1919-21, [11].
 - 37 Oorkondenboek II, 61 nr 595 (statuten van de synode voor het bisdom Utrecht, 1209).
 - 38 Vgl. bijvoorbeeld de ordinarius van de Dom van Trier voor de stedelijk-liturgische organisatie in Trier op grond van een ordinarius uit het begin van de veertiende eeuw, waarbij de zorg alle kerken in en rond de stad vanuit de Dom in de loop van het liturgisch jaar te bezoeken kenmerkend is. Deze opgave was zo omvangrijk, dat de beschrijving in een apart gedeelte van de ordinarius werd behandeld (A. Kurzeja, *Der älteste Liber Ordinarius der Trierer Domkirche* (London, Brit. Mus., Harley 2958, Anfang 14. Jh.). *Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der deutschen Ortskirchen*, Münster 1970).
 - 39 Op 26 april, allerzielen, op het feest van Pancratius. Bij het feest van Odulphus is de de processieweg langs de kruiskapel later in de marge bijgeschreven (fol. 184 vb), maar het kan goed zijn dit slechts een codificering van een reeds bestaande situatie is. Vgl. ook de *ordo ornamentorum*: de processie die in 1575 door bisschopshof en kruiskapel en over het kerkhof van Salvator trok geschiedde "zooals men doet op alle Zondagen tusschen Paschen en Pinksteren" (A.A.J. van Rossum, "Broederschap der kanunniken van St Salvator te Utrecht met verschillende andere kerken", *AGU* 6 (1879), 149-167, 1879, 265).

TABEL 1: Statie- en processiekosten volgens de ordinarii van S. Maarten, S. Salvator en S. Marie: *temporale*

Afkortingen:

o.c.: *omnes canonici*, bijeenkomst van alle kapittelkerken

pr.: processie

st.: statie

Kalender	Martinus	Salvator	Maria
Aswoensdag	Dom (o.c.), Salvatorkerk (pr.), Buurk. (pr.)	Dom (pr.), – Buurk. (pr.)	Dom, – Buurk.
Palmzondag	Dom, Pietersk. (pr.)	Dom, Pietersk. (pr.)	Dom, Pietersk. (pr.)
Paaszaterdag	[ontvangt Salv. kapittel]	Dom	–
Pasen	Dom (o.c.)	Dom (pr.)	Dom
Paasweek	[ontvangt Salv. kapittel]	Dom	–
Octaaf v. Pasen	–	Dom (latere toev.)	–
Eerste Kruisdag	Dom (o.c.) <i>eccl. monialium</i> (latere toev.)	pr. naar: – Predikherenkl. – Wittevrouwenkl. – Stevensabdij	Dom
Tweede Kruisdag	Salv. (o.c.), pr. naar: – Dom, – Nicolaask., – Salvatork.	– Dom, pr. naar: – Servaasabdij, – Nicolaask., – Salvatork.	Salvatork.
Derde Kruisdag	pr. naar: – Salvatork., – Geertek., – Jacobsk., – Dom	pr. naar: – S. ... [weggekrast], – Duitse Huis, – S. ... [weggekrast] – Jacobsk.	Dom, pr. naar: niet gespecificeerd
Hemelvaart	Dom (o.c.)	Dom (pr.)	Dom (pr.)
Zo. na Hemelvrt = wijdingsfeest Salv.		Dom (pr.)	Salvatork.
Vigilie v. Pinksteren	(wijding doopvont)	Dom (wijding doopvont)	–
Pinksteren	Dom (o.c.)	Dom	Dom
Octaaf van Pinkst.	[ontvangt Salv. Kapittel]	Dom	–

TABEL 2: Statie- en processiekosten volgens de ordinarii van S. Maarten, S. Salvator en S. Marie: *sanctorale*

Kalender	Martinus	Salvator	Maria
OKTOBER			
1 S. Remigius	Jansk.	Jansk. (pr.)	–
NOVEMBER			
11 S. Martinus	–	Dom (st.)	Dom (st.)
DECEMBER			
8 Maria Onbev. Ontvangen	–	Mariak. (st.)	?
JANUARI			
FEBRUARI			
2 Maria Lichtmis	Dom, Mariak. (pr.) –	– Mariak. (pr.), Dom	Dom (o.c.), Mariak. (pr.), Dom (pr.)
22 Petrus' Stoel	Pietersk.	–	Pietersk. (st.)
MAART			
APRIL			
25 S. Marcus, Grote Litanie	Dom of Mariak. (pr.)	Dom of Mariak. (pr.)	Dom (pr.) of Mariak. (pr.)
MEI			
1 Philippus en Jacobus	–	Pietersk. (wijding)	Pietersk. (wijding)
3 Kruisvinding	Dom (o.c.)	Dom (st.)	Dom (st.)
12 S. Pancratius	Salvatork.	Dom (st.)	–
13 S. Servatius	–	Dom (st.)	–
JUNI			
5 S. Bonifatius	–	Martinus (st.)	–
12 S. Odulphus	Salvatork.	Salvatork. (o.c.)	Salvatork. (st.)
24 Joh. de Doper	–	Salvatork. (st. o.c.)	Salvatork. (st.)
29 Ss. Petrus en Paulus	–	Jansk. (st.)	Jansk. (st.)
JULI			
4 Transl. s. Mart.	Dom (o.c.)	Pietersk. (st.)	Pietersk. (st.)
22 Maria Magd.	Dom (wijding)	Mariak. (st.)	Mariak. (st.)
AUGUSTUS			
1 Petrus Banken'	–	Jansk. (st.)	Jansk. (st.)
15 Mar. Tenhemelopn.	–	Pietersk. (st.)	Pietersk. (st.)
29 Onth. v. Johannes	–	Mariak. (st.)	Mariak. (st.)
SEPTEMBER			
8 Maria Geboorte	–	Jansk. (st.)	Jansk. (st.)
		Mariak. (st.)	Mariak. (st., alleen zo.)

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

SUMMARIES

The Heilige Kruiskapel (Chapel of the Holy Cross) in Utrecht

H.L. de Groot

As is generally assumed, there was a small church within the walls of the Roman castellum as early as the seventh century. It is likely that it was founded by the Merovingian king Theutbert II (586-612) or his successor Chlotarius II (584-629) and destroyed by the Frisians. Around 695 Willibrord rebuilt the destroyed church and consecrated it to St Maarten (St Martin), possibly as a sign of gratitude towards the Frankish king, whose mayor of the palace, Pippijn II supported him in his missionary work. Next to it he built a second church, St Salvator. He connected this church with a monastery.

Until 1829 the Heilige Kruiskapel, a single-nave building with two modest transepts and a strikingly long choir was situated at Dom square. To the north of it was the collegiate church of St Maarten (Dom cathedral) and until 1582 the collegiate church of St Salvator was to be found to the south of the chapel.

The special situation of three church buildings occurring at a very short distance from one another, linked to the question where the first church of Utrecht was situated, has intrigued many researchers. There is general agreement on the history and situation of St Salvator, however, the location of the small St Maarten's church built by Willibrord is contested. Within the boundaries of the Gothic St Maarten's church no trace of an older church that could date back to the time of Willibrord has been found so far. Nor has any trace ever been found of the small Merovingian church.

Before the Second World War excavations at Dom square made the remnants visible of the Heilige Kruiskapel and the Roman main building situated directly under it. A.E. van Giffen, the leader of the excavation, dated the chapel to the tenth century.

There are archaeological arguments to assume that the oldest church of Utrecht must have consisted of a converted (?) Roman Principia. The Heilige Kruiskapel was built directly upon this converted, and subsequently destroyed, main building. Van Giffen's dating of the chapel appears to be ill-founded, and moreover, the locations of the finds are scarcely documented.

Re-evaluation of the old documentation on the excavation has made a dating of the chapel to around 700 more likely. In order

to test this hypothesis part of the chapel was excavated once again in 1993. Apart from one exception, the observations in this research have confirmed the hypothesis which had been developed on the basis of the old data. This exception concerns radio-carbon dating.

¹⁴C-datings of charcoal, found in the mortar of the brickwork of the chapel, result in a dating to the late ninth or tenth century. The datings are: UtC-2975: 1100 BP $\pm$ 60, which corresponds to a dating between 888 and 1011; UtC-2976: 1110 BP $\pm$ 70 (883-1011 AD); UtC-2977: 1150 BP $\pm$ 60 (820-842 and 859-979 AD).

The renewed interpretation of the old archaeological data, the reconstruction of ground-level heights derived from it and the architectural and topographical arguments, however, make it more likely that the Heilige Kruiskapel is to be identified with the little church rebuilt by Willibrord after all. The (written) historical sources also fit in with this conception. However, if the ¹⁴C-datings are correct, bishop Balderik (917-976) would have been the building commissioner. In that case he would have built a completely new church, according to an outdated model, at the site of its destroyed predecessor. The written sources record that he restored the two heavily damaged churches of St Maarten and St Salvator: no mention is made of new construction, nor of a chapel. Moreover, Balderik decided to proclaim St Maarten's church a cemetery for the bishops. The small chapel seems to be inconsistent with this, although it is frequently regarded as a burial chapel.

To the south of the chapel two parallel foundations have been found, which must have been part of a predecessor of the Roman St Salvator and which may date back to the same period as the chapel. They are the oldest building traces found within Salvator church. For that reason it is not likely that the Kruiskapel is to be identified with an older St Salvator.

But the relative chronology, too, both of the reconstructed ground-level heights and of the walling found to the west and south of the chapel would present serious problems in case of a dating to the tenth century. Moreover, this would create a great problem in respect of the ground-level height which must have gone together with the sarcophagi of the eighth and ninth centuries: in the tenth century the walking level would have been at least half a metre lower and this seems unlikely.

However, when we assume that the Kruiskapel was built at the end of the seventh or beginning of the eighth century, all the arguments and data can be explained. The relative chronology and the identical site of the Roman main building and the conversion of it on the one hand, and the chapel on the other do not present any problems then, and neither does the building material used in the various periods and the way in which it was applied. This also applies to the walls to the west of the chapel and those of St Salvator. The shape of the chapel also points to an early dating, and the strikingly large choir possibly to a use for collegial purposes.

But the Kruiskapel as old St Maarten's church also fits in easily with the development causing St Maarten's church to become much more important than St Salvator, a pursuit started by Balderik. The fact that the chapel was situated on the territory of Salvator is not inconsistent with this. On the contrary, this very fact combined with the uniform manner of construction of the oldest foundations within St Salvator and those of the Kruiskapel indicate that here we are dealing with the two oldest churches of Willibrord.

Consequently, for the time being, we are of the opinion that in spite of the contradiction presented by the radiocarbon datings,

the Heilige Kruiskapel is the small church (re)built and (re?)consecrated to St Maarten by Willibrord.

The *ecclesiola* in the Utrecht castellum. Architectural-historical interpretation of the remnants of the Heilig-Kruiskapel

Raphaël Rijntjes

The 're-excavation' in 1993 of part of the foundations and above-ground walling of the Heilig-Kruiskapel has revealed new data with respect to the history of its construction. The most important conclusion is that the southern annex of this chapel was a separate unit and as such it was the seventh-century predecessor of the church attached to it later. It is likely that the Heilig-Kruiskapel itself is to be identified with the St Maarten's church built by Willibrord.

This hypothesis on the basis of architectural-historical findings implies that a new architectural structure is to be added to the structure at Dom square in Utrecht we are already acquainted with, a small church which so far had only been known from written sources and the location of which was conjectured to have been outside as well as inside the Castellum. The site and size of the first Christian foundation in Utrecht now localized raise new questions on its original function.

In view of its small size the square chapel or cella may have been a burial chapel or *cella memoriae*. The existence has been proved of early-medieval burials in stone sarcophagi in and around the earliest Salvator church in Utrecht, which probably date back to the eighth and ninth centuries. More deeply situated burials in wooden coffins could be part of the oldest Christian burial place. Unfortunately, the medieval burials in and around the Heilig-Kruiskapel have not been researched accurately enough to be able to refer to them as early-medieval burials with any certainty. A number of burials in wooden coffins, just as similar burials around Salvator church situated at a rather large depth and appearing to be somewhat grouped into two strips to the east of the Heilig-Kruiskapel, possibly are among the oldest Christian tombs.

The niche in the eastern wall must have had a funerary function in the use of the place as a burial chapel. Although the internal dimensions of the niche are rather small, one may think of the lay-out of a tomb as *arcosolium* or niche tomb, possibly with an altar placed in front of it.

A cella memoriae can also be interpreted in another meaning: the *memoria* may refer to the presence of one or more relics. At any rate, from the sixth century onwards each altar was provided with at least one relic. Particularly for a Christian outpost in an area which had to be converted, the presence of a relic may have been an important condition for the success of missionary activities. The question which relic was already present in Utrecht in the early seventh century, however, will have to remain unanswered for the time being. In view of the consecration at any rate in the time of Willibrord, a St Maarten's relic is most likely, but an original consecration to Thomas Apostle is also possible; however, in this respect the Utrecht tradition is very late.

The scarce data on the earliest Christian history of Utrecht are to be supplemented with the foundations and part of the above-ground walling of the first little church in the castellum, referred to as *ecclesiola* by Boniface. However, all sorts of questions on

its use, consecration and incorporation in the later episcopal cluster of church buildings remain unsolved as yet, and it will only be possible to answer them after closer research.

The Heilig-Kruiskapel (chapel of the Holy Cross) in Utrecht: St Maarten (St Martin) or St Salvator (Holy Saviour)?

Charlotte J.C. Broer and Martin W.J. de Bruijn

For centuries there has been a small chapel at Dom square in Utrecht, squeezed in between Dom cathedral, consecrated to St Maarten, and the church of St Salvator or Oudmunster: the Heilig-Kruiskapel. In the thirties this chapel was dated to the tenth century by the archaeologist A.E. van Giffen. However, a few years ago the Utrecht town archaeologist H.L. de Groot expressed the assumption that we are dealing with a church from the end of the seventh century here, notably with the first St Maarten's church rebuilt by the Anglo-Saxon missionary Willibrord on the foundations of an older little church.

However, we are of the opinion that, if the Heilig-Kruiskapel does indeed date back to the time of Willibrord, we are not dealing with the first St Maarten's church, but with the church of St Salvator founded by the missionary. Our arguments are the following:

1. There appear to be no archaeological indications that the Heilig-Kruiskapel was rebuilt on the foundations of an older little church, as Willibrord's pupil Boniface – who also worked in Utrecht and even built a church there – wrote in a letter to the pope about the St Maarten's church rebuilt by Willibrord.
2. Later in the Middle Ages the chapel did not belong to St Maarten's or Dom chapter, but to the chapter of St Salvator or Oudmunster. The function of baptistery, given to the chapel by the 14th-century historiographer Jan Beke, proves to have been taken over by Oudmunster later on.
3. Beke makes mention of the building of a new St Salvator church by Boniface next to the church founded by Willibrord. On that occasion the old church must have received the patronage of the Holy Cross.
4. The patronage of St Salvator and of the Holy Cross are closely related; both refer to Jesus Christ, who died on the cross for the salvation – Salvator means Saviour – of mankind.
5. St Maarten's or Dom chapter has never claimed that the Heilig-Kruiskapel was the first St Maarten's church.
6. Finally, as far as the Heilig-Kruiskapel is concerned, medieval historiography unequivocally refers to the first St Salvator church built by Willibrord and not to the church rebuilt by him and consecrated to St Maarten.

It is striking that for their datings and attributions present as well as earlier archaeologists frequently make use of the written sources or at least of the literature based on them. This literature, however, has proved to be quite unreliable. Before making far-reaching pronouncements on the history and development of the oldest churches of Utrecht, these sources ought to be thoroughly re-analyzed and re-integrated into the study of these church buildings. It is only the study of all church buildings in their three-dimensional, chronological and functional context, placed within the framework of the political and ecclesiastical events of the time in which they arose, that can lead to satisfactory results.

The dimensions of St Salvator or Oudmunster church in the illustrations of the Monumenta of Van Buchel and in the Booth collection: Testing and interpretation on the basis of excavation results

R.J. Stöver

In 1587 the curtain fell for one of the very oldest churches of Utrecht. For in that year the town council decided to pull down Salvator or Oudmunster church. The demolition started soon after the decision had been taken. This church, founded by Willibrord in the former castellum Traiectum around 700, was situated at just a very short distance to the south of St Maarten's Dom Cathedral.

In spite of the total demolition of the building, even most foundations were excavated, the church did not sink into oblivion. The church has been passed down to us through a small series of qualitatively quite reasonable illustrations of both the ground plan and the vertical elevation. The best-known illustration is the pen drawing by A. van Buchel in his "Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae". Furthermore, there is an extensive description of the interior of the church by Joh. Mersman, canon of the church, and many data on the building have come down to us through the building accounts which have been handed down from 1346 onwards. A number of ordinarii, books in which the liturgical proceedings in the church are recorded, have also been preserved. In the thirties of this century the site where the eastern parts of Salvator church were once situated, was subjected to archaeological research. The results of these excavations, too, are very important to the doctoral research into this vanished church, started by me in 1991 within the framework of the so-called Dom-square project. Two other authors also take part in this research project under the leadership of A.J.J. Mekking (Leiden), who have also produced contributions to this issue of KNOB Bulletin, notably R. Rijntjes and E. van Welie.

In this article I further pursue the use of dimensions in the church, as passed down to us through the dimensions indicated on the ground-plan drawings and through the archaeological research of the thirties of this century. Determining the dimensions is of great importance to further reconstruction (on paper) of the church, which is the aim of this research. Meanwhile it has become evident that the dimensions indicated in the drawings are consistent with the dimensions of the eastern parts of the church determined during the excavations. This was a reason to consider the known dimensions indicated for the western parts of the church which have not been excavated (reasonably) reliable. The western parts of the church turned out to have quite unusual (but definitely not impossible) proportions. These curious proportions seem to have been caused by the fact that in building the western parts an older building phase was the starting point (which is quite normal), possibly even the oldest building phase, the foundation by Willibrord. It concerns a hall church of monumental dimensions, which was probably connected with a contracted annex on the east side. In the thirties remnants of walling of the supposed annex were discovered at the level of the former crossing of Salvator church and are to be dated to the eighth century without much difficulty, chiefly on the basis of the dating of a large eighth-century sarcophagus which was found *within* the walls.

The hall church in Utrecht may have had a length of 18 metres and a width of 12 metres. Hall churches of such considerable

size are rare in the eighth century, it is true, but not utterly unique. It is known that other important churches, such as the cathedral of Eichstätt (building phase I) and the church of Elst (building phase I) were large hall churches in the eighth century. The 'discovery' of a large hall church in Utrecht detracts from the hypothesis that the missionaries could only have the disposal of small primitive churches in their missionary regions.

Omnes canonici. An exploration of Utrecht urban liturgy

Eelco van Welie

The unity of the urban Christian community, dating back to early Christianity, as an idea lying at the root of the stationary organization of the cathedral city, gave way to an urban liturgy of a distinctly clerical, in Utrecht even 'collegial' character during the high and late Middle Ages. For Utrecht liturgy distinguishes itself from urban liturgy as it proceeded in other medieval cathedral cities by a focus on five main churches. The desire to celebrate the commemoration of the saint in his own sanctuary, combined with the need to visualize and confirm the mutual relations between the various chapters, resulted in the fact that, apart from the old foundations of Dom and Salvator, the younger chapters also received stations at the festivals of patron saints and the anniversary of the church consecration. The old rights of the Dom and Salvator chapters with respect to the younger foundations of St John, St Mary and St Peter are made visible by means of various stations, notably around the traditional festivals in the temporale.

In the time when the three ordinarii dealt with in this article were in force, the Chapel of the Holy Cross had been reduced to an annex of Salvator church. It only figures in the ordinarius of the latter, in a number of processions of the Salvator chapter.

AUTEURS

H.L. de Groot studeerde aan het A. E. van Giffen Instituut voor prehistorie (UVA). Sinds 1979 is hij werkzaam als archeoloog bij de Gemeente Utrecht, de laatste jaren in de functie van gemeentelijk archeoloog.

Raphaël Rijntjes studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht met als afstudeerrichting middeleeuwse bouwkunst. Sinds 1993 is hij als OIO werkzaam bij de afdeling Bouwkunst van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden, waar hij een dissertatie voorbereidt over de bouwgeschiedenis, de functie en de symboliek van de Heilig-Kruiskapel te Utrecht.

Lotty Broer (1959) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij was als Assistent in Opleiding aan deze universiteit verbonden en is bezig met de afronding van een proefschrift over de oudste geschiedenis van de Utrechtse Sint-Paulusabdij. Eerder publiceerde zij over het gebruik van oorkonden als bron voor de geschiedenis van de vrouw in de middeleeuwen en over middeleeuwse ontginningen in Eemland.

Martin de Bruijn (1948) studeerde rechten in zijn geboortestad Tilburg. Naast meer normaal geachte werkzaamheden houdt hij

zich sinds zijn jeugd op verschillende manieren bezig met verleden, heden en toekomst van zijn woonomgeving en gaf daarvan blijk in een aantal publikaties. Van 1982 tot 1986 deed hij als vrijwilliger bij het bureau monumenten van de gemeente Utrecht archiefonderzoek ten behoeve van archeologie en bouwhistorie. Tussen 1987 en 1992 werkte hij in tijdelijke dienst van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek aan een dissertatie over de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen, waarop hij in november 1994 hoopt te promoveren. Momenteel indiceert hij als free-lancer middeleeuwse bronnen met betrekking tot grond en huizen voor de gemeente 's-Hertogenbosch.

Jos Stöver studeerde Mediëvistiek aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij is sinds juli 1991 werkzaam als AiO bij de vakgroep kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij werkt aan een dissertatie met als onderwerp de bouwgeschiedenis van de voormalige Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht.

E.G. van Welie (1967) studeerde architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij is sinds 1992 als AiO verbonden aan de vakgroep Kunstgeschiedenis (afd. Bouwkunst) van die universiteit en verricht promotie-onderzoek naar het functioneren van de kerkengroep op het Utrechtse Domplein voor de Reformatie.

Vanwege de omvang van de artikelen in dit dubbelnummer zijn de vaste rubrieken, zoals *'publicaties'*, *'signalementen'*, *'monumentenzorg'* en *'archeologie'* dit ene maal niet opgenomen. In de volgende nummers van het Bulletin zullen zij echter weer op de vertrouwde plaats te vinden zijn.

- * RESTAURATIE- EN RENOVATIEWERKEN
- * VERBOUW EN ONDERHOUD
- * UTILITEITSBOUW
- * WONINGBOUW

Aannemingsbedrijf H.J. Jurriëns B.V.

Sophialaan 1, Postbus 8110,
3503 RC Utrecht.
Tel. 030-412912
Fax 030-413934

Vestigingen te Amsterdam, Groningen, Zeist.

Aangesloten bij de Stichting Vakgroep Restauratie.

Koninklijke Woudenberg Ameide

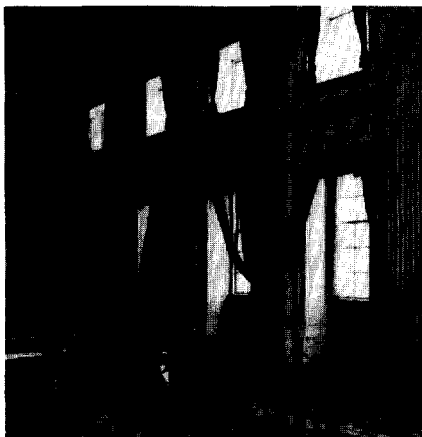
restauratie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg
en zutphen

foto: studio henk van der veen

De vertrouwdsste vergaderzaal van Nederland: het oude trefpunt van de Tweede Kamer, dat wordt gerestaureerd tot wat het eens was.

De oude vergaderzaal is vroeger als balzaal gebouwd en moet nu weer in oorspronkelijke stijl terug keren en zal gebruikt worden als representatieve ruimte voor de Kamer.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6 600 fax (01836) 2 667
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

WALBURG DRUK

WALBURG DRUK BV
POSTBUS 222
7200 AE ZUTPHEN

DREEF 2
7202 AG ZUTPHEN
TELEFOON 05750-41522
TELEFAX 05750-42895

Een nieuw pand, een nieuwe drukpers
en een nieuwe creatieve visie

Uw drukwerk, onze uitdaging